OPERON
Edukacja jest podróżą

Historia

ZAKRES PODSTAWOWY

Zmiana MEN 2024

Oznaczono usunięte i zmienione treści

3

część 2
Od początku XX w. do 1939 r.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Od początku XX w. do 1939 r.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

część II

3

ZAKRES PODSTAWOWY

OPERON
Edukacja jest podróżą

2024

Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: Manuela Jankowska
Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska
Redakcja graficzna i skład: Katarzyna Gostępska
Fotoedycja: zespół
Korekta techniczna: Marlena Dobrowolska

Zdjęcia: AGAD, BE&W, Britannica, Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona/polona.pl, Library of Congress, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Narodowe Archiwum Cyfrowe, 360b/Shutterstock, Everett Collection/Shutterstock, IgorGolovniov/Shutterstock, LightField Studios/Shutterstock, Mariola Anna S/Shutterstock, Sergey Goryachev/Shutterstock, Pawel Szczepanski/Shutterstock, wantanddo/Shutterstock, umcher/Shutterstock, Shutterstock, Wikimedia Commons, Wikimedia Commons/American1990/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Bundesarchiv Bild 183-2004-1202-504/CC-BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Bundesarchiv Bild 183-R03618/CC-BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Bundesarchiv Bild 133-075/Unknown/CC-BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Bundesarchiv Bild 146-1985-083-10/CC-BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Bundesarchiv Bild 183-R69173/CC-BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Papamanila/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/The Arthur Szyk Society/CC BY-SA 3.0.
Mapy: Katarzyna Gostępska

OPERON Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjął wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii w zakresie podstawowym na poziomie szkoły ponadpodstawowej na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Dariusza Rotta, dr Anny Wilczyńskiej, dr. Wiesława Charczuka.
Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: szkoła ponadpodstawowa
Rok dopuszczenia: 2024

© Copyright by OPERON Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki
Gdynia 2024
Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.
N8470

Wydawca:
OPERON Sp. z o.o.
81-541 Gdynia, al. Zwycięstwa 96/98
tel. centrali 58 679 00 00
e-mail: info@operon.pl
www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-474-5

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym **w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia**.

Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

V. Geneza, przebieg i następstwa I wojny światowej

1. Świat na drodze do I wojny światowej. Polskie orientacje polityczne w przededniu jej wybuchu 8
2. Charakter I wojny światowej i przebieg działań zbrojnych do 1917 r. 20
3. Rewolucja w Rosji oraz ostatni etap wojny 32
4. Sprawa polska w czasie I wojny światowej 43
5. Następstwa I wojny światowej i narodziny porządku wersalskiego 54

VI. Świat w okresie międzywojennym

1. Europa w latach 20. XX w. 68
2. Rozwój systemu totalitarnego w porewolucyjnej Rosji. Stalinizm 77
3. Nauka i gospodarka w okresie międzywojennym. Wielki kryzys i jego następstwa ... 86
4. Niemiecki nazizm. III Rzesza pod rządami Hitlera 95
5. Świat na drodze ku wojnie 105
6. Kultura w okresie międzywojennym 118

VII. II Rzeczpospolita

1. Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej 136
2. Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej 145
3. Społeczeństwo, gospodarka i ustrój odrodzonej Polski 157
4. Funkcjonowanie i załamanie się demokracji parlamentarnej w Polsce 167
5. Polska w okresie rządów autorytarnych Józefa Piłsudskiego 178
6. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej 188
7. Kultura i nauka w II RP 200

Warto przeczytać 216
Indeks osobowy 217
Indeks pojęć 221

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik pozwala na pełne wykorzystanie nowoczesnych metod dydaktycznych w nauczaniu historii. Zgodnie z założeniami reformy programowej uczniowie liceów i techników rozpoczną naukę tego przedmiotu w wymiarze 2 godzin tygodniowo w klasach I–IV.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Każdy rozdział podręcznika otwiera **spis tematów** z danego obszaru.

Bezpośrednio pod tytułem rozdziału znajdziecie moduł **„Na tej lekcji"** – jego zadaniem jest ukierunkowanie was na cele realizowane w danym temacie.

Hasła na marginesach odnoszą do treści obowiązkowych do zapamiętania z lekcji. Zostaną one powtórzone w podsumowaniu lekcji.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**. Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

W wybranych tematach treści uzupełniające przedstawiono w formie **infografik**. Znajdziecie tam informacje na temat ważnych wydarzeń, osób i miejsc opisanych w rozdziale.

Oni tworzyli historię

Bohaterowie zbiorowej wyobraźni

Definicje wyróżniono kolorową czcionką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

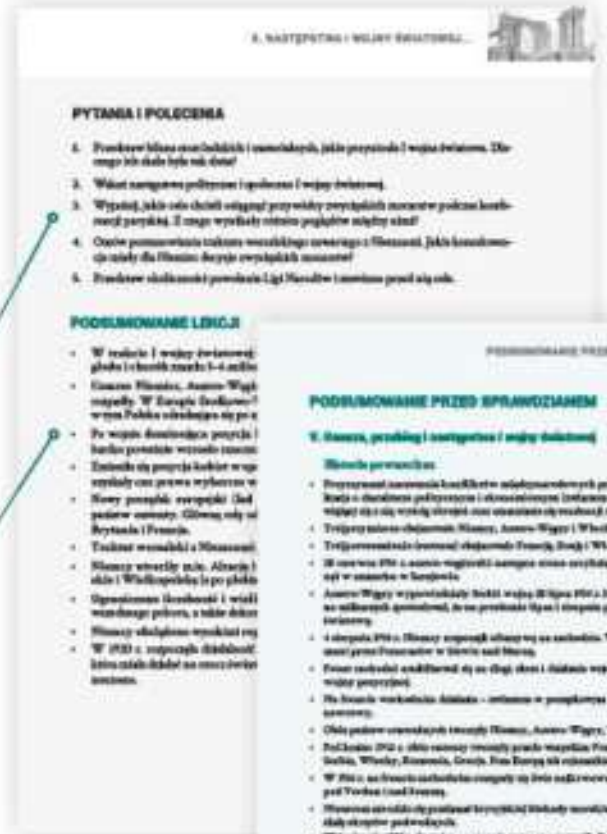

Teksty źródłowe i mapy ilustrują treści merytoryczne. Elementy te opatrzono poleceniami, które pomogą wam w rozwinięciu umiejętności analizy zawartych w nich treści.

Informacje o źródle pomogą wam poszerzyć zakres wiadomości, a także ułatwią interpretację nowo poznanych tekstów.

Pytania i polecenia przećwiczycie w toku lekcji i wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem.

Podsumowanie lekcji to esencja najważniejszych treści do zapamiętania. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok. Znajdziecie tam na marginesie odpowiednie hasło, a w treści lekcji – jego omówienie.

PYTANIA I POLECENIA

PODSUMOWANIE LEKCJI

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

Podsumowanie przed sprawdzianem zawiera najważniejsze treści do zapamiętania z rozdziału. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok i poszukajcie hasła na marginesie.

V. Geneza, przebieg i następstwa I wojny światowej

- Świat na drodze do I wojny światowej. Polskie orientacje polityczne w przededniu jej wybuchu
- Charakter I wojny światowej i przebieg działań zbrojnych do 1917 r.
- Rewolucja w Rosji oraz ostatni etap wojny
- Sprawa polska w czasie I wojny światowej
- Następstwa I wojny światowej i narodziny porządku wersalskiego

1. Świat na drodze do I wojny światowej. Polskie orientacje polityczne w przededniu jej wybuchu

NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz proces powstawania dwóch wrogich sojuszy polityczno-militarnych: trójprzymierza i trójporozumienia;
- przeanalizujesz pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu I wojny światowej;
- zapoznasz się z koncepcjami wysuwanymi przez polskie ugrupowania polityczne w obliczu zbliżającej się wojny.

Formowanie się wrogich bloków polityczno-militarnych w Europie

Od czasu zakończenia wojny prusko-francuskiej z lat 1870–1871 między mocarstwami panował pokój. Jedyny większy konflikt zbrojny rozegrał się **na Półwyspie Bałkańskim w latach 1875–1878**. Militarnie zaangażowane były w niego jedynie Rosja, Turcja i kraje bałkańskie. Nie doszło do starcia wielkich potęg europejskich, jak w przypadku wcześniejszej wojny krymskiej. Ówczesny konflikt interesów między nimi został rozwiązany na kongresie berlińskim w 1878 r.

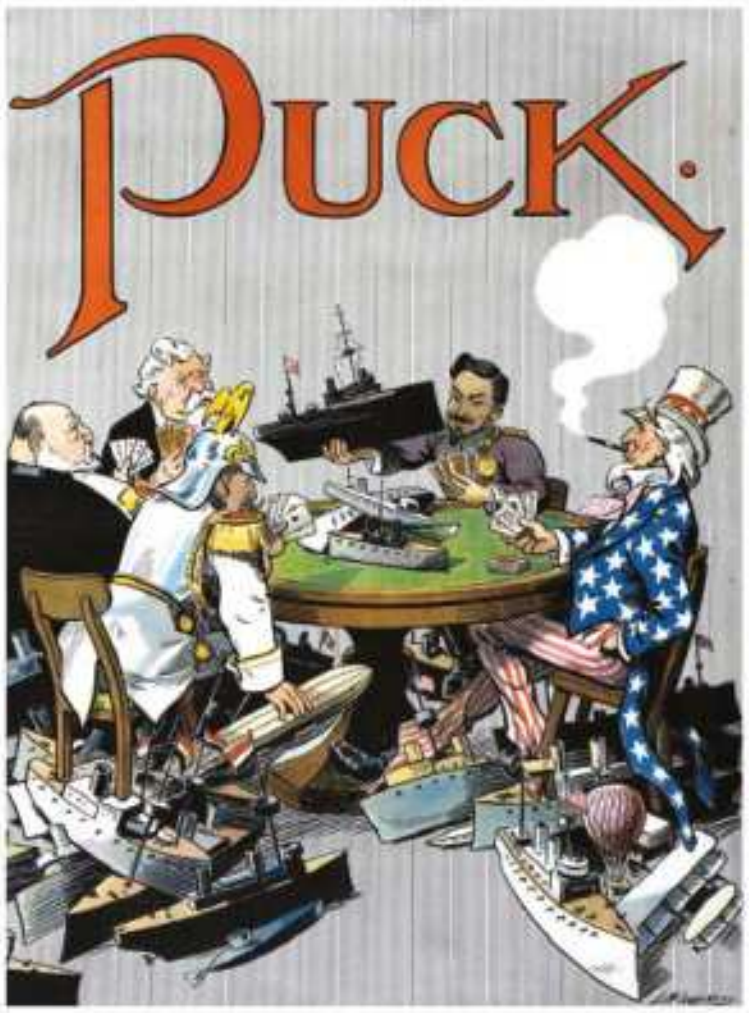
narastanie konfliktów międzynarodowych

Spory między mocarstwami, mające **podłoże ekonomiczne** i **polityczne**, pozostawały jednak codziennością. Udawało się je zażegnywać na drodze dyplomatycznej, ale prawdopodobieństwo wojny rosło. Skłonność do konfrontacji najwyraźniej dawała o sobie znać w **koloniach**. W Europie obszarem, gdzie wiele państw starało się umocnić swoje wpływy, pozostawały cały czas **Bałkany**. Ponadto od dawna trwał **wyścig zbrojeń**, wciąż wprowadzano nowe rodzaje uzbrojenia, a postęp techniki wojskowej był wówczas bardzo szybki. Mimo zaangażowania ogromnych środków w przygotowania wojenne nie zdawano sobie sprawy, jak wielką skalę może przybrać nadciągająca wojna. Narastająca wrogość w relacjach międzynarodowych miała też podłoże **ideologiczne** – związane z nasilaniem się **postaw nacjonalistycznych**.

Wyścig zbrojeń – narastający proces zbrojenia się dwóch wrogich sobie państw bądź grup państw w celu zdobycia przewagi militarnej nad przeciwnikiem. Polega na zwiększaniu i unowocześnianiu zasobów posiadanego uzbrojenia, tak aby nadążyć za postępami wroga w tej dziedzinie bądź go prześcignąć.

Karykatura komentująca międzynarodowy wyścig zbrojeń. Japonia podbija stawkę w grze „bez limitu" – kładzie na stół swój pancernik. Amerykańskie czasopismo satyryczne „Puck", 1909 r.

Flotę uznawano w tym czasie za szczególnie ważny rodzaj sił zbrojnych, a na jej rozbudowę przeznaczano ogromne sumy pieniędzy. Modernizowano stare okręty, ale przede wszystkim budowano nowe, o wiele potężniej uzbrojone i opancerzone. Dotyczyło to zwłaszcza nowej klasy pancerników – tzw. drednotów, które w 1906 r. zaczęła budować Wielka Brytania. Mimo dużego ciężaru rozwijały one prędkość większą niż wcześniejsze pancerniki, gdyż do ich napędzania zastosowano turbiny parowe (zobacz rozdz. III.4.) zamiast mniej wydajnych parowych silników tłokowych. W ciągu kilku lat podobne okręty miało już każde mocarstwo morskie. Zaczęto także wprowadzać do użytku pierwsze okręty podwodne.

Francuska haubica kaliber 155 mm, zaprojektowana na początku XX w. Zasięg wystrzelonego z niej pocisku wynosił ponad 6 km.

Europejskie mocarstwa szukały sojuszników, w efekcie czego ukształtowały się stopniowo **dwa przeciwstawne bloki polityczno-militarne**. Ich powstanie doprowadziło z czasem do wybuchu konfliktu zbrojnego na niespotykaną dotąd skalę – I wojny światowej.

Najpierw **w latach 1879–1882 Niemcy, Austro-Węgry i Włochy** zawiązały sojusz określany jako **trójprzymierze**. Celem polityki niemieckiej było zbudowanie bloku państw, które pomogłyby im w uzyskaniu mocarstwowej pozycji. Przyczyną **zbliżenia Niemiec i Włoch** stała się wspólna **polityka kolonialna**, zmierzająca do pozyskania posiadłości (zwłaszcza w Afryce) kosztem Wielkiej Brytanii i Francji. Z kolei **Austro-Węgry** czuły się **zagrożone rosnącymi wpływami Rosji na Bałkanach** i potrzebowały sojusznika dla jej powstrzymania.

Karykatura trójprzymierza z niemieckiego czasopisma satyrycznego „Lustige Blätter", 1908 r.

Niemcy prowadzą austriackiego chłopca, podczas gdy włoskie dziecko opiera się i krzyczy, bo chce się bawić z kogutem (symbol Francji). Włoska polityka oznaczała początek faktycznego rozpadu trójprzymierza w jego początkowym kształcie.

trójprzymierze

Uzgodniły wspólną politykę wobec Bałkanów z Niemcami, które były bardzo zainteresowane ekspansją ekonomiczną i zdobyciem wpływów politycznych na tym obszarze.

Po 1900 r. spójność trójprzymierza została jednak naruszona przez politykę Włoch. Zawarły one **z Francją** układ o rozgraniczeniu stref wpływów w Afryce Północnej. Dwa lata później, mimo równoczesnego odnowienia trójprzymierza, Włochy podpisały z Francją tajne porozumienie o neutralności na wypadek konfliktu zbrojnego w Europie.

trójporozumienie

Proces formowania się drugiego z sojuszy – **trójporozumienia** – przebiegał znacznie wolniej. Działo się tak, gdyż między państwami, które ostatecznie go utworzyły: **Wielką Brytanią**, **Francją** i **Rosją**, wiele było kwestii spornych i rozbieżnych interesów. Rywalizacja w koloniach groziła nawet wybuchem wojny między nimi. Z czasem konflikty te schodziły jednak na drugi plan wobec **zagrożenia**, jakie stanowiła, zwłaszcza dla Francuzów i Brytyjczyków, **rosnąca gospodarcza i militarna potęga Niemiec**.

Francuzi zdawali sobie sprawę, że sami są zbyt słabi, aby powstrzymać niemieckie dążenia do ekspansji. **Nie pogodzili się** również **z utratą Alzacji i części Lotaryngii**, która nastąpiła w 1871 r. po ich klęsce w wojnie z Prusami. Zamierzali odzyskać te tereny w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej.

Rosjanie rywalizowali z Niemcami i Austro-Węgrami na terenie Bałkanów. Od dawna uważali je za swoją szczególną strefę wpływów, tymczasem członkowie trójprzymierza starali się konsekwentnie umacniać tam własną pozycję. Celem Rosji było ostateczne wyparcie Turków z Bałkanów oraz przejęcie kontroli nad cieśninami (Bosfor, Dardanele) zapewniającymi kontrolę nad Morzem Czarnym.

Brytyjczycy obawiali się realizacji niemieckich planów rozbudowy floty wojennej. Dominacja Wielkiej Brytanii na morzach i oceanach stanowiła dla tego wyspiarskiego państwa gwarancję bezpieczeństwa, a ponadto pozwalała czerpać zyski z imperium kolonialnego. Brytyjczycy przyjmowali zasadę, że ich flota powinna przewyższać liczebność połączonych sił dwóch kolejnych najsilniejszych flot świata. Szybkość, z jaką Niemcy budowali kolejne okręty wojenne, wskazywała, że Brytyjczycy nie utrzymają przewagi, na której im zależało. Poza tym **zagrożona była brytyjska pozycja ekonomiczna**, gdyż **przemysł Niemiec** stawał się dla produkcji Wielkiej Brytanii **coraz bardziej konkurencyjny**.

Niemiecki okręt podwodny (U-Boot) z załogą

Zaprezentowany okręt to typ SM U-3. Wszedł on do użycia w 1909 r. i był wykorzystywany podczas I wojny światowej.

W latach 1892–1894 sojusz zawarły **Francja** i **Rosja**. Miały one wiele wspólnych interesów ekonomicznych, a także łączyła je wrogość wobec Niemiec. Element porozumienia stanowiła **konwencja wojskowa**. Oba państwa zobowiązywały się w niej, że w razie gdyby jedno z nich stało się obiektem bezpośredniej agresji niemieckiej, drugie zaatakuje Niemcy wszystkimi siłami. Jako kolejne sojusz zawarły **w 1904 r. Francja** i **Wielka Brytania** – podpisały układ zwany ***entente cordiale***, czyli serdeczne porozumienie (zobacz rozdz. III.2.). **Ostatnim etapem kształtowania się trójporozumienia** był traktat **Wielkiej Brytanii** z **Rosją** w **1907 r.** Sojusz ten stał się możliwy, gdyż Brytyjczycy po niedawnej, kompromitującej klęsce Rosji w wojnie z Japonią przestali uważać Rosjan za zagrażających brytyjskim interesom w Azji. Zawarto kompromis dotyczący Persji i Afganistanu, które były dotąd szczególnym przedmiotem brytyjsko-rosyjskiej rywalizacji.

Rosyjski plakat propagandowy z 1914 r. przedstawiający personifikacje państw trójporozumienia (ententy), od lewej: Francja, Rosja, Wielka Brytania

Francję przedstawiono z sercem (aluzja do *entente cordiale* – serdecznego porozumienia), Rosję z – krzyżem prawosławnym i tarczą, na której znajduje się cesarski herb, a Wielką Brytanię – z kotwicą symbolizującą jej morską potęgę.

Trójprzymierze i trójporozumienie

Sytuacja międzynarodowa przed wybuchem wojny

konflikty międzynarodowe na Bałkanach

Na początku XX w. konflikty międzynarodowe koncentrowały się zwłaszcza na **Bałkanach**, gdzie swoje interesy starały się realizować Niemcy, Austro-Węgry i Rosja. Sojusznikiem Rosji stali się **Serbowie**, dążący do budowy „Wielkiej Serbii", która miałaby objąć także **ludność południowosłowiańską** pozostającą pod panowaniem Turcji oraz Austro-Węgier. **Serbska polityka zagrażała spójności wielonarodowościowej monarchii austro-węgierskiej**, w której Niemcy austriaccy i Węgrzy stanowili łącznie mniej niż połowę ludności. Rosja po klęsce w wojnie z Japonią musiała zrezygnować z ekspansji na Dalekim Wschodzie, przez co więcej uwagi poświęciła Bałkanom. Interesy polityczne i gospodarcze mocarstw na terenie Bałkanów były nie do pogodzenia. Wybuch wojny wydawał się bliski zwłaszcza **w 1908 r.**, gdy **Austro-Węgry ogłosiły włączenie do swojego państwa Bośni i Hercegowiny** okupowanej przez nie od 30 lat. Sprzeciwiały się temu Serbia i Rosja, która jednak nie zdecydowała się wówczas na zbrojne wystąpienie.

Kocioł bałkański, rysunek satyryczny z brytyjskiego czasopisma satyrycznego „Punch" z 1912 r.

Rysunek przedstawia europejskich przywódców, którzy starają się zapanować nad konfliktami na Bałkanach. W trakcie wojen bałkańskich mocarstwa angażowały się w wydarzenia poprzez działania dyplomatyczne. Nie zdecydowały się na ingerencję militarną, gdyż obawiały się, że może to doprowadzić do wojny powszechnej.

W latach 1912–1913 miały miejsce **dwie wojny na terenie Bałkanów**. W I wojnie bałkańskiej Grecja, Serbia, Bułgaria i Czarnogóra, mające poparcie Rosji, pokonały Turcję. W II wojnie bałkańskiej to Bułgaria stała się przedmiotem ataku swoich dotychczasowych sojuszników (a także Rumunii) oraz Turcji, która się z nimi chwilowo związała. W efekcie wojen bałkańskich **Turcja straciła prawie wszystkie posiadłości leżące w europejskiej części swojego państwa**. W jej rękach pozostał Stambuł wraz z niewielkim obszarem położonym na zachód od niego oraz cieśniny Bosfor i Dardanele. Bułgaria nie utrzymała znacznej części zdobyczy uzyskanych po pierwszej z wojen, a ponadto utraciła na rzecz Rumunii część swojego pierwotnego terytorium. W tej sytuacji **Turcja** i **Bułgaria** stały się nieprzejednanymi wrogami pozostałych państw bałkańskich wspieranych przez Rosję. **Przyłączyły się** więc do jej rywali zgrupowanych w **trójprzymierzu**.

obszary utracone przez Bułgarię po II wojnie bałkańskiej

granice Turcji przed rozpoczęciem wojen bałkańskich

Granice państw po II wojnie bałkańskiej (1913 r.)

Natomiast **Włochy** w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej coraz bardziej **odchodziły od współpracy z Niemcami i Austro-Węgrami**. Uznały, że więcej mogą zyskać na porozumieniu z Wielką Brytanią i Francją. Państwa te zaakceptowały **zajęcie przez Włochów Libii należącej dotąd do Turcji**. W 1912 r. Libia stała się włoską kolonią.

odejście Włoch od współpracy w ramach trójprzymierza

Wybuch I wojny światowej

Wydarzeniem, które bezpośrednio doprowadziło do wybuchu wojny, była **śmierć następcy tronu Austro-Węgier – arcyksięcia Franciszka Ferdynanda – w zamachu z 28 czerwca 1914 r.** Do zabójstwa doszło **w Sarajewie** – stolicy Bośni i Hercegowiny, od 1878 r. okupowanej, a kilka lat przed opisywanymi zdarzeniami przyłączonej do Austro-Węgier. Zamach przeprowadziła **tajna organizacja skupiająca miejscowych Słowian**, marzących o przyłączeniu tego kraju do Serbii. Zamachowcy mieli **powiązania z serbskim wywiadem**.

zamach w Sarajewie

Zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, ilustracja prasowa z epoki

ultimatum Austro-Węgier wobec Serbii

Blisko miesiąc po zamachu **Austro-Węgry**, zachęcone przez Niemcy, **wystosowały wobec Serbii ultimatum**. Groziły jej wojną, jeśli nie wyrzeknie się ona pretensji do Bośni i nie doprowadzi do ukarania osób zamieszanych w zamach sarajewski. Niemcy i Austro-Węgry wiedziały, że Serbia może uzyskać wsparcie Rosji. Aby umocnić swoją pozycję na Bałkanach, były jednak gotowe zaryzykować zbrojny konflikt w Europie.

wybuch I wojny światowej

Rząd serbski przyjął austriackie ultimatum, ale z wyjątkiem jednego punktu, w którym była mowa o udziale przedstawicieli władz austriackich w śledztwie dotyczącym osób zamieszanych w zamach w Sarajewie. Serbowie uznali, że naruszyłoby to ich suwerenność. **Austro-Węgry** potraktowały takie stanowisko jako wystarczający powód, by **wypowiedzieć Serbii wojnę**. Uczyniły to **28 lipca 1914 r.** Rosja – w odpowiedzi na zagrożenie swojego serbskiego sojusznika – rozpoczęła mobilizację wojsk. **Niemcy** zażądały odwołania mobilizacji, a gdy to nie nastąpiło, **1 sierpnia 1914 r. wypowiedziały Rosji wojnę**. System istniejących **sojuszy polityczno-militarnych** spowodował, że w ciągu kilku następnych dni do wojny przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom przystąpiły kolejne mocarstwa: **Francja** i **Wielka Brytania**. Włochy pozostały na razie neutralne. **Po stronie ententy** do wojny włączyła się **Japonia**, która była sojusznikiem Wielkiej Brytanii, a poza tym dążyła do opanowania posiadłości niemieckich na Dalekim Wschodzie i na Pacyfiku. W październiku 1914 r. do wojny **po stronie Niemiec i Austro-Węgier** przystąpiła **Turcja**.

Źródło historyczne

Fragmenty mowy ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Edwarda Greya (czytaj: greja) do parlamentu, 3 sierpnia 1914 r.

I [...] jest jeszcze poważniejsza kwestia – z każdą godziną coraz poważniejsza – kwestia neutralności Belgii. [...]

„Rząd Francji postanowił szanować neutralność Belgii, jedynie w razie pogwałcenia tejże neutralności przez inne państwo Francja mogłaby ze względu na własne bezpieczeństwo uznać, że musi postąpić inaczej". To zapewnienie [...] Prezydent Republiki [Francuskiej] złożył królowi Belgów [...].

Obecnie okazuje się [...], że Niemcy wystosowały pod adresem Belgii ultimatum, w którym oferują jej przyjacielskie stosunki pod warunkiem ułatwienia przemarszu niemieckich wojsk przez Belgię. [...]

Gdyby wymowa wystosowanego pod adresem Belgii [niemieckiego] ultimatum zakładała naruszenie lub pogwałcenie jej neutralności, to cokolwiek oferowano by jej w zamian, straciłaby ona niepodległość, jeśli pozostałoby ono w mocy. Jeśli zaś ona straci niepodległość, to samo spotka Holandię.

Proszę Wysoką Izbę o rozważenie z punktu widzenia brytyjskich interesów stawki, o którą może toczyć się gra. Jeśli w walce na śmierć i życie Francja zostanie pobita, [...] straci pozycję mocarstwa, podda się woli i potędze państwa większego od niej [...] i gdyby Belgia dostała się pod ten sam dominujący wpływ, następnie Holandia, po niej Dania, czyż nie ziściłyby się wówczas słowa pana Gladstone'a, że mamy przed sobą wspólny interes, który każe sprzeciwiać się niezmiernemu wzrostowi potęgi jakiegokolwiek państwa? (*Głośne wiwaty*). [...]

Mamy potężną flotę, jak sądzimy, zdolną do ochrony naszego handlu, naszych wybrzeży i naszych interesów, więc jeśli przyłączymy się do wojny, ucierpimy, lecz niewiele bardziej niż wtedy, gdybyśmy trzymali się na uboczu. [...]

Ani przez chwilę nie wierzę, że pod koniec tej wojny, nawet jeśli staniemy z boku i tam pozostaniemy, będziemy w materialnej sytuacji umożliwiającej nam decydujące użycie siły dla odwrócenia zdarzeń zaistniałych w przebiegu wojny, dla uchronienia całej leżącej przed nami zachodniej Europy – gdyby taki miał być rezultat wojny – przed dostaniem się pod dominację jednej potęgi.

P. Ham, *1914. Rok końca świata*, tłum. A. Tuz, Warszawa 2015, s. 700–704.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie przyczyny – zdaniem ministra Greya – powinny skłonić Wielką Brytanię do podjęcia wojny z Niemcami w 1914 r.

Polskie orientacje polityczne przed 1914 r.

Narastanie napięć w stosunkach międzynarodowych na początku XX w. miało istotne znaczenie dla sprawy polskiej i dla aktywności politycznej Polaków. Nadchodząca wojna mogła przynieść zmianę układu sił i granic w Europie. **Coraz większa wrogość dzieliła państwa, pod rządami których żyli Polacy**: z jednej strony Niemcy sprzymierzone z Austro-Węgrami, a z drugiej – Rosję. Te mocarstwa umieszczały wśród swoich celów wojennych opanowanie pewnej części bądź nawet całości zamieszkanych przez Polaków ziem, które znajdowały się pod panowaniem strony przeciwnej. W tej sytuacji w aktywnej politycznie części społeczeństwa polskiego odżywały nadzieje na to, że przyszły konflikt militarny **uczyni kwestię statusu politycznego Polaków znów aktualną**, a być może przyniesie nawet szansę walki o wolność. Poszczególne **polskie ugrupowania polityczne** dawały różne odpowiedzi na pytanie, **którą stronę poprzeć w razie wojny**. Był to tak zwany **spór o orientacje**.

polskie ugrupowania polityczne

Orientację prorosyjską reprezentował **przywódca obozu narodowego (endecji) Roman Dmowski**. Uważał on, że **największym zagrożeniem dla narodu polskiego są Niemcy** i ich **polityka germanizacyjna**. Obawiał się niemieckich zdolności organizacyjnych oraz potęgi gospodarczej i cywilizacyjnej, dlatego uznawał, że nie wolno ich wspierać i **trzeba opowiedzieć się po stronie Rosji**. Rusyfikacji nie obawiał się przede wszystkim dlatego, że **rosyjską kulturę** oceniał jako niższą od polskiej, a przez to **nieatrakcyjną dla Polaków**. Z tego powodu uważał, że – w odróżnieniu od niemieckiej – rosyjska kultura **nie zagraża polskiej tożsamości narodowej**.

orientacja prorosyjska

stanowisko Romana Dmowskiego wobec Rosji

Dmowski przewidywał ponadto, że wojna zakończy się zwycięstwem ententy, a więc i Rosji, która zagarnie wówczas ziemie polskie zaboru pruskiego i austriackiego. Doprowadziłoby to do **zjednoczenia ziem polskich w ramach Cesarstwa Rosyjskiego**. Dmowski był przekonany, że **Rosja** nie zdołałaby zapanować nad całym narodem polskim, jeśli stosowałaby dotychczasowe metody, dlatego **byłaby zmuszona nadać Polakom szeroką autonomię**. Uważał, że osiągnięcie takiego celu w najbliższym czasie jest realne za cenę **ugody z Rosją**.

Prorosyjska polityka Dmowskiego spotkała się ze sprzeciwem związanych dotąd z obozem narodowo-demokratycznym działaczy **Związku Młodzieży Polskiej „Zet"**, a także **Narodowego Związku Robotniczego**. **W 1908 r. te organizacje zerwały więzi z endecją** i rozpoczęły samodzielną działalność.

orientacja proaustriacka–trialistyczna

W zaborze austriackim, w którym Polacy mieli szeroką autonomię i swobodę rozwoju narodowego, przeważały **orientacje polityczne liczące na zwycięstwo Austro-Węgier**.

postulaty konserwatystów krakowskich

Konserwatyści krakowscy, zajmujący dominujące stanowisko we władzach Galicji, postulowali zachowanie **pełnej lojalności wobec monarchii habsburskiej**. Wysuwali koncepcję **przebudowy dualistycznych Austro-Węgier w państwo trialistyczne**, czyli trójczłonowe (Austro-Węgro-Polskę). Polska część monarchii objęłaby **oprócz Galicji** także te ziemie zaboru rosyjskiego, które spodziewano się przyłączyć po wojnie zwycięskiej dla Austro-Węgier: **Królestwo Polskie** oraz **część Wołynia**. Tę orientację określa się jako **proaustriacką–trialistyczną**.

orientacja proaustriacka–niepodległościowa

W **Galicji** ukształtowała się również **druga proaustriacka orientacja polityczna**, określana jako **niepodległościowa**. Czołową jej postacią był **Józef Piłsudski, przywódca PPS-Frakcji Rewolucyjnej** (która zrezygnowała z tego dodatkowego określenia w 1909 r. i powróciła do nazwy PPS). Po upadku rewolucji z lat 1905–1907 w Królestwie Polskim Piłsudski działał w Galicji. Według niego przebudowa Austro-Węgier miała być tylko pierwszym etapem **w walce o w pełni niepodległe państwo polskie**. W przyszłości Polska oderwałaby się od habsburskiej monarchii, a w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej upomniałaby się o ziemie polskie zaboru pruskiego.

działalność Józefa Piłsudskiego w Galicji

Piłsudski, któremu była bliska tradycja powstańcza i który miał za sobą doświadczenia przywódcy Organizacji Bojowej PPS (zobacz rozdz. IV.6.), uważał, że Polacy powinni być gotowi na spodziewaną wojnę. W tym celu należało **organizować się i szkolić pod względem wojskowym**, aby w odpowiednim momencie **móc stworzyć własną siłę militarną**. Piłsudski był przekonany, że **najgroźniejszym wrogiem Polaków pozostaje Rosja**. Opowiadał się zatem za **współpracą z Austrią**, która umożliwiłaby powstanie **polskich oddziałów** w Galicji. **Po wybuchu wojny wkroczyłyby one na teren Królestwa Polskiego i wywołały antyrosyjskie powstanie narodowe**.

plany powstańcze

Związek Walki Czynnej (ZWC)

W 1908 r. z inicjatywy Piłsudskiego **Kazimierz Sosnkowski** utworzył tajną organizację – **Związek Walki Czynnej** (**ZWC**), który miał nadzorować wszystkie przygotowania. **W 1910 r.** władze austriackie zgodziły się na utworzenie **legalnych polskich organizacji paramilitarnych**: **Związku Strzeleckiego** (ZS) we Lwowie i **„Strzelca"** w Krakowie. Prawo austriackie dopuszczało tworzenie tego typu stowarzyszeń prowadzących szkolenia w zakresie wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży. Legalne organizacje strzeleckie **niejawnie podlegały kierownictwu ZWC**.

organizacje paramilitarne (strzeleckie)

> **Organizacja paramilitarna** – organizacja, która nie stanowi części armii, jest jednak zorganizowana w sposób wojskowy i szkoli swoich członków w umiejętnościach żołnierskich.

Komendant Związku Strzeleckiego Józef Piłsudski i szef sztabu Kazimierz Sosnkowski przed szeregiem członków ZS podczas ćwiczeń w Zakopanem w sierpniu 1913 r.

Własnymi **organizacjami paramilitarnymi** dysponowały **w Galicji** również **inne formacje polityczne**. Między innymi grupy, które zerwały współpracę z endecją, utworzyły **Polskie Drużyny Strzeleckie**. **W 1912 r.** uznały one komendę Piłsudskiego. Było to związane z powołaniem **Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych** (**KSSN**) przez polskie **centro-lewicowe ugrupowania niepodległościowe** z Galicji i Królestwa. Przewagę w KSSN zdobyli **działacze PPS**. Planowano, że gdy po wybuchu wojny oddziały strzeleckie wkroczą do Królestwa Polskiego i wzniecą tam powstanie, KSSN wyłoni Rząd Narodowy.

Istniały ponadto organizacje paramilitarne związane z politycznymi formacjami prawicy, nieuznające KSSN. Były to zwłaszcza **Drużyny Polowe** utworzone przez galicyjskich endeków. Natomiast wśród młodzieży wiejskiej powstały **Drużyny Bartoszowe**.

Znak oficerski Związku Strzeleckiego

Odznaka Polskich Drużyn Strzeleckich

Odznaka Drużyn Bartoszowych

Idea walki o sprawę polską przyciągnęła do różnych organizacji strzeleckich kilkanaście tysięcy młodych Polaków. Działalność polskich grup paramilitarnych była możliwa dzięki przyzwoleniu austriackich władz centralnych oraz przychylności namiestnika Galicji – Michała Bobrzyńskiego. Armia austriacka udzielała pomocy w postaci broni i umożliwiała prowadzenie ćwiczeń wojskowych.

Socjaliści nurtu internacjonalistycznego, skupieni w **SDKPiL** oraz **PPS-Lewicy**, **byli przeciwni głoszeniu haseł niepodległościowych**. Oczekiwali, że wybuch wojny doprowadzi do **rewolucji robotniczej w całej Europie** i obalenia dotychczasowego porządku społecznego. **W nowym ustroju** zapanowałaby, według nich, **równość społeczna i narodowa**, w związku z czym **kwestia niepodległości nie miałaby znaczenia**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie było podłoże narastania konfliktów międzynarodowych i wzmożonej rywalizacji mocarstw w okresie przed I wojną światową.
2. Omów proces formowania się trójprzymierza i trójporozumienia. Jakie były źródła zawiązania się tych sojuszy polityczno-militarnych? Jakie wspólne cele chciały realizować państwa członkowskie każdego z nich?
3. Sporządź w zeszycie tabelę ukazującą przyczyny wybuchu I wojny światowej. Posłuż się następującym schematem:

PRZYCZYNY WOJNY		
	pośrednie	bezpośrednie
polityczne		
gospodarcze		
narodowościowe		
militarne		

Zastanów się, czy można było uniknąć wybuchu I wojny światowej. Przygotuj się do dyskusji o tym w klasie.

4. Przedstaw polskie orientacje polityczne, które wykształciły się przed wybuchem wojny. Jakie cele stawiali sobie ich zwolennicy w odniesieniu do przyszłości Polaków i ziem polskich? Jakimi środkami zamierzali je osiągnąć?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Narastanie konfliktów międzynarodowych** w okresie poprzedzającym I wojnę światową miało **wiele przyczyn**. Należały do nich rywalizacja o charakterze **politycznym** i **ekonomicznym** (zwłaszcza w **koloniach** i na **Bałkanach**), wiążący się z nią **wyścig zbrojeń**, a także umacnianie się **tendencji nacjonalistycznych**. s. 8
- **W latach 1879–1882** uformowało się **trójprzymierze** obejmujące **Niemcy**, **Austro-Węgry** i **Włochy**. s. 9
- Sojusze zawierane w latach **1892–1894**, **1904** i **1907** przez **Francję**, **Rosję** i **Wielką Brytanię** doprowadziły do powstania **trójporozumienia**. s. 10
- **Na początku XX w.** szczególną rolę w relacjach międzynarodowych odgrywały **Bałkany**. Zaostrzał się **spór między Serbią a Austro-Węgrami** o przyszłość **ludności południowosłowiańskiej**. Ponadto doszło do **dwóch wojen bałkańskich** (**1912–1913**), w których wzięły udział **państwa bałkańskie i Turcja**. s. 12
- **Włochy** stopniowo **odchodziły od współpracy w ramach trójprzymierza**. s. 13
- **28 czerwca 1914 r. austro-węgierski następca tronu arcyksiążę Franciszek Ferdynand zginął w zamachu w Sarajewie.** To wydarzenie oraz **ultimatum**, które **Austro-Węgry** postawiły **Serbii** zamieszanej w zamach, doprowadziły bezpośrednio do wybuchu **wojny**. s. 13
- **Austro-Węgry wypowiedziały Serbii wojnę 28 lipca 1914 r.** W ciągu następnych dni do wojny po stronie **Austro-Węgier** przystąpiły **Niemcy**, a w październiku – **Turcja**. Natomiast po stronie **Serbii** opowiedziały się **Rosja**, **Francja** i **Wielka Brytania**. W ten sposób **na przełomie lipca i sierpnia 1914 r. rozpoczęła się I wojna światowa**. s. 14
- W obliczu **wzrastającego prawdopodobieństwa wojny** ukształtowały się **polskie orientacje polityczne**, dające różne odpowiedzi na **pytanie, którą stronę międzynarodowego konfliktu poprzeć**. s. 15
- **Endecja** i jej przywódca **Roman Dmowski** za główne zagrożenie uznawali Niemców, a jednocześnie spodziewali się zwycięstwa państw ententy, w tym Rosji. W praktyce oznaczało to, że **orientacja** reprezentowana przez ten obóz polityczny miała **charakter prorosyjski**. s. 15
- Za **orientacją proaustriacką–trialistyczną** opowiadali się **konserwatyści rządzący Galicją**. s. 16
- **Józef Piłsudski**, **PPS** oraz inne ugrupowania **lewicy i centrum** opowiadali się za **orientacją proaustriacką**. Jednak traktowali ją jako pierwszy stopień do realizacji **programu niepodległościowego**. s. 16
- **W 1908 r.** z inicjatywy Piłsudskiego powstał **Związek Walki Czynnej**, który kierował tworzeniem **polskich organizacji paramilitarnych** (**strzeleckich**) w Galicji. **W momencie wybuchu wojny** miały one **jako sojusznik Austro-Węgier** posłużyć do **wszczęcia antyrosyjskiego powstania w Królestwie Polskim**. s. 16

2. Charakter I wojny światowej i przebieg działań zbrojnych do 1917 r.

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jaki charakter miały działania zbrojne na frontach I wojny światowej;
- przeczytasz o najważniejszych wydarzeniach w toku działań wojennych do początku 1917 r.;
- zrozumiesz, na czym polegał totalny charakter wojny.

Niepowodzenie niemieckiego planu wojny błyskawicznej

Istnienie dwóch przeciwstawnych sojuszy polityczno-wojskowych i wiążące się z nimi zobowiązania spowodowały przystąpienie do wojny wszystkich europejskich mocarstw. Konflikt ich sprzecznych interesów miał zostać rozwiązany na drodze zbrojnej. Na razie w sprawy Europy bezpośrednio nie mieszało się najpotężniejsze państwo spoza tego kontynentu, czyli Stany Zjednoczone Ameryki.

początek ofensywy na zachodzie

Pierwsze działania zbrojne na szeroką skalę rozpoczęli **Niemcy**. Ich wojska **4 sierpnia 1914 r. wkroczyły** na terytorium **Luksemburga** i **Belgii**, mimo że te państwa zachowały neutralność. Stało się to bezpośrednią przyczyną wypowiedzenia Niemcom wojny przez Brytyjczyków. Dowódcy armii niemieckiej **wkroczyli do Belgii**, aby wykonać **plan zakładający obejście silnych umocnień francuskich** znajdujących się na niemiecko-francuskiej granicy. **Zamierzali przeprowadzić wojnę błyskawiczną**. Zakładali, że jeśli rzucą większość swoich sił na front zachodni, w ciągu kilku tygodni rozgromią Francuzów i wejdą do Paryża. Po tym, jak pokonaliby Francję, mogliby przerzucić wojska na front wschodni przeciwko Rosji. Byli przekonani, że Rosja nie zdoła szybko zgromadzić sił zagrażających państwu niemieckiemu.

Niemieccy żołnierze jadący na front

Napis na wagonie brzmi: „Z Monachium przez Metz do Paryża".

Brytyjski plakat propagandowy zachęcający do wstąpienia do wojska

Napis na plakacie brzmi: „Czy twój dom jest wart tego, by o niego walczyć? Będzie za późno na walkę, gdy wróg stanie u twoich drzwi. Przyłącz się więc dzisiaj".

Realizacja niemieckich planów wydawała się bliska spełnienia, jednak ostatecznie się nie powiodła. **Siły francuskie i belgijskie, wspierane przez korpus brytyjski**, zdołały, mimo dużych strat, wycofać się i **nie dopuściły do przerwania linii frontu**. Niemcy w obawie przed Rosją, która przeprowadziła mobilizację szybciej, niż się tego spodziewano, przerzucili część swoich sił z frontu zachodniego na wschodni. Osłabiło to niemiecką armię nacierającą od północy na Paryż. Niemcy dotarli już na odległość około 70 kilometrów od stolicy Francji, jednak w miesiąc po rozpoczęciu działań wojennych **wojska francuskie przeszły do kontrofensywy**. W **bitwie nad rzeką Marną** powstrzymały nieprzyjaciela i ostatecznie **udaremniły Niemcom realizację planu wojny błyskawicznej**.

bitwa nad Marną

Rekonstrukcja jednej z paryskich taksówek

Francuskie taksówki i autobusy gotowe do przewiezienia francuskich żołnierzy na front nad Marnę, wrzesień 1914 r.

Do przerzucenia wojsk podczas przygotowań do kontrofensywy nad Marną Francuzi użyli ok. 600 paryskich taksówek, które pomogły szybko dowieźć oddziały na front i powstrzymać niemieckie natarcie.

Niemiecki atak na Belgię i Francję. Front zachodni do września 1914 r.

Fronty I wojny światowej

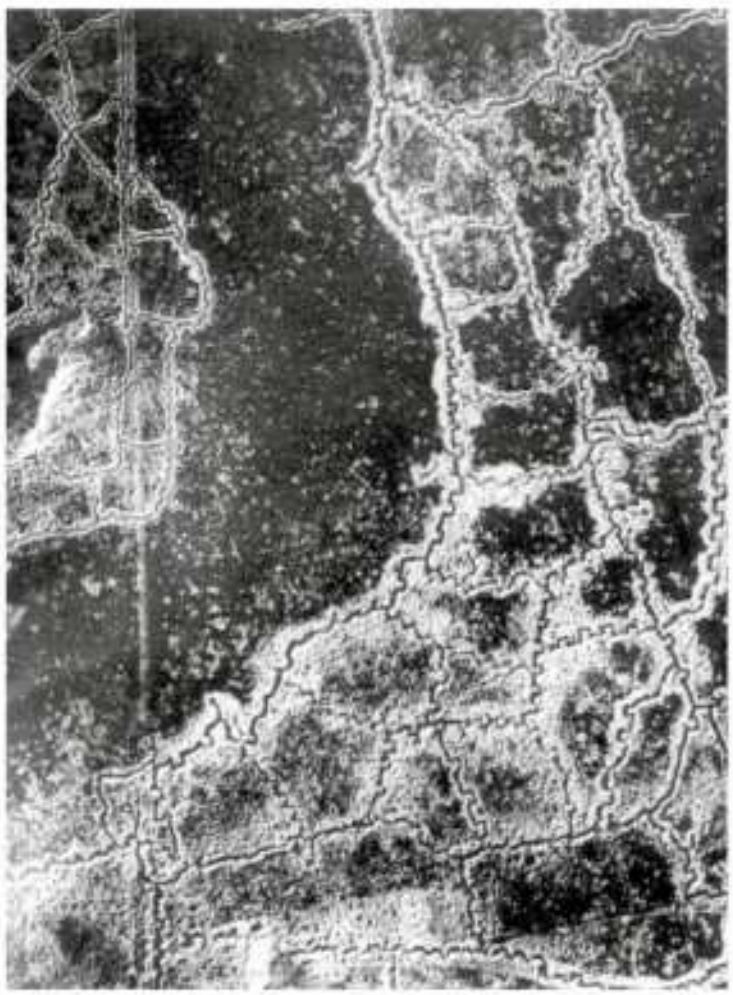
Przed wybuchem wojny i w jej początkach europejscy politycy i wojskowi spodziewali się, że rozstrzygnięcie militarne nastąpi szybko w wyniku stoczenia kilku rozstrzygających bitew. Tak działo się w poprzednich dużych konfliktach zbrojnych w Europie Zachodniej – w wojnach prowadzonych przez Prusy w 1866 r. i w latach 1870–1871. Jednak sposób prowadzenia wojny i stosowane uzbrojenie bardzo się zmieniły od tego czasu. Wbrew oczekiwaniom, Europa wkraczała w okres **długotrwałej, wyniszczającej wojny**.

wojna pozycyjna

W listopadzie 1914 r. **na całym froncie zachodnim** – od granicy szwajcarskiej do Morza Północnego – **działania zbrojne przybrały charakter wojny pozycyjnej**. Wojska obu stron umocniły pozycje naprzeciwko siebie – utworzyły **system okopów**, umocnień i bunkrów. **Front niemal się nie przesuwał**, gdyż **strona w danej chwili broniąca się miała przewagę** dzięki **zmasowanej sile ognia** – **ciężkiej artylerii** i **karabinów maszynowych**. Dostępu do jej pozycji broniły ponadto **zasieki**

z drutu kolczastego, czasem też pola minowe. Przedarcie się przez cały ten system obronny było niezwykle trudne. Natarcia załamywały się zwykle na przedpolu okopów. Ewentualnie kończyły się zdobyciem pierwszej lub drugiej ich linii. Na ogół kontrofensywa przeciwnika na powrót wypierała z okopów chwilowych zwycięzców. Starcia takie były niezmiernie krwawe.

Brytyjski żołnierz w okopie podczas bitwy nad Sommą w lipcu 1916 r.

Widok lotniczy linii okopów (w lewym górnym rogu brytyjskie, na prawo od nich niemieckie) na froncie zachodnim, północna Francja

Z chwilą gdy wojna nabrała charakteru pozycyjnej, walczące strony zaczęły rozbudowywać swoje pozycje obronne. Linię frontu zachodniego wytyczały na długości blisko 800 km okopy strzeleckie z podziemnymi korytarzami, schronami, stanowiskami karabinów maszynowych i zasiekami z drutu kolczastego na przedpolu. Umocnienia składały się z co najmniej dwóch lub trzech linii oddalonych od siebie o ok. 100 m i połączonych rowami.

Jedynie ogromny nakład sił pozwalał przeprowadzić ofensywę przesuwającą linię frontu – często zaledwie o kilka kilometrów. Nic to jednak nie zmieniało w sytuacji strategicznej obu stron. Żołnierze większość czasu spędzali w okopach. Gwałtowne i długotrwałe deszcze powodowały, że pole bitwy zmieniało się często w niemożliwe do pokonania, grząskie bagno. Taki stan rzeczy trwał przez kolejne 4 lata.

Mimo **ogromnych strat w ludziach** i wprowadzania nowych, bardziej śmiercionośnych rodzajów broni nie następował przełom w wojnie. Nowym środkiem bojowym stały się **gazy bojowe**. Po raz pierwszy użyli ich Niemcy w styczniu **1915 r.** pod Bolimowem na froncie wschodnim. Początkowe próby nie były zbyt udane, jednak gdy **w kwietniu** tego samego roku **Niemcy** wykorzystali broń chemiczną na froncie zachodnim **pod Ypres**, ukazała ona w pełni swoją zabójczą moc. Wykorzystywały ją odtąd armie obu walczących stron. Wojna przybierała coraz bardziej okrutne i niszczycielskie oblicze.

Źródło historyczne

Fragment dziennika francuskiego żołnierza Charlesa Delverta ze stycznia 1916 r.

Światła gasną. Teraz szczury i wszy pokazują, kto tu rządzi. Słychać chrupanie, tupanie, skakanie szczurów biegnących od deski do deski, wydających z siebie ciche piski za falistą blachą stanowiącą ściany ziemianek. [...] Oprócz tego wszy i pchły zaczynają mnie kąsać. Oka absolutnie zmrużyć nie można. Około północy zapadam w przerywaną drzemkę. Podrywa mnie straszliwy huk. Ogień artyleryjski, strzały z karabinów ręcznych i maszynowych. [...] Około 1.30 cała ta kakofonia jakby ucichła. O 2.15 zaczyna się od nowa, tym razem z przerażającą gwałtownością. Wszystko drży w posadach. [...] O 3.00 [...] wszystko znowu cichnie. Zapadam w drzemkę, aby wstać o 6.00. [...] budzenie się do życia jest także budzeniem się do nędzy egzystencji.

M. Eksteins, *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*, tłum. K. Rabińska, Warszawa 1996, s. 173.

Obsada brytyjskiego karabinu maszynowego w maskach przeciwgazowych podczas bitwy nad Sommą, lipiec 1916 r.

Aby uchronić żołnierzy przed trującymi gazami, wyposażano ich w maski przeciwgazowe. Jednak te urządzenia zawodziły, gdy zastosowano nowe rodzaje gazu lub gdy żołnierz nie założył maski na czas.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj warunki życia żołnierzy w okopach na froncie zachodnim podczas I wojny światowej.

John Singer Sargent (czytaj: dżon singer sardżent), *Zagazowani*, 1918 r.

W sprawozdaniu dotyczącym użycia gazów bojowych przez Niemców znalazł się następujący opis: „skoro tylko gaz dotarł do okopów i ludzie wciągnęli go kilka razy do płuc, natychmiast ujawniło się jego niszczące działanie. [...] tamował oddech w gardle, wywołując u ludzi duszenie się. [...] wszystkie wewnętrzne organy, poczynając od dróg oddechowych, kończąc na organach trawienia, męcząco paliły. Ci żołnierze, którzy więcej od innych wciągnęli do płuc śmiercionośnego gazu, [...] wkrótce tracili przytomność i umierali. [...] U innych z gardła, nosa i uszu trysnęła krew...".

działania manewrowe na froncie wschodnim

Na froncie wschodnim wojna, zwłaszcza w początkowym okresie, zachowała **charakter manewrowy**. Oznaczało to, że front nie był ustabilizowany w jednym miejscu, a operacje wojskowe prowadziły do zajmowania znacznych obszarów przez nacierających. **Wojska rosyjskie**, które wkroczyły do Prus, poniosły **pod koniec sierpnia 1914 r.** klęskę w bitwie pod Tannenbergiem i **zostały wyparte poza niemiecką granicę**. Natomiast **w walkach z wojskami austro-węgierskimi Rosjanie odnosili zwycięstwa**, dzięki którym **zajęli większość Galicji**.

zwycięstwo państw centralnych pod Gorlicami

Rok 1915 przyniósł na froncie wschodnim **sukcesy Niemcom i Austro-Węgrom**. Największa, zwycięska dla ich wojsk bitwa rozegrała się **w maju 1915 r. pod Gorlicami**. Nie tylko **wyparli oni Rosjan z Galicji**, lecz także wkrótce **zajęli** część terytorium państwa rosyjskiego: **Królestwo Polskie** (Warszawę na początku sierpnia) oraz **część Ziem Zabranych**, w tym **Litwę** z Wilnem. Rosja jednak nie skapitulowała, a wojna także na froncie wschodnim przybrała **w większym stopniu charakter pozycyjny**.

Front wschodni w latach 1914–1916

przystąpienie Włoch do wojny po stronie ententy

W maju 1915 r. do wojny po stronie ententy przystąpiły Włochy, mimo że wcześniej były członkiem trójprzymierza. Zdecydowały się na to w zamian za przyrzeczenie nabytków terytorialnych kosztem Austrii oraz nowe kolonie w Afryce. W tej sytuacji **Austro-Węgry** musiały zaangażować znaczne siły na **froncie włoskim**. Do końca wojny toczyły się tam walki pozycyjne, które nie miały jednak decydującego wpływu na jej przebieg.

***Z głębin* – amerykańska karykatura nawiązująca do zatopienia przez niemiecki okręt podwodny brytyjskiego statku pasażerskiego Lusitania**

Lusitania została storpedowana 7 maja 1915 r. Zginęło 1198 jej pasażerów, w tym 128 obywateli amerykańskich. Wydarzenie to wzmocniło nastroje antyniemieckie w USA.

obóz państw centralnych

Zmagania wojenne prowadzono również na **froncie tureckim**, gdzie **państwa ententy zamierzały zająć** kluczowe strategicznie **cieśniny czarnomorskie** (Bosfor i Dardanele), a w dalszej kolejności opanować Stambuł. Miał do tego doprowadzić **desant** wojsk brytyjsko-francusko-australijskich **na półwyspie Gallipoli** w kwietniu 1915 r. **Poniosły one jednak klęskę** i w styczniu 1916 r. ewakuowały się z zajętych pozycji.

Po stronie Niemiec i Austro-Węgier do wojny przyłączyła się **w październiku 1915 r. Bułgaria**. Wojska bułgarskie i austro-węgierskie wspólnie **pokonały na początku 1916 r. Serbię**. Połączone **sojuszem Niemcy**, **Austro-Węgry**, **Turcję** oraz **Bułgarię** w czasie I wojny światowej nazywano **państwami centralnymi** (ze względu na ich położenie geograficzne).

Działania wojenne odbywały się nie tylko w Europie, lecz także **na Bliskim Wschodzie** oraz **w koloniach** – zwłaszcza **w Afryce**, a ponadto **na morzach**. W 1916 r. do wojny po stronie ententy włączyła się Rumunia, która została jednak szybko rozgromiona. Do tego porozumienia przyłączyły się także niektóre państwa pozaeuropejskie.

Europa podczas I wojny światowej – państwa centralne, ententa oraz państwa neutralne

Walki w 1916 i na początku 1917 r.

W 1916 r. Niemcy podjęły próbę doprowadzenia do zwycięskiego rozstrzygnięcia wojny na froncie zachodnim poprzez **wykrwawienie przeciwnika**. Liczba ludności Francji była dużo niższa niż Niemiec, co powodowało, że wojska francuskie miały mniejszą zdolność uzupełnienia strat. Dowództwo niemieckie liczyło na to, że brak możliwości uzupełniania szeregów armii doprowadzi Francuzów do klęski. Efektem przyjętej strategii była szczególnie krwawa **bitwa pod Verdun** (czytaj: werdę). W okresie najcięższych walk między lutym a lipcem 1916 r. straty w zabitych, zaginionych, rannych i jeńcach wyniosły około 240 tysięcy po stronie niemieckiej i 225 tysięcy po stronie francuskiej. Mimo tak wielu ofiar starcie to nie przyniosło rozstrzygnięcia. Z kolei w lipcu Brytyjczycy wsparci przez Francuzów podjęli próbę przełamania frontu niemieckiego **nad Sommą**. Ta największa bitwa I wojny światowej trwała prawie 5 miesięcy, a straty walczących stron osiągnęły w sumie prawie milion żołnierzy. Wojskom ententy udało się przesunąć linię frontu na różnych odcinkach o 3–10 kilometrów.

bitwa pod Verdun

bitwa nad Sommą

Francuscy żołnierze po wyjściu z okopów przygotowują się do ataku na pozycje niemieckie – bitwa pod Verdun, wiosna 1916 r.

Cmentarz poległych w czasie I wojny światowej pod Verdun

Od wybuchu wojny **marynarka brytyjska prowadziła operację blokady morskiej Niemiec** – odcięła je od dostaw surowców strategicznych i żywności (Niemcy nie były samowystarczalne żywnościowo). Większość niemieckiej floty, której budowa pochłonęła ogromne środki z budżetu państwa, pozostawała w portach. Ostatecznie władze niemieckie zadecydowały o podjęciu próby przełamania blokady, w wyniku czego **na przełomie maja i czerwca 1916 r.** doszło do największej bitwy morskiej I wojny światowej. **Bitwa jutlandzka** (stoczona na Morzu Północnym w pobliżu Półwyspu Jutlandzkiego), w której wzięło udział 159 brytyjskich i 99 niemieckich okrętów, zakończyła się **taktycznym zwycięstwem floty niemieckiej**. Jednak **nie wystarczyło to do przełamania morskiej blokady Niemiec**.

blokada morska Niemiec

Niemcy nie mogły odnieść zwycięstwa na lądzie ani przełamać brytyjskiej blokady morskiej, więc postanowiły wykorzystać na dużą skalę swoje okręty podwodne. **W lutym 1917 r. rozpoczęły nieograniczoną wojnę podwodną**. Niemcy atakowali bez ostrzeżenia wszelkie statki, zwłaszcza handlowe (w tym również państw neutralnych), kierujące się do portów brytyjskich, francuskich i włoskich. Było to niezgodne z prawem wojennym, mianowicie z jedną z konwencji haskich – mię-

Niemiecki okręt podwodny (U-Boot) i zatopiony przez niego okręt, niemiecka pocztówka z 1917 r.

dzynarodowych umów zawartych w 1907 r. Niemcy zamierzali w ten sposób odciąć brytyjską gospodarkę od zaopatrzenia w surowce napływające z kolonii oraz Stanów Zjednoczonych. Miało to zmusić Wielką Brytanię do kapitulacji. Zdołali początkowo zadać znaczne straty brytyjskiej flocie handlowej i sparaliżować przejściowo handel między Ameryką a Europą. Zagroziło to jednak interesom gospodarczym Stanów Zjednoczonych, toteż zarówno w amerykańskim społeczeństwie, jak i w obu izbach parlamentu przybywało zwolenników wypowiedzenia wojny Niemcom.

przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny

W kwietniu 1917 r. Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny przeciw Niemcom. Początkowo nie wpłynęło to w większym stopniu na przebieg działań lądowych w Europie. Amerykanie dysponowali w chwili wypowiedzenia wojny armią lądową liczącą jedynie 50 tysięcy i musiał upłynąć rok, by większe siły amerykańskie znalazły się na froncie zachodnim. **Główny ciężar walki w 1917 r. nadal spoczywał na Brytyjczykach i Francuzach**. Zmęczenie żołnierzy wojną było już powszechne. W niektórych pułkach francuskich żołnierze odmawiali nawet dalszej walki i bunty trzeba było tłumić siłą. W czerwcu 1917 r. do wojny **po stronie ententy** przystąpiła **Grecja**.

Nieograniczona wojna podwodna nie zapewniła Niemcom zwycięstwa. Brytyjczycy i Francuzi zaczęli łączyć statki handlowe w konwoje osłaniane przez okręty wojenne, uzbrojone w bomby głębinowe. W ochronie konwojów niezwykle cenna okazała się pomoc floty amerykańskiej. **Ataki niemieckich okrętów podwodnych coraz rzadziej kończyły się sukcesem**, a coraz częściej zatopieniem ich samych. **Produkcja zbrojeniowa Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji ciągle rosła**. Natomiast **przemysł państw centralnych** w wyniku brytyjskiej blokady morskiej miał coraz większe **trudności z zaopatrzeniem w surowce**. Nie był w stanie dostarczać armii takiej ilości uzbrojenia i wyposażenia jak ententa.

Specyfika I wojny światowej. Wojna totalna

Wojna, która wybuchła w 1914 r., od początku miała inny charakter niż dotychczasowe konflikty. Brały w niej udział **armie o niespotykanej dotąd liczebności**, dysponujące **zaawansowanymi technicznie rodzajami uzbrojenia** oraz zużywające niebywałe ilości amunicji i pocisków armatnich. Było to **konsekwencją** przyśpieszonego w 2. połowie XIX i na początku XX w. **rozwoju nauki, techniki i produkcji przemysłowej**. Gospodarki poszczególnych krajów musiały podołać zapotrzebowaniu na **wielką ilość odpowiedniej jakości** broni, amunicji, mundurów, butów i żywności przeznaczonych dla wojska. Brak szybkiego rozstrzygnięcia konfliktu spowodował, że o ostatecznym zwycięstwie zadecydował **potencjał gospodarczy** walczących stron.

Niemiecki moździerz kalibru 420 mm na froncie zachodnim

Ten ważący 20 t moździerz nazywano „Grubą Bertą". Mógł wystrzelić pocisk ważący ponad tonę. Do jego załadowania był potrzebny dźwig.

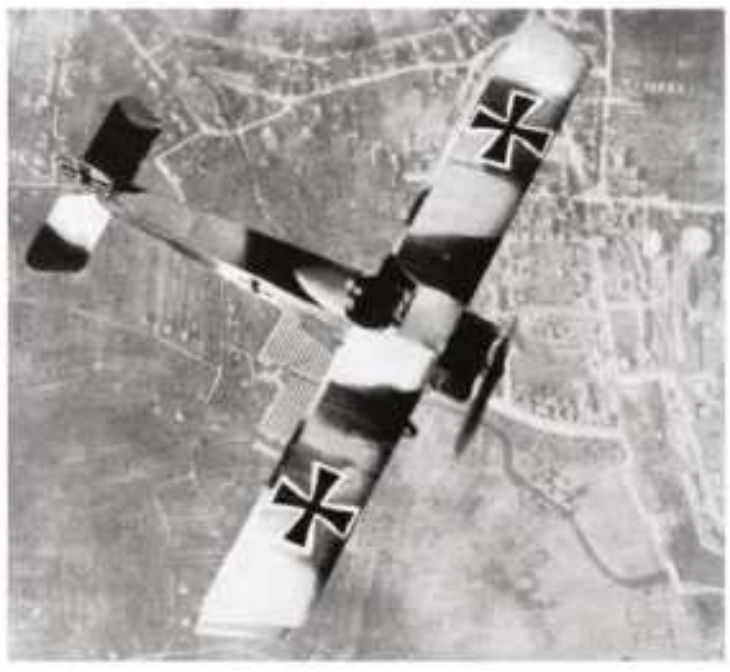
Brytyjski czołg Mark I podczas bitwy nad Sommą, 25 września 1916 r.

Podczas ofensywy nad Sommą Brytyjczycy po raz pierwszy użyli tej nowej broni. Początkowo czołgi łatwo ulegały awarii, więc nie odegrały większej roli na polu bitwy. Jednak swoim pojawieniem się wzbudziły popłoch wśród Niemców. Pod koniec wojny Brytyjczycy dysponowali już prawie 3000 znacznie sprawniejszych czołgów.

Zrzucanie bomby z pokładu samolotu podczas I wojny światowej

Najważniejszą rolą, jaką odgrywały samoloty podczas I wojny światowej, stało się wykonywanie lotów zwiadowczych. Ich bezpośredni udział w walce był ograniczony. Zaczęto ich jednak używać także do bombardowania przeciwnika. Na początku wojny nie istniały jeszcze urządzenia celownicze ani bomby przenoszone pod skrzydłami samolotu. Zastępowały je wprawne oko i ręce strzelca, obsługującego też karabin.

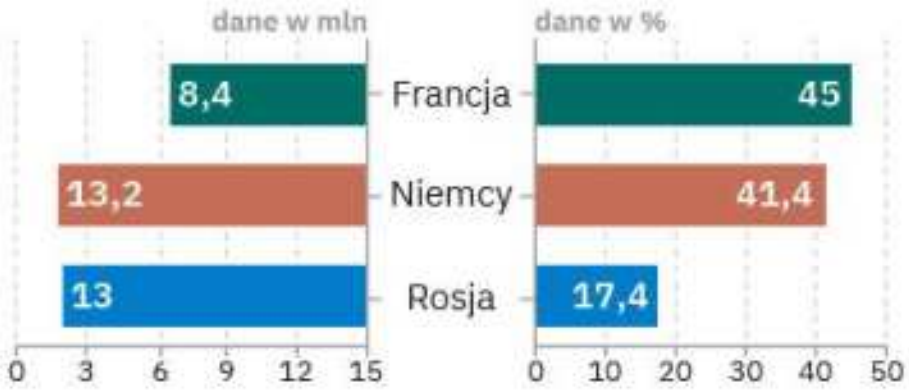
Niemiecki samolot myśliwski (dwupłatowiec) Fokker nad Francją, 1917/1918

Na polu walki pojawiła się nowoczesna broń powstała dzięki rozwojowi techniki: **karabiny maszynowe**, **działa** o coraz większym kalibrze i zasięgu, **miotacze ognia**, **broń chemiczna**, **czołgi**, **samoloty**, **okręty podwodne**. Użycie nowej broni powodowało **ogromne straty w ludziach**. W konsekwencji do wojska powoływano niemal wszystkich mężczyzn zdolnych do udziału w wojnie. Potencjał ludnościowy państwa nigdy wcześniej nie odgrywał aż tak wielkiej roli. W sytuacji, gdy niemożliwe było przełamanie frontu ani stoczenie decydującej bitwy, **o zwycięstwie decydowały zasoby ludnościowe i możliwości gospodarcze walczących państw**.

Ćwiczenie

Na podstawie wykresu wskaż, jak duże było zaangażowanie walczących stron w konflikt zbrojny.

Liczba żołnierzy zmobilizowanych w latach 1914–1918 w wybranych krajach Europy i procent męskiej populacji objęty służbą wojskową

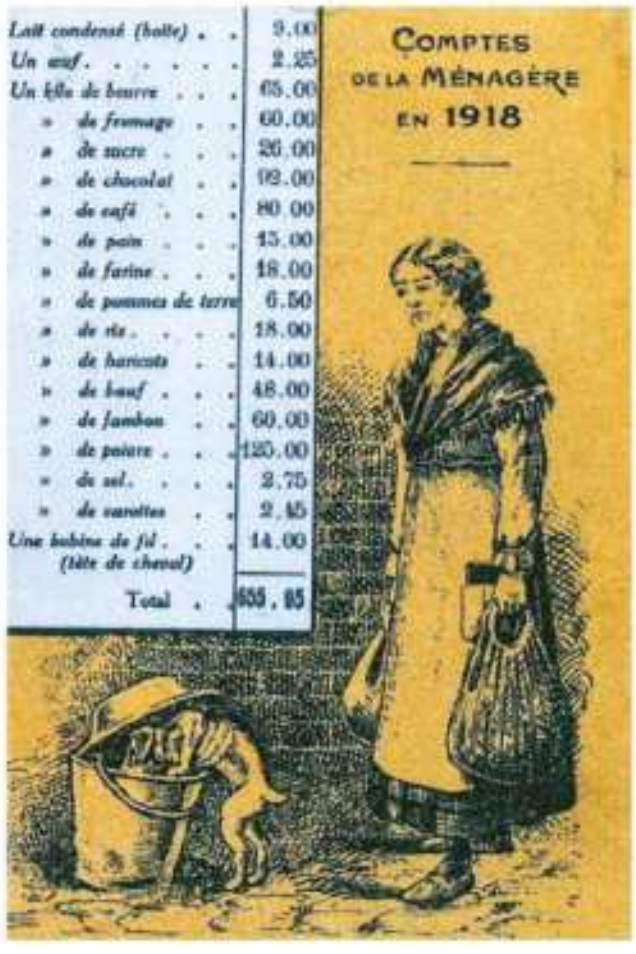
wojna totalna

Francuskie robotnice w fabryce zbrojeniowej w 1917 r.

W wojnie wzięły udział **wszystkie ówczesne potęgi gospodarcze i kolonialne** oraz wiele mniejszych krajów – łącznie ponad 30 państw, leżących na wszystkich kontynentach. **Konflikt zbrojny przybrał charakter totalny – angażował wszystkie zasoby ludzkie i gospodarcze walczących państw**. Dotykał nie tylko żołnierzy na froncie, lecz także **ludności cywilnej**. Była ona zaangażowana w produkcję przemysłową na potrzeby frontu. Miasta na jego zapleczu stawały się celem ostrzału artyleryjskiego, a zdarzało się, że i bombardowania przez samoloty. Starano się w ten sposób zastraszyć cywili. Przedłużająca się wojna, zniszczenia, brak rąk do pracy w rolnictwie, a w przypadku państw centralnych blokada morska, powodowały **coraz większe trudności w zaopatrzeniu w żywność**. Ich następstwem była śmierć głodowa wielu mieszkańców Europy.

Rachunki francuskiej gospodyni domowej w 1914 oraz w 1918 r.

Wojna spowodowała pogłębiającą się drożyznę i coraz większe trudności w zaopatrzeniu ludności w artykuły pierwszej potrzeby, zwłaszcza żywność. W jeszcze większym stopniu niż Francji dotyczyło to państw centralnych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała wojna pozycyjna oraz wojna manewrowa. Dlaczego na froncie zachodnim działania zbrojne przez większość wojny przybrały charakter pozycyjny? Scharakteryzuj rozwijane w trakcie wojny technologie.
2. Przedstaw życie żołnierzy na froncie w czasie I wojny światowej. Obejrzyj film dokumentalny Petera Jacksona *I pozostaną młodzi* (2018) oraz przeczytaj książkę Ericha Marii Remarque'a *Na Zachodzie bez zmian* (lub obejrzyj film na jej podstawie). Opisz sposób, w jaki ukazano w tych utworach wojnę i losy jej uczestników.
3. Wymień państwa europejskie biorące udział w wojnie po obu stronach konfliktu. Jakie fronty ukształtowały się w czasie wojny? Jakie było ich znaczenie? Jaką rolę odegrały działania na morzu?
4. Omów okoliczności, w jakich do wojny przystąpiły Stany Zjednoczone.
5. Wytłumacz, na czym polegał totalny charakter I wojny światowej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Niemcy rozpoczęły ofensywę na zachodzie 4 sierpnia 1914 r.** Ich **plan wojny błyskawicznej się nie powiódł.** W miesiąc po rozpoczęciu działań wojennych zostali powstrzymani w **bitwie nad Marną**. s. 20–21
- **Front zachodni** ustabilizował się na długi okres, działania wojenne przybrały na nim charakter **wojny pozycyjnej**. s. 22
- **Na froncie wschodnim** działania – zwłaszcza w początkowym okresie – miały **charakter manewrowy**. s. 25
- **Rosjanie** początkowo odnieśli sukces – **zajęli większość Galicji**. Jednak **w 1915 r. wojska państw centralnych** odepchnęły ich daleko na wschód i **odzyskały utracone tereny** oraz **zajęły Królestwo Polskie** i **część Ziem Zabranych**. s. 25
- **W 1915 r.** do wojny **po stronie ententy** włączyły się **Włochy**. s. 25
- Obóz **państw centralnych** tworzyły **Niemcy**, **Austro-Węgry**, **Turcja** i **Bułgaria**, która przystąpiła do wojny w 1915 r. s. 26
- **W 1916 r. na froncie zachodnim** rozegrały się dwie **najkrwawsze bitwy I wojny światowej – pod Verdun** i **nad Sommą**. s. 27
- **Niemcom** nie udało się przełamać **brytyjskiej blokady morskiej**. W lutym 1917 r. podjęli **nieograniczoną wojnę podwodną**. s. 27
- **W kwietniu 1917 r.** do wojny **po stronie ententy** przystąpiły **Stany Zjednoczone**. s. 28
- Wobec ogromnej skali działań militarnych i ofiar w ludziach o możliwościach prowadzenia wojny **decydowały potencjał gospodarczy i ludnościowy walczących państw**, wysokość produkcji zbrojeniowej oraz zasoby surowców i żywności. Wojna przybrała **charakter totalny**. s. 30

3. Rewolucja w Rosji oraz ostatni etap wojny

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z przyczynami rewolucji w Rosji w 1917 r.;
- dowiesz się, jakie następstwa miał przewrót dokonany przez bolszewików;
- przeczytasz o przebiegu wojny w okresie po przystąpieniu do niej USA oraz poznasz przyczyny klęski państw centralnych.

Przyczyny i przebieg rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji

W chwili wybuchu I wojny światowej Rosja była państwem zacofanym pod względem stosunków społecznych. Gospodarka rosyjska szybko się uprzemysławiała na początku XX w., jednak prowadziło to do dalszego nasilenia różnic społecznych i przynosiło korzyści niewielkiej grupie osób. Ustrój Rosji, choć od 1906 r. istniał w niej parlament, opierał się na silnej władzy cara, który w istocie mógł się nie liczyć z wolą reprezentantów społeczeństwa. Mimo klęski rewolucji z lat 1905–1907 przybywało zwolenników radykalnych partii.

radykalizacja nastrojów w społeczeństwie rosyjskim

W trakcie wojny **gospodarka rosyjska nie radziła sobie z zaopatrzeniem wielomilionowej armii**. Zła sytuacja na froncie skutkowała wzrostem niezadowolenia wśród żołnierzy i osłabieniem ich woli walki. Natomiast **w miastach braki w zaopatrzeniu i drożyzna** były powodem strajków robotniczych. **Autorytet cara Mikołaja II bardzo ucierpiał** w wyniku klęsk ponoszonych na froncie i ogromnej liczby poległych. Brak wiary w kompetencje monarchy oraz osób z jego otoczenia i ministrów, a nawet podejrzenia o dojrzewającą na dworze zdradę, stawały się coraz bardziej powszechne. **Przeprowadzenia reform w państwie** i zmian w sposobie prowadzenia wojny **oczekiwały wszystkie grupy społeczne**. Dotyczyło to nawet tych, które – jak środowiska dworskie i arystokratyczne – stanowiły dotąd podporę władzy carskiej.

Źródło historyczne

Meldunek szefa piotrogrodzkiego Korpusu Żandarmerii, jesień 1916 r.

Wyjątkowa powaga okresu, jaki przeżywa kraj, oraz niezliczone katastrofalne nieszczęścia, w wyniku których być może już niebawem powstańcze działania niższych warstw cesarstwa, rozżalonych trudnościami bytu powszechnego, zagrozić mogą całej najżywotniejszej strukturze państwa, pilnie wymagają, zdaniem czynników lokalnych, przedsięwzięcia z najwyższym pośpiechem szybkich i wszechstronnych środków w celu usunięcia występującego nieporządku i rozładowania nadmiernie napiętej atmosfery społecznego niezadowolenia.

R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, tłum. T. Szafar, Warszawa 1994, s. 197.

Ćwiczenie

Przedstaw, w jaki sposób carski urzędnik policyjny postrzegał sytuację w stolicy i nastroje społeczne jesienią 1916 r.

Do wzrostu buntowniczych nastrojów w społeczeństwie przyczyniały się warunki bytowe, które gwałtownie się pogarszały. **W Piotrogrodzie** (tak przemianowano po wybuchu wojny stolicę Rosji – Petersburg) **8 marca 1917 r.** doszło do **strajków robotniczych**, masowych **manifestacji** i **rozruchów**. **Rozpoczęły one rewolucję lutową** (według kalendarza juliańskiego, stosowanego wówczas w Rosji, był to koniec lutego). Władze przystąpiły do brutalnego tłumienia wystąpień. Jednak po kilku dniach **wojsko odmówiło posłuszeństwa**, a część oddziałów (w większości nowo wcieleni rekruci – chłopi) przeszła na stronę zbuntowanych mieszkańców stolicy.

rewolucja lutowa

Wiec robotników w Zakładach Putiłowskich w Piotrogrodzie podczas rewolucji lutowej 1917 r.

Zakłady Putiłowskie były fabryką maszyn i jednym z największych przedsiębiorstw w Rosji. Rozpoczęty w nich strajk przyjmuje się za początek rewolucji lutowej.

Szybko wytworzyły się dwa ośrodki polityczne, które miały odegrać decydującą rolę w rozwoju rewolucji. Swój **komitet stworzyli członkowie parlamentu**, równolegle powstała **Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich** kierowana przez socjalistów. Oba ośrodki porozumiały się w sprawie powołania **Rządu Tymczasowego**. Jednocześnie 15 marca **abdykował car Mikołaj II**. Rosja stała się **republiką** i zapowiedziano przeprowadzenie demokratycznych wyborów. Wprowadzono pełną swobodę działalności politycznej i zgromadzeń oraz wolność słowa.

abdykacja cara Mikołaja II

Jednak **rząd** reprezentujący **głównie nurt liberalny** nie znalazł powszechnego poparcia w społeczeństwie, w którym nie istniały w praktyce tradycje demokratyczne. Ogromną większość społeczeństwa stanowiły warstwy niższe, których nastroje szybko się radykalizowały w tym okresie. Ponadto rząd był zdecydowany na dalsze prowadzenie wojny, czemu Rosjanie stawali się coraz bardziej niechętni. Coraz mocniej doskwierała im też ciężka sytuacja materialna. **Żołnierze chcieli wracać do domów, a chłopi żądali ziemi**. Politykom trudno było uzyskać porozumienie w sprawie przyszłości kraju. Rząd nie miał w swoich rękach pełni władzy, gdyż w wielu miastach bardziej liczyły się decyzje **rad delegatów robotniczych i żołnierskich** niż jego postanowienia. Taki stan rzeczy określono mianem **dwuwładzy**.

Przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików

Sytuacja w Rosji była bardzo niestabilna. Rząd Tymczasowy tracił zwolenników, nie mógł też być pewny oparcia w armii. Jednocześnie wzrastały wpływy radykalnych, lewicowych działaczy politycznych. Wśród nich znajdowali się też **bolszewicy** (zobacz rozdz. III.5.), których przygotowania do przejęcia władzy okazały się decydujące dla przyszłości państwa. Grupą tą kierował wyjątkowo zręczny strateg polityczny – **Włodzimierz Lenin**. Bolszewicy, dzięki głoszonym przez siebie hasłom: **upaństwowienia ziemi należącej do wielkich właścicieli ziemskich** oraz **natychmiastowego zawarcia pokoju**, umocnili swoją pozycję w radach delegatów. Uzyskali ponadto **kontrolę nad Gwardią Czerwoną** – uzbrojonymi, paramilitarnymi formacjami tworzonymi przez robotników – oraz zapewnili sobie **poparcie części oddziałów wojskowych** stacjonujących w Piotrogrodzie.

Włodzimierz Lenin (właśc. Uljanow 1870–1924), zdjęcie wykonane w 1916 r. podczas jego pobytu na emigracji w Szwajcarii

Lenin w okresie pierwszego pobytu na emigracji w Szwajcarii w latach 1900–1905 zyskał pozycję przywódcy bolszewików. W trakcie rewolucji z lat 1905–1907 przebywał i działał w Rosji, a następnie ponownie udał się na emigrację. Podczas I wojny światowej przebywał w neutralnej Szwajcarii. W 1917 r. wywiad niemiecki umożliwił jemu oraz jego bliskim współpracownikom przejazd przez teren Niemiec i przedostanie się do Piotrogrodu. Niemcy liczyli, że przywódcy bolszewiccy przyczynią się do pogłębienia chaosu w Rosji.

przewrót październikowy

7 listopada (pod koniec października według kalendarza juliańskiego) **1917 r.** bolszewicy przeprowadzili w Piotrogrodzie przewrót. Stosunkowo łatwo zajęli najważniejsze punkty stolicy, a następnie Pałac Zimowy, który był siedzibą rządu. Tydzień później zwyciężyli w Moskwie i stopniowo przejmowali władzę w kolejnych miastach. **Przewrót październikowy** zapoczątkował **nowy etap rewolucji, kierowanej teraz przez bolszewików**. Moment **przejęcia władzy**, którą utrzymali przez ponad 70 lat, określili oni jako rewolucję październikową.

Własną rewolucję prowadzili spontanicznie chłopi rosyjscy. Już po rewolucji lutowej rozpoczęły się ich wystąpienia przeciw dworom ziemiańskim. **Dekret „o ziemi"** wydany przez bolszewików natychmiast po przewrocie w Piotrogrodzie przekazywał w ręce wspólnot chłopskich ziemię należącą dotąd do ziemiaństwa oraz do Cerkwi prawosławnej. Chłopi nie tylko przejmowali ziemię, lecz także dokonywali napaści na majątki ziemskie, które grabili i niszczyli. Bolszewicy, przez nadanie ziemi mieszkańcom wsi, chcieli pozyskać chłopów, jednak nie osiągnęli pod tym względem większego powodzenia.

Bolszewicy nie zdecydowali się odwołać **wyborów do parlamentu** przygotowanych przez Rząd Tymczasowy. Odbyły się one pod koniec listopada 1917 r. **Bolszewicy ponieśli w nich porażkę: zdobyli około 25% głosów**. Dlatego, gdy nowo

wybrane zgromadzenie zebrało się w styczniu 1918 r., rozpędzili je już po pierwszym dniu obrad. Wykorzystali do tego partyjną policję polityczną i Gwardię Czerwoną. Następnie rząd Lenina, nazwany **Radą Komisarzy Ludowych**, wydał **dekret o rozwiązaniu parlamentu**. Ponadto **zdelegalizował partie polityczne** z wyjątkiem bolszewickiej, która uzyskała możliwość budowy **systemu dyktatury jednej partii**. W marcu 1918 r. w jej nazwie znalazło się określenie **„komunistyczna"**. W tym czasie stolicę Rosji przeniesiono z Piotrogrodu do **Moskwy**.

Żołnierze Czerwonej Gwardii w Piotrogrodzie, październik 1917 r.

Na korzyść nowej władzy przemawiało zmęczenie społeczeństwa rosyjskiego wojną. Lenin był przekonany, że wojnę należy zakończyć i zająć się sprawami wewnętrznymi oraz umocnieniem zdobytej władzy. Dlatego już **w grudniu 1917 r.** bolszewicka Rosja podpisała **zawieszenie broni z Niemcami i Austro-Węgrami**. Jednak zawarcie traktatu pokojowego nie było już tak łatwe do przeprowadzenia, ponieważ Niemcy żądali od Rosji dużych ustępstw terytorialnych.

Dopiero nowa ofensywa państw centralnych, przerywająca zawieszenie broni, i szybki postęp wojsk niemieckich na wschód zmusiły bolszewików do przyjęcia ciężkich dla nich warunków. Dlatego **3 marca 1918 r.** podpisali **traktat pokojowy w Brześciu Litewskim**. Na jego mocy **bolszewicka Rosja rezygnowała na rzecz Niemiec** z terytorium **Królestwa Polskiego, zachodniej części ziem białoruskich** i **terenów nadbałtyckich**. Zaakceptowała również powstanie formalnie **niepodległej Ukrainy**, ale okupowanej przez Niemcy i im podporządkowanej, oraz **niezależnej Finlandii**.

traktat pokojowy w Brześciu Litewskim

Zawarcie pokoju umożliwiło bolszewikom podjęcie dalszych **działań zmierzających do umocnienia ich władzy w Rosji**. Wprowadzony przez nich **terror** dotknął wszystkich, których uznali za zagrożenie – przeciwników politycznych, a także przedstawicieli warstw elitarnych. Tych „wrogów rewolucji" czekała śmierć lub osadzenie w obozach pracy. Miejsce demokratycznej republiki parlamentarnej, budowanej w Rosji po rewolucji lutowej, zostało zajęte przez **rządzone w sposób dyktatorski państwo – Rosję Radziecką**. Określenie „radziecki" (ros. **„sowiecki"**) odwoływało się do rad delegatów, które miały stanowić podstawę i uprawomocnienie władzy bolszewików. W istocie jednak nie były one niezależne, lecz właśnie sterowane przez bolszewików (przemiany w Rosji pod rządami bolszewików omówiono obszerniej w rozdz. VI.2.).

Zakończenie wojny światowej nie oznaczało dla Rosji pokoju. Bolszewicy („czerwoni") toczyli nadal wyniszczającą kraj **wojnę domową** z siłami tak zwanych **białych generałów**, czyli tych oficerów armii rosyjskiej, którzy zorganizowali przeciw nim zbrojny opór. Na znaczną skalę wybuchały **powstania chłopskie**. Przeciwko nowej władzy występowały też niektóre **ruchy narodowe**. Na zachodzie bolszewicy prowadzili **wojnę z odrodzoną Polską**. Ponadto **państwa ententy** (Francja,

wojna domowa w Rosji

Japonia, USA, Wielka Brytania) wysłały do Rosji **interwencyjne oddziały zbrojne**. Przyczyną tej decyzji było zawarcie przez bolszewicką Rosję traktatu brzeskiego i jej współpraca z Niemcami, a następnie niepokój Zachodu związany z dążeniem bolszewików do wspierania rewolucji w innych krajach. Państwa zachodnie nie zamierzały jednak na większą skalę zaangażować się w walki z bolszewikami. Były wyczerpane kilkuletnią wojną, a idea interwencji nie miała wśród ich obywateli dużego poparcia.

Plakat nawołujący do wstępowania do armii Aleksandra Kołczaka – jednego z głównych dowódców „białych" w czasie wojny domowej

Plakat ukazuje rękę bolszewika, ociekającą krwią, burzącą cerkwie, podpalającą wsie i sięgającą po „syberyjski chleb" (armia Kołczaka działała w zachodniej Syberii). Pruski hełm pośrodku płomieni nawiązuje do przekonania, że bolszewicy byli niemieckimi agentami. Napis na plakacie brzmi: „Armia – oto kto walczy przeciwko tej drapieżnej, krwawej ręce bolszewika, nie siejącego, a tylko zbierającego cudze. Wstępujcie ochotnicy! Ochotnicy – ostoja armii".

Rozstrzygający etap zmagań Armii Czerwonej (tak nazwano siły zbrojne Rosji bolszewickiej) z oddziałami „białych" i państw zachodnich **trwał do jesieni 1920 r.** Wówczas to bolszewikom udało się opanować Krym, Brytyjczycy zrezygnowali z interwencji, a z Polską został zawarty rozejm. Jednak dopiero zdobycie przez bolszewików **w październiku 1922 r.** Władywostoku położonego na Dalekim Wschodzie oraz wycofanie się Japonii z interwencji oznaczało faktyczne **zakończenie wojny domowej**.

Bolszewik przewodzący rosyjskim żołnierzom i cywilom wypełniającym ulice miasta, obraz Borisa Kustodijewa z 1920 r.

Przebieg I wojny światowej po przystąpieniu do niej USA i zakończenie działań wojennych

udział Stanów Zjednoczonych w I wojnie światowej

Przystąpienie w kwietniu 1917 r. **Stanów Zjednoczonych do wojny** radykalnie zmieniło proporcje w **potencjale gospodarczym** walczących stron **na korzyść ententy**. Jej wojska zostały wzmocnione dzięki dużej ilości nowoczesnego **amerykańskiego uzbrojenia i sprzętu wojskowego**. Ponadto z czasem rozpoczął się masowy **napływ amerykańskich żołnierzy do Europy** – w lipcu 1918 r. we Francji było ich już ponad milion, przed końcem wojny – blisko 2 miliony.

Żołnierze Amerykańskich Sił Ekspedycyjnych wymaszerowują na front z francuskiego portu Hawr, lipiec 1918 r.

W styczniu 1918 r. prezydent USA Woodrow Wilson (czytaj: łudroł łilson) – świadomy znaczenia, jakie jego kraj zdobył w rozstrzygającym okresie wojny – wygłosił **orędzie do Kongresu Stanów Zjednoczonych**. W istocie było ono skierowane do całego świata. W **14 punktach** Wilson przedstawił **cele wojny** i **warunki pokoju**, które miały stanowić **podstawę do rokowań** między stronami konfliktu. Najważniejszymi były: opuszczenie przez wojska niemieckie okupowanych terenów na zachodzie i wschodzie, zwrócenie Francji Lotaryngii i Alzacji, uzyskanie autonomii przez narody monarchii habsburskiej i Turcji oraz powstanie niepodległego państwa polskiego. Przyszłe traktaty pokojowe miały ustanowić trwały i sprawiedliwy ład światowy, który zapobiegnie wybuchowi kolejnego wielkiego konfliktu.

Zawarcie pokoju brzeskiego z Rosją pozwoliło **Niemcom** przerzucić 500 tysięcy żołnierzy **z frontu wschodniego na zachodni**. W ten sposób uzyskali na nim niewielką przewagę nad wojskami ententy. Wiosną 1918 r. podjęli **działania ofensywne** i w maju zbliżyli się – podobnie jak na początku wojny – do Paryża. Ostatecznie zostali jednak **powstrzymani w drugiej bitwie nad Marną**. Była to już ostatnia niemiecka ofensywa w tej wojnie. W początkach sierpnia ofensywę rozpoczęły wojska ententy, które zadały Niemcom poważne klęski. W ich następstwie wiara w zwycięstwo załamała się nie tylko wśród niemieckich żołnierzy, lecz także w naczelnym dowództwie.

Źródło historyczne

Fragmenty listu Józefa Iwickiego – Polaka służącego w niemieckiej armii, wrzesień–październik 1918 r.

Żołnierze na całej linii nie myśleli o obronie, tylko o ucieczce. [...] Wystarczyło, żeby jakiś gorąco kąpany tchórz zawołał: [...] *Tommy* [Anglik] *wdarł się na lewo od nas* i już wszystko brało tornistry na plecy i próbowało uciekać. [...] Można było przewidzieć, że takie wojsko przez noc rowu nie utrzyma, a była to pozycja niezwykle silna [...]. Taki to duch panuje dzisiaj w armii niemieckiej. Oczywiście, pewnie nie w całej, ale w każdym razie bardzo wiele dywizji jest tak kompletnie zdemoralizowanych. [...] Gdy krótko po północy nadeszła oczekiwana wiadomość, że resztki mojej dywizji [...] mają się natychmiast wycofać z frontu, miałem ledwie połowę mego oddziału, mimo że robiłem wszystko, żeby zapobiec uciekaniu [...]. W tych kilkudniowych walkach nasza dywizja stopniała jak śnieg.

J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991, s. 715.

Źródło historyczne

Fragmenty meldunku gen. Ericha Ludendorffa z 1 października 1918 r.

Naczelne Dowództwo i armie są już u kresu. Wojny nie możemy już wygrać, przeciwnie – stoimy w obliczu ostatecznej klęski. [...] Odpadła Bułgaria [rozejm z 29 września], Austria i Turcja są już krańcowo wyczerpane i wnet za nią pójdą. [...]. Nie możemy już więcej polegać na wojsku, od 8 sierpnia stacza się ono szybko w dół. Coraz to nowe jednostki okazują się tak niepewne, że trzeba je szybko wycofać z frontu. Jeśli wysyłamy na ich miejsce żołnierzy chcących walczyć, witają ich okrzyki „łamistrajki!" i wezwania, aby nie walczyli.

J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991, s. 771.

Ćwiczenie

Na podstawie opinii zwykłego żołnierza i opinii niemieckiego dowódcy scharakteryzuj stan ducha bojowego armii niemieckiej jesienią 1918 r.

Informacja o źródle

Paul von Hindenburg i Erich Ludendorff (po prawej) na obrazie Hugo Vogla (czytaj: fogla) z 1917 r.

Erich Ludendorff był jednym z głównych dowódców wojsk niemieckich w czasie I wojny światowej. W jej początkach wraz ze swoim zwierzchnikiem generałem (wkrótce feldmarszałkiem) Paulem von Hindenburgiem odnieśli sukces, powstrzymując natarcie Rosjan w Prusach (bitwa pod Tannenbergiem). Od sierpnia 1916 r. Ludendorff był kwatermistrzem generalnym armii niemieckiej. Podejmował kluczowe decyzje w zakresie nie tylko dowodzenia armią, lecz także funkcjonowania jej cywilnego zaplecza. Równie ważną rolę odgrywał Hindenburg, który był wówczas szefem sztabu generalnego niemieckiej armii.

Żołnierze francuscy podczas II bitwy nad Marną

Niemieccy jeńcy wzięci do niewoli 8 sierpnia 1918 r. pilnowani przez brytyjskich żołnierzy

Czarnym dniem dla niemieckiej armii okazał się 8 sierpnia 1918 r. Wówczas 33 dywizje brytyjskie i francuskie wspierane ogniem 3000 dział oraz 500 czołgami przełamały niemiecką obronę nad Sommą i wdarły się na głębokości 15 km. W ten sposób wywołały panikę wśród Niemców. Był to początek tzw. ofensywy stu dni, która trwała do 11 listopada 1918 r.

Żołnierze amerykańscy pod ostrzałem podczas ofensywy Meuse–Argonne (czytaj: moz argon; 26 września – 11 listopada 1918 r.)

Była to najkrwawsza bitwa Amerykańskiego Korpusu Ekspedycyjnego. Poległo w niej ponad 26 tys. jego żołnierzy, a ponad 95 tys. zostało rannych.

klęski militarne państw centralnych

Państwa centralne doznawały niepowodzeń także na innych frontach. Pod koniec września 1918 r. **z wojny wycofała się**, po zawarciu rozejmu, **Bułgaria**. Miesiąc później to samo uczyniła **Turcja**.

W Austro-Węgrzech jesienią 1918 r. postępował **proces rozpadu państwa** związany z narastaniem **aspiracji niepodległościowych narodów** wchodzących

dążenia niepodległościowe narodów monarchii habsburskiej

w jego skład. **Czesi wraz ze Słowakami**, **Polacy** oraz **południowi Słowianie** pod koniec października przystąpili do budowania **własnych, niepodległych państw**. Równocześnie **rozpadła się** wielonarodowościowa **armia austro-węgierska**, która nie stawiła już oporu wojskom włoskim, gdy te przeszły do ofensywy na froncie. Austro-Węgry (faktycznie już nieistniejące) podpisały oficjalnie **zawieszenie broni 3 listopada**. Wkrótce **abdykował cesarz Karol I** (tron objął w 1916 r., po śmierci Franciszka Józefa I), a **Austria** stała się **republiką**, podobnie jak **Węgry**, które zupełnie się usamodzielniły.

rozpad Austro-Węgier

Osamotnione i wyczerpane wojną **Niemcy** nie były w stanie kontynuować wojny. **O ich ostatecznej klęsce zadecydował** brak możliwości uzupełniania strat w ludziach, a także dostarczania na front odpowiedniej ilości sprzętu wojskowego. Również sytuacja wewnętrzna w kraju i dramatyczne położenie ludności cywilnej (w Niemczech głód pochłonął najwięcej ofiar śmiertelnych) uniemożliwiały dalsze podtrzymywanie działań wojennych.

W bazie marynarki wojennej w Kilonii 3 listopada wybuchł bunt marynarzy, poparty przez robotników. To antywojenne wystąpienie szybko znalazło naśladowców i w ciągu kilku dni zmieniło się w **ogólnoniemiecką rewolucję**. W tej sytuacji **9 listopada cesarz Wilhelm II abdykował** i opuścił kraj. **Niemcy** ogłoszono **republiką**. Powstał **rząd złożony w większości z socjaldemokratów**.

abdykacja cesarza niemieckiego Wilhelma II

11 listopada 1918 r. w lasku Compiègne (czytaj: kąpjeń) na północ od Paryża podpisano **zawieszenie broni między Niemcami a ententą, kończące działania zbrojne**. Warunki rozejmu zostały przyjęte przez delegację niemiecką reprezentującą nowy, republikański rząd. Oznaczały one **faktyczną kapitulację Niemiec**. Wojska niemieckie musiały opuścić obszary zajmowane wciąż na terytorium Belgii i Francji oraz należące do Niemiec: Alzację, Lotaryngię oraz lewy brzeg Renu. Niemcy godziły się ponadto na **anulowanie traktatu brzeskiego z Rosją**. Ich wojska na wschodzie miały opuścić okupowane rosyjskie ziemie „skoro tylko Sprzymierzeni uznają chwilę za odpowiednią ze względu na wewnętrzne położenie tych terytoriów". W praktyce oznaczało to, że siły niemieckie mają tam na razie pozostać, aby nie dopuścić do opanowania tych terenów przez bolszewików.

rozejm w Compiègne

Tereny zajęte przez wojska ententy od lipca do listopada 1918 r.

Podpisanie zawieszenia broni w wagonie kolejowym w Compiègne

Po lewej stronie znajduje się delegacja niemiecka. Pod oknami zgromadzili się członkowie delegacji ententy, a stojąca wśród nich postać to naczelny wódz wojsk sprzymierzonych, francuski marszałek Ferdinand Foch (czytaj: fosz).

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny, które doprowadziły do wybuchu rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji. Jaka sytuacja polityczna ukształtowała się po abdykacji cara?
2. Wyjaśnij, w jaki sposób bolszewicy zdobyli, a następnie umocnili swoją władzę w Rosji. W opracowaniach historycznych i internecie poszukaj informacji o najważniejszych wydarzeniach w Rosji między marcem a listopadem 1917 r. Przygotuj się do pracy w grupach na lekcji, której celem będzie przeanalizowanie przyczyn niepowodzenia budowy systemu demokratycznego w Rosji oraz wskazanie najważniejszych czynników, które umożliwiły przewrót dokonany przez bolszewików.
3. Przedstaw okoliczności, w jakich bolszewicka Rosja wycofała się z wojny. Jakie to miało następstwa dla sytuacji międzynarodowej i przebiegu działań zbrojnych na froncie zachodnim?
4. Na podstawie informacji zawartych w tym i w poprzednim rozdziale podręcznika wyjaśnij, jaką rolę odegrały w I wojnie światowej Stany Zjednoczone.
5. Scharakteryzuj ostatni etap I wojny światowej oraz przyczyny klęski państw centralnych.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 32
- Klęski, jakich Rosja doznawała na froncie, pogarszające się zaopatrzenie ludności w żywność oraz upadek autorytetu cara **przyczyniły się do radykalizacji nastrojów w społeczeństwie rosyjskim**.

s. 33
- **Rewolucja lutowa 1917 r.** w Rosji spowodowała **abdykację cara**. Wytworzył się system **dwuwładzy**: obok **Rządu Tymczasowego** działały **rady delegatów robotniczych i żołnierskich**.

s. 34
- **7 listopada 1917 r. bolszewicy** dokonali udanego **przewrotu w Piotrogrodzie** i **przejęli władzę w Rosji**.

s. 35
- W grudniu 1917 r. **Rosja Radziecka** zawarła zawieszenie broni, a **w marcu 1918 r. – traktat pokojowy z państwami centralnymi w Brześciu Litewskim**.

s. 35–36
- **Wojna domowa w Rosji** zakończyła się ostatecznie w 1922 r. **zwycięstwem bolszewików**.

s. 37
- **Udział Stanów Zjednoczonych w wojnie** pozwolił uzyskać **entencie** zdecydowaną **przewagę potencjału gospodarczego i militarnego** nad państwami centralnymi.

s. 39–40
- **Jesienią 1918 r. państwa centralne** poniosły wiele **klęsk militarnych**. Z wojny wycofała się Bułgaria, a następnie – Turcja. **Austro-Węgry rozpadły się** w wyniku **ogłaszania niepodległości przez wchodzące w ich skład narody**.

s. 40
- **O ostatecznej klęsce Niemiec** zadecydowała niemożność dalszego uzupełniania rosnących strat w ludziach i sprzęcie wojskowym.

s. 40
- **Niemiecki cesarz Wilhelm II abdykował**, a Niemcy stały się republiką.

s. 40
- **11 listopada 1918 r.** nowo powstały **niemiecki rząd podpisał zawieszenie broni** na warunkach podyktowanych przez zwycięskie mocarstwa, co było **faktyczną kapitulacją**.

4. Sprawa polska w czasie I wojny światowej

NA TEJ LEKCJI:

- zrozumiesz, jaki był stosunek państw zaborczych do sprawy polskiej;
- przeczytasz o losie Legionów Polskich i innych formacji militarnych utworzonych przez Polaków w czasie I wojny światowej;
- dowiesz się, na czym polegało i jakie miało znaczenie umiędzynarodowienie sprawy polskiej.

Sprawa polska w momencie wybuchu wojny

Polacy jako poddani państw zaborczych służyli **w armiach Rosji, Niemiec i Austro-Węgier**. Wraz z wybuchem I wojny światowej w 1914 r. znaleźli się **po przeciwnych stronach frontu**. Już w początkowej fazie konfliktu mobilizacją objęto około 1,5 miliona z nich, a w sumie do końca wojny państwa zaborcze powołały pod broń **około 3,4 miliona Polaków**. **Ziemie polskie** (przede wszystkim Królestwo Polskie i Galicja) **stały się terenem walk między zaborcami**. To przez nie przebiegał front wschodni. **Państwa zaborcze** zdawały sobie sprawę, że w tej sytuacji postawy Polaków mogą mieć istotne znaczenie. Ani Rosja, ani Austro-Węgry i Niemcy **nie były jednak gotowe na konkretne propozycje**, które odpowiadałyby polskim dążeniom narodowym. Odezwy wydane przez walczące strony były tak sformułowane, że można je było dowolnie sobie tłumaczyć. Nie były to zresztą deklaracje rządów, lecz dowództw wojskowych. **Rosjanie** zapowiadali zjednoczenie ziem polskich pod berłem cara i wspominali zdawkowo o samorządzie dla nich. Z kolei **Austro-Węgry** mówiły o „oswobodzeniu spod jarzma moskiewskiego". W praktyce można to było po prostu odczytać jako zamiar wchłonięcia przez poszczególne strony konfliktu ziem zamieszkanych przez Polaków.

Polskie formacje polityczne reprezentujące **orientację prorosyjską** – **Narodowa Demokracja** i **konserwatyści w zaborze rosyjskim** – powołały komitet do prowadzenia negocjacji z Rosją w sprawie polskich interesów i autonomii dla Królestwa Polskiego. Jego członkiem był **Roman Dmowski**. Rozmowy nie przyniosły konkretnych efektów. Z inicjatywy jednego z ziemian powołano natomiast u boku Rosji polską formację wojskową nazywaną **Legionem Puławskim**. Opiekę nad nim objął przejściowo Komitet Narodowy Polski (KNP). Liczebność Legionu nie przekroczyła 1000 żołnierzy.

Po stronie państw centralnych zdecydowane działania podjął **Józef Piłsudski**, który natychmiast po wybuchu wojny **przystąpił do realizacji planów rozwijanych przez poprzednie kilka lat**. Zamierzał przystąpić do budowania wojska polskiego u boku Austro-Węgier. Jego zalążek miała stanowić **Pierwsza Kompania Kadrowa** oparta na Związkach Strzeleckich. Formacja ta **6 sierpnia 1914 r.** wyruszyła za zgodą dowództwa austro-węgierskiego z Krakowa i **wkroczyła do Królestwa Polskiego**. Jej celem było wywołanie tam polskiego powstania przeciwko Rosji. Jednak ludność

Pierwsza Kompania Kadrowa

polska Kongresówki w większości niechętnie i podejrzliwie przyjęła wkraczające oddziały strzelców. **Akcja nie powiodła się, a polskie oddziały wycofały się do Galicji**.

Równocześnie jednak z inicjatywy Piłsudskiego powstała **w Warszawie** tajna **Polska Organizacja Wojskowa** (**POW**). Podjęła ona szkolenie wojskowe młodzieży w Królestwie oraz działalność dywersyjno-wywiadowczą. Rozbudowywana przez cały okres wojny, w końcowym jej etapie odegra wielką rolę w staraniach Piłsudskiego o odbudowę niepodległej Polski.

Przemarsz Pierwszej Kompanii Kadrowej przez Kielce, 12 sierpnia 1914 r.

Legiony Polskie

porozumienie polskich sił politycznych w Galicji

Orientacja proaustriacka nie zakończyła na tym swoich wysiłków. **Porozumienie między wszystkimi polskimi siłami politycznymi w Galicji** pozwoliło na powołanie w Krakowie **Naczelnego Komitetu Narodowego** (**NKN**). Fakt, że weszli do niego także galicyjscy konserwatyści – cieszący się zaufaniem władz austriackich – umożliwił **uzyskanie zgody na utworzenie Legionów Polskich**. Ich organizację rozpoczęto już **pod koniec sierpnia 1914 r.** Na ich czele stanęli polscy oficerowie służący w armii austro-węgierskiej. Natomiast 1 Pułkiem (od grudnia 1914 r. – **I Brygadą** Legionów) **dowodził Józef Piłsudski**. Do połowy 1915 r. istniały już trzy brygady Legionów. **Politycznie** były one **podporządkowane NKN**.

I Brygada Legionów

Legiony Polskie uczestniczyły w licznych zaciętych walkach toczonych przez armię austro-węgierską z Rosjanami. Pierwsze ważne bitwy, w których wzięły udział, rozegrały się już **w październiku 1914 r.** Natomiast **w połowie grudnia I Brygada** stoczyła ciężką, kilkudniową **bitwę pod Łowczówkiem** (niedaleko Tarnowa). W tych zmaganiach legioniści ponieśli duże straty. Zdobywali jednocześnie doświadczenie, a **Piłsudski** – przebywający na froncie z żołnierzami i znoszący z nimi trudy życia wojennego – **zyskiwał uznanie i autorytet**. Między majem a sierpniem 1915 r. jego brygada uczestniczyła w ofensywie państw centralnych na terenie Królestwa Polskiego.

bitwa pod Łowczówkiem

W tym czasie **II Brygada** (jednym z jej dowódców był **pułkownik Józef Haller**) uczestniczyła w walkach w Karpatach Wschodnich. W czerwcu 1915 r. wzięła udział w ciężkich walkach na pograniczu Bukowiny i Besarabii. W ich trakcie miała miejsce sławna **szarża pod Rokitną**.

Szarża 2 szwadronu ułanów II Brygady pod Rokitną na obrazie Wojciecha Kossaka oraz dekoracja jej uczestników, jaka odbyła się dwa miesiące po bitwie

Szarża pod Rokitną 13 czerwca 1915 r. była jednym z najsławniejszych i najtragiczniejszych epizodów szlaku bojowego II Brygady Legionów. Na silnie umocnione okopy rosyjskie natarło – według różnych danych – od 63 do 115 ułanów. Piętnastu z nich, w tym dowódca, zginęło. Wielu zostało rannych, pod innymi zabito konie, a na własnych wierzchowcach powróciło tylko sześciu. Mimo że atakujący wdarli się w głąb pozycji rosyjskich, ich sukces nie został wykorzystany. Ponieważ nie wysłano za nimi piechoty, nie miał kto zająć zdobytych okopów.

Jesienią 1915 r. Legiony osiągnęły liczebność **25 tysięcy żołnierzy**, z czego 15 tysięcy walczyło na froncie przeciwko Rosji. Wszystkie trzy brygady skierowano **na Wołyń**. Niechętny początkowo stosunek austro-węgierskich władz wojskowych do Legionów Polskich się zmienił, gdy okazały one swoją ofiarność w walce. Wsławiły się zwłaszcza w trzydniowej **bitwie pod Kostiuchnówką w lipcu 1916 r.** Umożliwiły wówczas zorganizowany odwrót wojsk austro-węgierskich, a tym samym zapobiegły przełamaniu frontu przez Rosjan. Była to największa i najkrwawsza bitwa Legionów, a najcięższe walki stoczyła I Brygada pod dowództwem Piłsudskiego. Straty wyniosły blisko 2000 poległych bądź rannych legionistów.

***Śpij, kolego, w ciemnym grobie*, rysunek Leopolda Gottlieba – żołnierza I Brygady, styczeń 1916 r.**

W związku z dużymi stratami i wyczerpaniem legionistów długotrwałymi walkami Piłsudski zaczął domagać się wycofania Legionów z frontu. Jego stanowisko wynikało także z faktu, że mimo ofiar ponoszonych przez legionistów państwa centralne nie poczyniły żadnych ustępstw politycznych na rzecz polskich interesów narodowych. We wrześniu 1916 r. Legiony przemianowano na **Polski Korpus Posiłkowy**, a następnie **wycofano z frontu** i skierowano na odpoczynek. Przyjęto również **dymisję Piłsudskiego** z funkcji dowódcy I Brygady, którą złożył jeszcze w lipcu.

Józef Piłsudski na froncie na Wołyniu w sierpniu 1916 r.

Polscy legioniści podczas bitwy pod Kostiuchnówką na Wołyniu w lipcu 1916 r.

Królestwo Polskie pod okupacją państw centralnych. Akt 5 listopada 1916 r.

W połowie 1915 r. wojska państw centralnych zajęły Królestwo Polskie oraz część Ziem Zabranych. Nie przyłączono jednak tych obszarów do monarchii habsburskiej, jak tego oczekiwali zwolennicy jej przebudowy w Austro-Węgro-Polskę. **Kongresówkę podzielono na dwie strefy okupacyjne: niemiecką i austro-węgierską**. Nowa sytuacja przyniosła jednak Polakom z Królestwa dostrzegalne korzyści. Za zgodą Niemców zaczęto **przywracać szkolnictwu polski charakter**, otwarto **polskojęzyczne Uniwersytet Warszawski** i **Politechnikę Warszawską** zamiast dotychczasowych rosyjskojęzycznych uczelni. Ustanowiono też **samorząd terytorialny**. Z drugiej strony **władze okupacyjne podporządkowały gospodarkę w Królestwie potrzebom toczącej się wojny**, co fatalnie odbijało się na położeniu materialnym ludności.

podział Królestwa Polskiego na strefy okupacyjne

Podział Królestwa Polskiego na strefy okupacyjne w sierpniu 1915 r.

Przedłużająca się wojna powodowała, że **walczące strony potrzebowały coraz więcej nowych żołnierzy**. Władze niemieckie i austro-węgierskie postanowiły pozyskać Polaków i złożyły pewne obietnice dotyczące powstania państwa polskiego. Ich zamysłem było utworzenie wyodrębnionych, ochotniczych formacji wojska polskiego, walczących u boku państw centralnych. Zamierzały skłonić do zaciągania się do tych oddziałów ochotników z ziem okupowanych. Dlatego **5 listopada 1916 r.** w imieniu **cesarzy**: **niemieckiego** Wilhelma II i **austriackiego** Franciszka Józefa I został ogłoszony **manifest do Polaków w Królestwie Polskim** – nazwany **aktem 5 listopada**. Dokument ten był bardzo ogólnikowy i **zapowiadał** jedynie **powołanie w przyszłości samodzielnego Królestwa Polskiego** jako monarchii konstytucyjnej (nie określał, kto będzie jego królem). Nie ustalono zasięgu terytorialnego tego państwa ani nie powołano na razie odpowiednich instytucji państwowych. Wezwano natomiast Polaków do wstępowania do polskich oddziałów, których dowództwo miało być jednak niemieckie.

akt 5 listopada 1916 r.

Źródło historyczne

Fragmenty aktu 5 listopada 1916 r.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, [...] panowaniu rosyjskiemu wydarte, do szczęśliwej wywieść przyszłości [cesarz Niemiec oraz cesarz Austrii i król Węgier] ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się. Nowe Królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmię do swobodnego swych sił rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich [...]. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnym porozumieniu. Sprzymierzeni monarchowie [...] żywią niepłonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.

Historia w tekstach źródłowych. Wypisy, wybór i oprac. T. Maresz, K. Juszczyk, Rzeszów 1996, t. 3, s. 52.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, jakie były cele wydania manifestu cesarzy i co obiecywali oni Polakom. Czy – twoim zdaniem – akt 5 listopada dawał nadzieję na powstanie niepodległej Polski?

Karykatura *Niepodległość Polski, czyli kasztany w ogniu* nawiązująca do aktu 5 listopada, okładka czasopisma „Mucha" z listopada 1916 r.

Litery na kasztanach w ogniu układają się w napis: „Zwycięstwo". Dialog pod karykaturą brzmi:

„Polak. – *Parzy!*

Wiluś [Wilhelm II]. – *Wiadomo! Dlatego też wysuwam po te kasztany twoje ręce".*

Wielu polskich polityków przyjęło z nadzieją zapowiedź utworzenia polskiej państwowości. Oczekiwali powołania przynajmniej zalążków organów państwowych: przedstawicielstwa narodowego i zalążków polskiej administracji. Władze okupacyjne jednak z tym zwlekały. Wśród mieszkańców Królestwa Polskiego narastała niechęć wobec państw centralnych, które eksploatowały gospodarczo kraj. **Warunki życia stale się pogarszały**, żywność była w miastach racjonowana, a wielkość jej przydziałów oraz jakość ciągle się obniżały. **Głód** i **choroby** stawały się zjawiskiem występującym coraz częściej.

Warszawska kartka żywnościowa na chleb, 1917 r.

Umiędzynarodowienie sprawy polskiej w 1917 r.

Akt 5 listopada spowodował, że sprawę polską zaczęto znów podejmować na forum międzynarodowym. W **orędziu Woodrowa Wilsona – prezydenta** neutralnych jeszcze wówczas **Stanów Zjednoczonych**, wygłoszonym **w styczniu 1917 r.** w amerykańskim Senacie, znalazło się stwierdzenie o „zjednoczonej, niepodległej i samodzielnej Polsce" jako jednym z celów wojny. Także **car Rosji Mikołaj II** odniósł się do kwestii przyszłości Polaków – wspomniał ogólnikowo w orędziu noworocznym o „utworzeniu wolnej Polski z wszystkich trzech dzielnic".

Dalsze zmiany korzystne dla sprawy polskiej przyniosła **rewolucja lutowa 1917 r. w Rosji. Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich** 27 marca ogłosiła w orędziu do narodu polskiego, że „Polska ma prawo do całkowitej niepodległości pod względem państwowo-międzynarodowym". Natomiast **proklamacja rosyjskiego Rządu Tymczasowego z 30 marca** zapowiadała **utworzenie państwa polskiego** „złożonego z tych wszystkich obszarów, których ludność jest w większości polska". Miało być ono **związane z Rosją unią o charakterze militarnym**. Dzięki temu stanowisku Rządu Tymczasowego stało się możliwe utworzenie w Rosji polskich formacji wojskowych (ostatecznie w drugiej połowie 1917 r. sformowano **trzy Korpusy Polskie**).

proklamacja rosyjskiego Rządu Tymczasowego do Polaków

Stanowisko prezydenta USA, a zwłaszcza proklamacja rosyjskiego Rządu Tymczasowego, otwierały szansę na poparcie polskich nadziei przez **rządy państw zachodnioeuropejskich**. Mogły one odstąpić od zasady traktowania kwestii polskiej jako wyłącznie wewnętrznej sprawy sojuszniczej Rosji. **Rząd Francji** wyraził **zgodę na utworzenie na swoim terytorium Armii Polskiej** (nazywanej też od koloru mundurów **Błękitną Armią**). Zwierzchnictwo polityczne nad nią objął, powołany **w sierpniu 1917 r., Komitet Narodowy Polski** (**KNP**), na którego czele stanął **Roman Dmowski**. Tworzyli go politycy związani z orientacją prorosyjską – endecja i konserwatyści z zaboru rosyjskiego. **Jesienią państwa ententy uznały Komitet za oficjalne przedstawicielstwo narodu polskiego**.

Armia Polska we Francji

uznanie Komitetu Narodowego Polskiego (KNP) przez państwa ententy

Członkowie KNP w Paryżu w 1918 r. W środku siedzi Roman Dmowski

Dmowski opuścił Królestwo Polskie po zajęciu tego obszaru przez państwa centralne w połowie 1915 r. Po krótkim pobycie w Rosji udał się do Europy Zachodniej, gdzie starał się pozyskać dla sprawy polskiej rządy państw ententy, ale nie zerwał współpracy z Rosjanami.

Pocztówka przedstawiająca wręczenie Romanowi Dmowskiemu sztandarów 1 Dywizji Armii Polskiej we Francji w czerwcu 1918 r.

Plakat wykorzystywany podczas rekrutacji do Błękitnej Armii prowadzonej w Anglii

Do Armii Polskiej we Francji zaciągali się polscy jeńcy z armii państw centralnych, członkowie Polonii (zwłaszcza ze Stanów Zjednoczonych) oraz ochotnicy spośród Polaków służących w wojsku francuskim. Te wojska liczyły w chwili zakończenia wojny kilkanaście tysięcy żołnierzy. W lipcu 1918 r. 1 Pułk Strzelców Polskich, należący do 1 Dywizji, wziął udział w drugiej bitwie nad Marną.

Kryzys przysięgowy i jego konsekwencje

Władze niemieckie i austro-węgierskie przystąpiły do częściowej realizacji obietnic zawartych w akcie 5 listopada. Utworzyły namiastkę polskich organów państwowych w postaci **Tymczasowej Rady Stanu** Królestwa Polskiego. Rada, powołana w grudniu 1916 r., **rozpoczęła działalność w styczniu 1917 r.** Jej członkowie pochodzili z nominacji władz okupacyjnych. Uprawnienia Rady dotyczyły ograniczonej liczby dziedzin: służby zdrowia, sądownictwa i szkolnictwa na terenie Królestwa. Jej członkiem został także Józef Piłsudski, który stanął na czele Komisji Wojskowej. Sprzeciwiał się on jednak poborowi i tworzeniu wojska polskiego w formie wynikającej z aktu 5 listopada, póki w ręce Polaków nie zostanie przekazana realna władza w Królestwie Polskim.

W kwietniu zaczęto tworzyć na terenie Królestwa Polskiego **Polską Siłę Zbrojną** (niem. *Polnische Wehrmacht*, czytaj: polnisze wermacht), na czele której stanął generał-gubernator warszawski Hans von Beseler. Jednak jej organizacja przebiegała bardzo powoli. Było to rezultatem niechęci społeczeństwa polskiego i nieprzychylnego stanowiska Piłsudskiego wobec rekrutacji. **Niemcy dysponowali** jednak dawnymi **Legionami Polskimi**, które **przekształcone w Polski Korpus Posiłkowy** zostały im przekazane przez Austro-Węgry. Dlatego **3 lipca 1917 r.** Beseler **zażądał** od polskich żołnierzy **przysięgi na wierność niemieckiemu cesarzowi Wilhelmowi II**.

Piłsudski uważał, że wobec sytuacji Rosji po rewolucji lutowej państwo to przestało być głównym przeciwnikiem w walce o sprawę polską. Był przekonany, że na drodze do prawdziwej niepodległości Polski – nie jej namiastki opartej na akcie 5 listopada – stoją teraz państwa centralne. Przewidywał ponadto ostateczne zwycięstwo ententy w wojnie. Z tych powodów **Piłsudski postanowił zerwać z Niemcami**. Wykorzystał do tego kwestię przysięgi – wezwał do nieskładania jej, a sam podał się do dymisji z Tymczasowej Rady Stanu.

kryzys przysięgowy

W efekcie nastąpił tak zwany **kryzys przysięgowy**. Większość legionistów z **I** i **III Brygady**, w których Piłsudski cieszył się największym autorytetem, posłuchała jego wezwania i **nie złożyła przysięgi**. Władze niemieckie umieściły w obozach internowania tych żołnierzy, którzy pochodzili z zaboru rosyjskiego. Wywodzący się z Galicji zostali wcieleni do armii austro-węgierskiej. Samego **Piłsudskiego** oskarżono o bunt, **aresztowano i internowano w Magdeburgu**. Natomiast **II Brygada**, której żołnierze i oficerowie w większości złożyli przysięgę, została **skierowana** przeciwko Rosjanom **na front na Bukowinie**.

Źródło historyczne

Relacja Wacława Lipińskiego, podoficera I Brygady, na temat kryzysu przysięgowego

W ostatnich dniach zażądano przysięgi. Przysięgi na wierność austriacko-niemieckim towarzyszom broni, przysięgi, która by nam skuła i związała ręce...
Spełnił się ostatni akt. Pułki przysięgi nie złożyły, w rezultacie wszystkich Królewiaków internowano w Szczypiornie, Galicjan odsyłać mają do armii austriackiej. A dwa dni temu – 22 lipca – wywieziono Komendanta [Piłsudskiego] i Sosnkowskiego* do Niemiec. [...]
Kto mógł – starał się dostać do Krakowa czy Lublina. Przy Śmigłym [Edwardzie Rydzu-Śmigłym], teraz zastępcy Komendanta, skupiły się zewsząd leguny [legioniści]. Idzie rozkaz, by ramion nie opuszczać, by sił nie marnować, by kto mógł, pozostał w kraju, by dalej naszej pracy ciężki głaz się toczył, by dalej – w zmienionej formie – to samo czynić, co przez ostatnie lata...
Tamci, część – poszli za druty. Poszli, cisnąwszy broń, której nie wzięli do oka, nie ścisnęli w garści i z krzykiem nią nie uderzyli tylko dlatego, że tak chciał Komendant, że nie pozwolił...

* Kazimierz Sosnkowski był zastępcą Piłsudskiego w Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu oraz członkiem Komendy Naczelnej Polskiej Organizacji Wojskowej.

P. Bezak, *Epopeja legionowa*, pod red. T. Skoczka, Warszawa 2015, s. 124–125.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj postawy polskich żołnierzy, które przyjęli wobec żądania złożenia przysięgi oraz po kryzysie przysięgowym.

Aresztowanie Piłsudskiego umocniło jego autorytet w społeczeństwie polskim i uczyniło go symbolem polskiej walki o niezależność. Co ważne, **w konspiracji** pozostawała lojalna wobec niego **Polska Organizacja Wojskowa** oraz jej zaplecze polityczne skupiające czołowych działaczy lewicy niepodległościowej. Stopniowo inicjatywy te rozszerzyły działalność na wszystkie ziemie zamieszkałe przez Polaków. Ich celem było przygotowanie i wzniecenie w dogodnym momencie powstania zbrojnego przeciw zaborcom.

W odpowiedzi na kryzys przysięgowy do dymisji podała się Tymczasowa Rada Stanu. **Niemcy**, aby odzyskać poparcie Polaków, **we wrześniu 1917 r.** (zaczęła działać miesiąc później) **powołali** trzyosobową **Radę Regencyjną**. Miała ona stanowić – do czasu powołania monarchy przewidywanego aktem 5 listopada – **tymczasowy organ polskich władz**. Rada wyznaczyła **rząd** na czele z **Janem Kucharzewskim**, który przeprowadził **polonizację sądownictwa i administracji**.

Członkowie Rady Regencyjnej w dniu inauguracji jej działalności (27 października 1917 r.) udają się, po złożeniu przysięgi, na Zamek Królewski

W centrum są widoczni członkowie Rady Regencyjnej, od lewej: Józef Ostrowski – polityk konserwatywny, Aleksander Kakowski – arcybiskup warszawski oraz książę Zdzisław Lubomirski – konserwatysta, były prezydent Warszawy.

Sprawa polska w ostatnim roku wojny

W styczniu 1918 r. sprawę odbudowy niepodległej Polski po raz kolejny poparł prezydent USA Woodrow Wilson. Nastąpiło to w jego orędziu do Kongresu (**14 punktów Wilsona**). **Punkt 13. brzmiał**: „Należy stworzyć niezależne państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, państwu temu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza". Była to **najdalej idąca deklaracja w sprawie przyszłej Polski**, jaka została dotąd przedstawiona na arenie międzynarodowej. Została ogłoszona przez prezydenta mocarstwa, którego udział w wojnie (od kwietnia 1917 r.) oraz siła gospodarcza i militarna przesądzały stopniowo o jej wyniku.

sprawa polska w programie pokojowym prezydenta USA

Podpisanie przez Rosję bolszewicką w marcu 1918 r. traktatu brzeskiego z państwami centralnymi spowodowało, że kraj ten przestał być sojusznikiem państw zachodnich. Miały one odtąd o wiele większą swobodę w podejmowaniu decyzji w sprawie polskiej. Kolejnym krokiem, który czynił kwestię niepodległości Polski w pełni realną, stała się **deklaracja ogłoszona przez premierów Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch 3 czerwca 1918 r.** Państwa te uznawały powstanie niepodległej i zjednoczonej Polski za jeden z warunków przyszłego sprawiedliwego pokoju kończącego wojnę.

Spotkanie Ignacego Jana Paderewskiego z prezydentem Woodrowem Wilsonem w związku z 13. punktem orędzia prezydenckiego do Kongresu, pocztówka na podstawie grafiki Artura Szyka z 1939 r.

Paderewski był nie tylko światowej sławy pianistą oraz kompozytorem (zobacz rozdz. IV.7.). W czasie wojny prowadził bardzo aktywną działalność na rzecz niepodległości Polski. Przekazał także memoriał w tej sprawie prezydentowi Wilsonowi. Wszedł w skład paryskiego Komitetu Narodowego Polskiego Romana Dmowskiego. W USA – jako przedstawiciel Polskiej Misji Wojskowej – z sukcesem zachęcał mieszkających tam Polaków do wstępowania w szeregi Błękitnej Armii (Armii Polskiej we Francji). Uczyniło to ok. 27 tys. członków amerykańskiej Polonii.

W tym czasie nadzieje tych, którzy liczyli jeszcze na rozwiązanie sprawy polskiej z pomocą Niemiec i Austro-Węgier, ostatecznie się załamały. Było to skutkiem **podpisania przez państwa centralne w lutym 1918 r. traktatu z Ukrainą**, która w listopadzie poprzedniego roku ogłosiła niepodległość. Na jego mocy **w granicach Ukrainy** miała się znaleźć część Królestwa Polskiego – **Chełmszczyzna**. Politycy i polska opinia publiczna uznali to za kolejny rozbiór Polski. W związku z tym w Królestwie oraz w Galicji odbyły się demonstracje uliczne, a rząd Kucharzewskiego na znak protestu podał się do dymisji.

W II Brygadzie wybuchł bunt. Część jej żołnierzy **pod dowództwem Józefa Hallera przedostała się** na Bukowinie **na drugą stronę frontu**. Dołączyli do **II Korpusu Polskiego**, stworzonego w Rosji po rewolucji lutowej. **W maju 1918 r. w bitwie pod Kaniowem** II Korpus został **rozbity przez Niemców**. Dowodzący nim **Haller** (który niedawno uzyskał stopień **generała**) uniknął niewoli i zdołał dotrzeć na zachód Europy. W październiku 1918 r. objął **naczelne dowództwo Armii Polskiej we Francji** sformowanej pod patronatem Komitetu Narodowego Polskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw, jak zmieniał się stosunek państw zaborczych do sprawy polskiej w czasie I wojny światowej. Jakie były źródła i konsekwencje tych zmian?
2. Wymień najważniejsze polskie formacje wojskowe w czasie I wojny światowej oraz przedstaw okoliczności ich powstania. Omów losy Legionów Polskich.
3. Wyjaśnij, czym był i jakie znaczenie miał akt 5 listopada.
4. Omów etapy umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Wyjaśnij, na czym ono polegało i jakie miało konsekwencje.
5. Zastanów się, jaki wpływ na polską aktywność polityczną i militarną w czasie I wojny światowej miał spór o orientację rozpoczęty przed jej wybuchem. Jaką rolę odegrali i jakie zasługi mieli podczas wojny Józef Piłsudski i Roman Dmowski?
6. Zastanów się, jakie szanse dla sprawy niepodległości Polski pojawiły się dzięki zdarzeniom z I wojny światowej. Jakie znaczenie odegrała polityka mocarstw? W jaki sposób Polacy wykorzystali powstałą sytuację międzynarodową? Przygotuj się do dyskusji o tym w klasie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Wraz z wybuchem wojny **Józef Piłsudski** na czele **Pierwszej Kompanii Kadrowej** podjął **nieudaną próbę wywołania powstania w Królestwie Polskim.** s. 43
- **Porozumienie polskich sił politycznych w Galicji** pozwoliło uzyskać **od władz austro-węgierskich zgodę na utworzenie Legionów Polskich.** s. 44
- **Legiony organizowano od końca sierpnia 1914 r.**, a od października brały one udział w wielu ciężkich bitwach. **Dowódcą I Brygady Legionów był Józef Piłsudski.** s. 44
- **W połowie 1915 r. wojska państw centralnych zajęły Królestwo Polskie.** Podzielono je na **dwie strefy okupacyjne**: niemiecką i austro-węgierską. s. 46
- **Akt 5 listopada 1916 r.** wydany przez **państwa centralne** zapowiadał **powstanie w przyszłości samodzielnego Królestwa Polskiego** z własnymi **monarchą** i **konstytucją.** s. 47
- **30 marca 1917 r.** (po rewolucji lutowej) **rosyjski Rząd Tymczasowy** wydał **proklamację zapowiadającą utworzenie państwa polskiego w unii militarnej z Rosją.** s. 48
- **Latem 1917 r.** zaczęto tworzyć **Armię Polską we Francji.** s. 48
- **Komitet Narodowy Polski** (na czele z **Romanem Dmowskim**) został **uznany przez państwa zachodnie za oficjalne przedstawicielstwo narodu polskiego.** s. 48
- **Józef Piłsudski** wykorzystał kwestię złożenia przez polskich legionistów przekazanych Niemcom **przysięgi na wierność cesarzowi Wilhelmowi II**, aby **zerwać współpracę z państwami centralnymi.** Ten **kryzys przysięgowy** (lipiec 1917 r.) doprowadził do **internowania Piłsudskiego i większości legionistów.** s. 50
- **W styczniu 1918 r. prezydent USA Woodrow Wilson** w orędziu do Kongresu („14 punktów") wskazał jako **jeden z celów wojny powstanie niepodległego państwa polskiego.** s. 51–52

5. Następstwa I wojny światowej i narodziny porządku wersalskiego

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z następstwami I wojny światowej w sferze materialnej, politycznej, ekonomicznej i kulturowej;
- dowiesz się, w jaki sposób ukształtował się porządek wersalski, a w szczególności – jakie były postanowienia traktatu z Niemcami;
- poznasz cele, dla których powołano Ligę Narodów.

Bilans i następstwa I wojny światowej

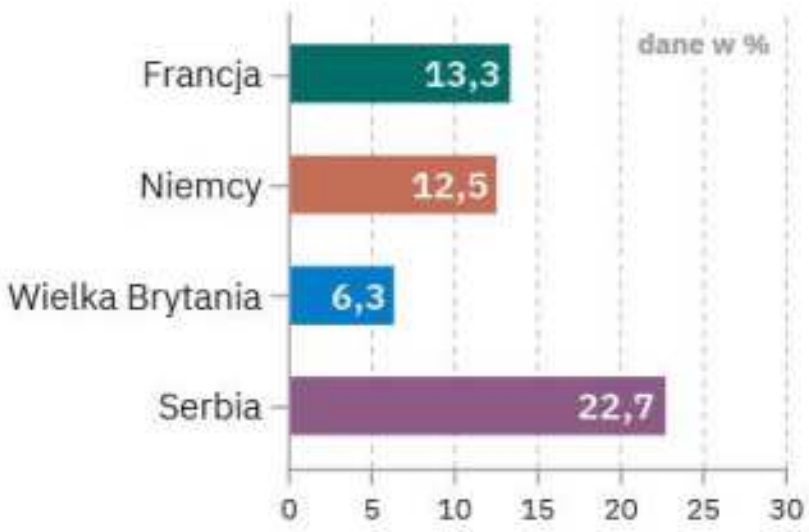
bilans I wojny światowej

Bilans trwającej ponad 4 lata I wojny światowej był tragiczny, zwłaszcza dla Europy, gdzie toczyły się najcięższe walki. **Śmierć poniosło** ponad **9 milionów żołnierzy**, a **kilka milionów** na zawsze zostało **inwalidami**. Także wśród **ludności cywilnej** znalazło się wiele śmiertelnych ofiar głodu i chorób – historycy szacują ich liczbę na około **5–6 milionów** osób. Po wojnie pozostało ponadto około 3 miliony wdów i około 6 milionów sierot. **W 1915 r.** doszło do pierwszego wielkiego **ludobójstwa ludności cywilnej** w XX w. – **Turcy wymordowali około miliona** własnych obywateli – **Ormian**. Uważali, że likwidują w ten sposób zagrożenie dla państwa (wśród Ormian silne były dążenia do oderwania się od Turcji oraz sympatie wobec Rosji).

Kobieta przy grobie poległego żołnierza, Francja, 1917 r.

Procent mężczyzn w wieku 15–49 lat poległych podczas I wojny światowej na przykładzie wybranych państw europejskich

Zakończenie wojny nie oznaczało końca tragedii, jakie dotknęły Europę. Wyczerpana wojną, a przede wszystkim niedożywiona ludność łatwo poddawała się chorobom. **Pandemia grypy**, tak zwanej **hiszpanki**, która wybuchła w 1918 r., **na kontynencie europejskim** spowodowała śmierć w ciągu roku **kilkunastu milionów ludzi** (na całym **świecie** prawdopodobnie **ok. 50 mln**). Było to o wiele więcej niż liczba ofiar działań militarnych w czasie I wojny światowej.

Chorzy na grypę na oddziale szpitala w USA, 1918 r.

Ogromne **zniszczenia i straty materialne** dotknęły przede wszystkim obszarów, na których walki toczyły się najdłużej: północnej Francji i Belgii oraz ziem polskich (Królestwa Polskiego, Galicji), a także Bałkanów. Zrujnowanych zostało wiele elementów **sieci komunikacyjnej** (mosty, linie kolejowe) oraz **zakładów przemysłowych**, a często także **prywatnych domów**.

Panorama zniszczonego Ypres (czytaj: ipr) w Belgii w 1919 r.

W Ypres podczas I wojny światowej stoczono cztery krwawe bitwy.

następstwa społeczne i polityczne

W wyniku wojny **upadł stary porządek społeczny i polityczny w wielu państwach Europy**. Swoje **trony utracili** władcy **Niemiec** (Hohenzollernowie), **Austro-Węgier** (Habsburgowie) oraz **Rosji** (Romanowowie) i kraje te **przestały być monarchiami**. W Europie – przeciwnie niż w XIX w. – zaczął dominować **ustrój republikański**, a tam, gdzie nadal panowali królowie, mieli z reguły niewielką władzę. **Austro-Węgry uległy całkowitemu rozpadowi**, a w ich miejsce **powstały nowe państwa**. Natomiast **Rosja** stała się krajem rządzonym **w sposób dyktatorski przez bolszewików**. Utraciła ponadto znaczne obszary na zachodzie, gdzie także narodziły się **nowe niepodległe państwa**, w tym **Litwa**. Natomiast **Ukraina nie obroniła** po wojnie ogłoszonej **niepodległości**. Na obszarach należących dotąd do trzech zaborców powstała **niepodległa Polska**, choć w granicach węższych niż przedrozbiorowa Rzeczpospolita.

powstanie nowych państw

wzrost znaczenia Stanów Zjednoczonych i Japonii na arenie międzynarodowej

W wyniku wojny osłabła przewaga ekonomiczna mocarstw europejskich, a jednocześnie **wzrosło znaczenie Stanów Zjednoczonych**. Gospodarka amerykańska skorzystała z toczącej się wojny i rozwinęła znacząco swoją produkcję. Poważne problemy, które dotknęły w pierwszych latach po wojnie gospodarkę państw europejskich, wynikały z olbrzymich kosztów prowadzenia wojny totalnej, zniszczeń wojennych oraz trudności przestawienia produkcji na potrzeby czasu pokoju. **Państwa Europy Zachodniej** zaciągnęły **wysokie pożyczki w USA**, co obciążyło ich finanse na wiele lat. Dotychczasowa **dominacja Europy w świecie została podważona**. Wielka Brytania i Francja, choć formalnie wojnę wygrały, faktycznie w jej wyniku znalazły się w sytuacji ekonomicznej, a do pewnego stopnia też politycznej, gorszej niż przed jej wybuchem. Natomiast o pozycję mocarstwa, **obok USA**, zaczęła się ubiegać także **Japonia**.

Zniszczenia i straty wojenne, konieczność przestawienia gospodarek poszczególnych państw z trybu wojennego na pokojowy oraz trudności materialne dotykające ludność skutkowały **brakiem stabilności ekonomicznej w krajach europejskich w pierwszych latach po wojnie**. Zaspokojenie potrzeb ludności i odbudowa gospodarcza wymagały nakładów finansowych, które rządy pokrywały niejednokrotnie poprzez dodruk pieniądza. Efektem była **wzrastająca gwałtownie inflacja**.

Po wojnie panowało ogromne **bezrobocie**. Żołnierzy wielkich armii zwalniano ze służby. Tymczasem fabryki, które nie produkowały już na potrzeby wojny, nie potrzebowały tak wielu rąk do pracy. **Weterani**, którzy nie mogli znaleźć zatrudnienia, czuli się wykorzystani i oszukani. Zakładane przez nich związki kombatantów odegrały w następnych latach poważną rolę w polityce wewnętrznej wielu krajów.

Wszystkie omawiane czynniki ekonomiczne, wpływające negatywnie na poziom życia ludności, powodowały **radykalizację nastrojów społecznych** w latach powojennych. Wzrastało wówczas poparcie dla polityków, którzy proponowali proste rozwiązania i zapewniali, że potrafią z pomocą **rządów silnej ręki** uzdrowić sytuację.

przeobrażenie sytuacji społecznej kobiet

Wojna wymusiła inne niż dotychczas traktowanie **kobiet**. Postrzegane i przedstawiane dotąd często jako bezbronne, wrażliwe, niezaradne i nieodpowiedzialne okazały się zdolne zastąpić mężczyzn w **pracy w przemyśle czy administracji**. Miliony wdów po wojnie tworzyły nowy wzorzec kobiety zaradnej, która nie tylko wychowuje dzieci i prowadzi dom, lecz także sama zarabia na utrzymanie rodziny. Zmiana sposobu postrzegania pozycji kobiet w społeczeństwie owocowała **przyznaniem im praw wyborczych** w większości krajów europejskich (w tym w odzyskującej nie-

przyznanie kobietom praw wyborczych

podległość Polsce). W ten sposób realizowano główny postulat ruchu sufrażystek rozwijającego się dynamicznie na przełomie XIX i XX w. (zobacz rozdz. III.5.).

Okres czteroletnich zmagań wojennych miał katastrofalne skutki dla **psychiki ludzkiej** i zasad życia społecznego. Podważona została wiara w racjonalność ludzkich zachowań i obowiązujące wcześniej reguły etyczne. Pojawiały się więc opinie o końcu cywilizacji. Z drugiej strony dawano wyraz przekonaniu, że ludzkość już nigdy nie może powrócić na ścieżkę wojennego szaleństwa, dlatego rozwinął się ruch na rzecz pokoju – **pacyfizm**. Wojna znalazła też odzwierciedlenia **w kulturze artystycznej** (zobacz rozdz. VI.6.).

Kobiety pracujące w laboratorium zakładów chemicznych w Manchesterze (czytaj: menczesterze) w Anglii, wrzesień 1918 r.

Paryska konferencja pokojowa

konferencja pokojowa w Paryżu

Po zakończeniu I wojny światowej odbywała się **w Paryżu konferencja pokojowa**. Trwała ona od **stycznia 1919 do stycznia 1920 r.** Decydujący głos przy podejmowaniu decyzji miały trzy mocarstwa: **Stany Zjednoczone**, **Wielka Brytania** i **Francja**. Wpływ Włoch oraz Japonii był niewielki. W obradach wzięły również udział delegacje **państw uznanych przez zwycięskie mocarstwa za sojusznicze**. Należały do nich pozostałe państwa ententy, w tym dominia brytyjskie, kraje południowoamerykańskie, które zerwały w czasie wojny stosunki z Niemcami, a także **państwa nowo powstałe**: Polska, Czechosłowacja i SHS (Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców – od 1929 r. pod nazwą Jugosławia). Rola przedstawicieli tych państw ograniczała się jednak głównie do prezentowania swoich postulatów. Wpływ na ostateczne ustalenia mieli niewielki. **Nie zaproszono przedstawicieli państw centralnych**: Niemiec, Austrii, Węgier, Bułgarii i Turcji, a poza tym **bolszewickiej Rosji**, której rządu nie uznawano.

Dla **Francji** głównym **celem** politycznym **było osłabienie Niemiec** i likwidacja potencjalnego zagrożenia z ich strony w przyszłości. Dlatego reprezentujący ją na konferencji **premier Georges Clemenceau** (czytaj: żorż klemąso) popierał między innymi roszczenia Polski do wschodnich prowincji Niemiec: Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego i Górnego Śląska. Ściślejsze stosunki z Polską i Czechosłowacją miały zastąpić Francuzom sojusz z Rosją, w której władzę przejęli bolszewicy i gdzie toczyła się wojna domowa.

Brytyjczycy – prowadzący od dawna politykę **równowagi sił** – starali się nie dopuścić do nadmiernego wzmocnienia Francji. Pokonane Niemcy nie zagrażały już Wielkiej Brytanii, a mogły stanowić w przyszłości zaporę przed ekspansją bolszewickiej Rosji w Europie. Dlatego brytyjski premier **David Lloyd George** (czytaj: dejwid lojd dżordż) starał się ograniczyć straty terytorialne Niemiec i nie dopuścić do ich nadmiernego osłabienia politycznego i gospodarczego.

Prezydent USA Woodrow Wilson wierzył w możliwość stworzenia sprawiedliwego ładu opartego na idei wolności wszystkich narodów i wytyczeniu granic państw na zasadzie etnicznej. Najważniejszą sprawą było dla niego **powołanie Ligi Narodów** – organizacji o ogólnoświatowym zasięgu, która miała stać na straży pokoju. Pozycja Wilsona w czasie obrad konferencji okazała się zaskakująco słaba, mimo wzrostu znaczenia USA na arenie międzynarodowej. Wynikało to z faktu, że prezydentowi brakowało znajomości realiów europejskich, o których głównie dyskutowano. Ponadto słabło poparcie dla niego w jego własnym kraju.

Przywódcy podczas konferencji paryskiej, maj 1919 r.

Od lewej stoją: premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George, premier Włoch Vittorio Orlando, premier Francji Georges Clemenceau i prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson.

Traktat wersalski z Niemcami i traktaty z pozostałymi państwami centralnymi

Treść traktatu pokojowego, który został przygotowany przez zwycięskie państwa ententy podczas konferencji paryskiej, zaprezentowano Niemcom na początku maja 1919 r. Początkowo przeważały w Niemczech głosy przeciwne zaakceptowaniu przedstawionych warunków. Państwa ententy zagroziły wznowieniem działań wojennych. Ostatecznie niemiecki parlament przegłosował przyjęcie dokumentu. Uroczyste **podpisanie przez Niemcy traktatu pokojowego** z 27 Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi miało miejsce **w Wersalu 28 czerwca 1919 r.**

traktat pokojowy z Niemcami

Na mocy traktatu wersalskiego **Niemcy traciły na rzecz Francji** zdobyte w wojnie z lat 1870–1871 **Alzację i Lotaryngię**. Natomiast **Terytorium** (Zagłębie) **Saary** przechodziło na okres 15 lat **pod zarząd Ligi Narodów**, a tamtejsze kopalnie węgla stawały się na ten czas – jako odszkodowanie – własnością Francji. Największe straty terytorialne Niemcy poniosły na wschodzie, gdzie utraciły **Wielkopolskę**

postanowienia traktatu wersalskiego

i Pomorze Gdańskie na rzecz Polski (sam Gdańsk z okolicami stał się Wolnym Miastem). O przynależności niektórych spornych terenów miała zadecydować ludność w **plebiscytach**. Doprowadziło to do późniejszego przekazania północnego Szlezwiku Danii oraz części Górnego Śląska Polsce. **Państwo niemieckie straciło łącznie 13% terytorium** i 10% ludności. Ponadto Niemcom **odebrano wszystkie kolonie**.

Na ilustracji przedstawiono zdjęcie momentu podpisania traktatu wersalskiego w Galerii Zwierciadlanej pałacu w Wersalu oraz stronice z podpisami przedstawicieli państw zawierających traktat.

Niemieckie pogranicze zachodnie w latach 1919–1936

ograniczenie liczebności i wielkości uzbrojenia niemieckiej armii

Traktat wersalski **likwidował w Niemczech powszechną służbę wojskową** i pozwalał temu krajowi na utrzymywanie **armii zawodowej liczącej jedynie 100 tysięcy**. Armia ta nie mogła mieć sztabu generalnego ani nowoczesnych rodzajów broni: ciężkiej artylerii, czołgów, samolotów bojowych i okrętów podwodnych. Terytoria niemieckie położone **wzdłuż Renu** – przy granicy z Francją, Belgią i Holandią – zostały **zdemilitaryzowane** (czyli pozbawione wojska i obiektów wojskowych). Jednocześnie większa część Nadrenii znalazła się pod **przejściową okupacją** Wielkiej Brytanii, Francji i Belgii. **Niemcy uznano za państwo odpowiedzialne za wybuch wojny** i w związku z tym obciążono wysokimi **reparacjami** (odszkodowaniami wojennymi).

demilitaryzacja Nadrenii

reparacje wojenne

Zwycięskie mocarstwa zawarły w latach 1919–1920 odrębne **traktaty pokojowe z Austrią, Węgrami i Bułgarią**. Państwa te musiały zaakceptować zmiany terytorialne dokonane ich kosztem. **Największe straty** (70% obszaru) **poniosły Węgry**. Chociaż większość utraconych przez nie terytoriów była zamieszkana przez

ludność niewęgierską (Rumunów, Słowaków, południowych Słowian), to jednak także prawie jedna trzecia Węgrów znalazła się w granicach sąsiednich państw. Monarchia austro-węgierska została oficjalnie zlikwidowana. Powstałej po wojnie **Republice Austrii zakazano zjednoczenia z Niemcami**, które miało wśród jej mieszkańców wielu zwolenników.

Traktat zawarty w 1920 r. z **Turcją** nie wszedł w życie. Próba narzucenia jego zasad, które praktycznie pozbawiały to państwo suwerenności, napotkała na sprzeciw większości tureckich polityków i wojskowych, co doprowadziło do rewolty. W jej wyniku obalono władzę sułtana. Dzięki odbudowie armii i zwycięstwu w wojnie z Grecją (1919–1922) Turcy pod przywództwem Mustafy Kemala, zwanego Atatürkiem (czytaj: atatiurkiem; tur. ojcem Turków), obronili swoją niezależność. Zagwarantował im to **traktat w Lozannie** podpisany **w 1923 r.** Turcja musiała jednak zaakceptować utratę Syrii, Libanu, Palestyny i Iraku.

Włochy znalazły się w zwycięskim obozie, natomiast nie osiągnęły celów, w imię których przystąpiły do wojny. Włosi uzyskali wprawdzie kosztem Austrii **południowy Tyrol** (**Trydent**) i **Istrię z Triestem**, nie otrzymali jednak obiecanej im przez Francję i Wielką Brytanię północnej Dalmacji oraz kolonii w Afryce.

Europa przed I wojną światową, 1914 r.

* Irlandia uzyskała niepodległość w 1921 r.

Europa po I wojnie światowej i traktacie wersalskim

Ćwiczenie

Wskaż państwa, które powstały w Europie po I wojnie światowej.

Pozostałe elementy tworzące powojenny ład międzynarodowy

Liga Narodów

Decyzję o utworzeniu **Ligi Narodów** podjęto na konferencji paryskiej, a jej statut stanowił część traktatu wersalskiego. **Zaczęła ona działalność w 1920 r.** Poza Ligą Narodów znalazły się początkowo dawne państwa centralne oraz Rosja Radziecka. Mimo że inicjatorem powołania Ligi był prezydent Wilson, także Stany Zjednoczone nie weszły w jej skład. Tak zadecydował amerykański Senat, co wiązało się z faktem, że większość jego członków była przeciwna mieszaniu się USA w konflikty światowe, zwłaszcza między mocarstwami europejskimi. W ten sposób **Amerykanie powracali do polityki izolacjonizmu**.

Izolacjonizm – doktryna polityczna zakładająca, że najskuteczniejszym sposobem obrony interesów państwa jest unikanie udziału w konfliktach międzynarodowych oraz zawierania sojuszy, które mogłyby skutkować zaangażowaniem się w takie konflikty.

THE GAP IN THE BRIDGE.

***Dziura w moście*, ilustracja z brytyjskiego czasopisma satyrycznego „Punch" z grudnia 1919 r.**

Napis na tablicy brzmi: „Ten most Ligi Narodów został zaprojektowany przez prezydenta USA".

Państwa członkowskie Ligi Narodów były zobowiązane do przestrzegania norm prawa międzynarodowego, poszanowania swojej suwerenności i do pokojowego rozstrzygania sporów. Liga miała stać na straży wypełniania tych zasad i wskazywać środki umożliwiające ich egzekwowanie. Najwyższym organem Ligi było **Zgromadzenie**, w którym każde państwo dysponowało jednym głosem. W praktyce najważniejszym organem okazała się jednak **Rada Ligi**. W jej skład wchodziły: **Wielka Brytania**, **Francja**, **Włochy** i **Japonia** oraz cztery (tę liczbę później zwiększano) państwa wybierane przez Zgromadzenie na trzyletnią kadencję jako niestali członkowie Rady. W praktyce Liga Narodów okazała się niezdolna do zapewnienia pokoju oraz stabilności ładu międzynarodowego – jednak w pełni dowiodły tego dopiero wydarzenia lat 30.

Liga Narodów sprawowała też nadzór nad tak zwanym **systemem mandatowym**, czyli zarządem państw zwycięskiej koalicji nad koloniami odebranymi Niemcom oraz nad obszarami, które utraciła Turcja. Największe znaczenie miały tureckie dotąd tereny na **Bliskim Wschodzie**. Na tym obszarze **Wielka Brytania** administrowała **Irakiem** i **Palestyną**, natomiast **Francja** – **Syrią** i **Libanem**.

Częścią traktatu wersalskiego był dokument nazwany **małym traktatem wersalskim**. Miał on zapewniać ochronę praw mniejszości narodowych w krajach, gdzie były one liczne. Podpisać go musiały tylko **niektóre państwa** – Polska, Czechosłowacja, SHS (Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców), Rumunia i Grecja. **Przedstawiciele mniejszości narodowych** mogli w przypadku łamania swoich praw szukać pomocy w Lidze Narodów i **składać skargi na rządy państw, w których zamieszkiwali**. Wymienione państwa protestowały przeciwko narzuceniu im zasad, które ingerowały w ich politykę wewnętrzną oraz przeciwko temu, że traktatu nie musiały podpisywać na przykład Niemcy.

Konferencja paryska skupiła się głównie na rozwiązaniu problemów europejskich i zaprowadzaniu nowego porządku politycznego w Europie i na Bliskim Wschodzie. Natomiast sytuacją na **Dalekim Wschodzie** i w rejonie **Oceanu Spokojnego** oraz ograniczeniem zbrojeń morskich zajęła się **konferencja waszyngtońska**. Odbyła się ona na **przełomie 1921 i 1922 r.** Zakończyła się sukcesem Stanów Zjednoczonych, które zrealizowały swój główny cel – zahamowały rozszerzanie się wpływów Japonii w Chinach. Na konferencji porozumiano się również w kwestii wielkości flot wojennych największych mocarstw. Ustalenie, że Wielka Brytania i USA mają prawo do takiego samego tonażu, a Japonia – o 40% mniejszego, oznaczało, że Brytyjczycy tracili bezwzględną dominację na morzach. Decyzje konferencji waszyngtońskiej zakończyły kształtowanie się **nowego układu sił** na świecie określanego jako **wersalsko-waszyngtoński** system polityczny.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw bilans strat ludzkich i materialnych, jakie przyniosła I wojna światowa. Dlaczego ich skala była tak duża?
2. Wskaż następstwa polityczne i społeczne I wojny światowej.
3. Wyjaśnij, jakie cele chcieli osiągnąć przywódcy zwycięskich mocarstw podczas konferencji paryskiej. Z czego wynikały różnice poglądów między nimi?
4. Omów postanowienia traktatu wersalskiego zawartego z Niemcami. Dlaczego ten kraj czuł się pokrzywdzony postanowieniami traktatu? Jakie konsekwencje – twoim zdaniem – mogły mieć decyzje zwycięskich mocarstw dla Niemiec oraz dla polityki międzynarodowej w późniejszych latach?
5. Przygotuj się do pracy w grupach na lekcji, której celem będzie wskazanie pozytywnych i negatywnych następstw traktatu wersalskiego.
6. Przedstaw okoliczności powołania Ligi Narodów i stawiane przed nią cele.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **W trakcie I wojny światowej zginęło ponad 9 mln żołnierzy**. Z powodu **głodu i chorób** zmarło **5–6 mln cywilów**. s. 54
- **Cesarze Niemiec, Austro-Węgier i Rosji stracili swoje trony.** Austro-Węgry się rozpadły. W Europie Środkowo-Wschodniej powstały **nowe niepodległe państwa**, w tym **Polska** odradzająca się po epoce zaborów. s. 56
- Po wojnie **dominująca pozycja Europy w świecie została podważona**, natomiast bardzo poważnie **wzrosło znaczenie Stanów Zjednoczonych**. s. 56
- Zmieniła się **pozycja kobiet w społeczeństwie**, zwłaszcza **na rynku pracy**. Ponadto uzyskały one **prawa wyborcze** w większości państw europejskich. s. 56
- Nowy porządek europejski (**ład wersalski**) był **efektem konferencji paryskiej państw ententy**. Główną rolę odgrywały w jej trakcie **Stany Zjednoczone**, **Wielka Brytania** i **Francja**. s. 57
- **Traktat wersalski z Niemcami** podpisano **28 czerwca 1919 r.** s. 58
- **Niemcy utraciły** m.in. **Alzację i Lotaryngię** na rzecz **Francji** oraz **Pomorze Gdańskie** i **Wielkopolskę** (a po **plebiscycie** także **część Górnego Śląska**) na rzecz **Polski**. s. 58
- **Ograniczono liczebność i wielkość uzbrojenia niemieckiej armii**, zakazano powszechnego poboru, a także dokonano **demilitaryzacji Nadrenii**. s. 59
- **Niemcy obciążono** wysokimi **reparacjami wojennymi**. s. 59
- W 1920 r. rozpoczęła działalność **Liga Narodów – międzynarodowa organizacja**, która miała działać **na rzecz światowego pokoju**. W jej skład **nie weszły Stany Zjednoczone**. s. 61

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

V. Geneza, przebieg i następstwa I wojny światowej

Historia powszechna

s. 8
- **Przyczynami narastania konfliktów międzynarodowych** przed I wojną światową były: rywalizacja o charakterze **politycznym** i **ekonomicznym** (zwłaszcza w **koloniach** i na **Bałkanach**), wiążący się z nią **wyścig zbrojeń** oraz umacnianie się **tendencji nacjonalistycznych**.

s. 9
- **Trójprzymierze** obejmowało **Niemcy**, **Austro-Węgry** i **Włochy**.

s. 10
- **Trójporozumienie** (**ententa**) obejmowało **Francję**, **Rosję** i **Wielką Brytanię**.

s. 13
- **28 czerwca 1914 r. austro-węgierski następca tronu arcyksiążę Franciszek Ferdynand zginął w zamachu w Sarajewie.**

s. 14
- **Austro-Węgry wypowiedziały Serbii wojnę 28 lipca 1914 r.** Istniejący system sojuszy polityczno-militarnych spowodował, że **na przełomie lipca i sierpnia przekształciła się ona w wojnę światową**.

s. 20–21
- **4 sierpnia 1914 r. Niemcy** rozpoczęły **ofensywę na zachodzie.** We **wrześniu** zostali **powstrzymani przez Francję w bitwie nad Marną**.

s. 22
- **Front zachodni** ustabilizował się na długi okres i działania wojenne przybrały na nim charakter **wojny pozycyjnej**.

s. 25
- **Na froncie wschodnim** działania – zwłaszcza w początkowym okresie – miały **charakter manewrowy**.

s. 26
- Obóz **państw centralnych** tworzyły **Niemcy**, **Austro-Węgry**, **Turcja** i **Bułgaria**.

s. 26
- Pod koniec 1916 r. obóz **ententy** tworzyły przede wszystkim **Francja**, **Wielka Brytania**, **Rosja**, **Serbia**, **Włochy**, **Rumunia**, **Grecja**. Poza Europą ich sojusznikiem była **Japonia**.

s. 27
- **W 1916 r. na froncie zachodnim** rozegrały się dwie **najkrwawsze bitwy I wojny światowej – pod Verdun** i **nad Sommą**.

s. 27
- **Niemcom** nie udało się przełamać **brytyjskiej blokady morskiej,** mimo zastosowania na szeroką skalę **okrętów podwodnych**.

s. 28
- **W kwietniu 1917 r.** do wojny **po stronie ententy** przystąpiły **Stany Zjednoczone**.

s. 30
- Wojna przybrała **charakter totalny**. O możliwościach jej prowadzenia **decydowały potencjał gospodarczy i ludnościowy walczących państw**, możliwości produkcyjne oraz zasoby surowców i żywności.

s. 32
- **Przyczyną radykalizacji nastrojów społecznych w Rosji** były **klęski wojenne, pogarszające się zaopatrzenie ludności w żywność** oraz **upadek autorytetu cara**.

s. 33
- **Rewolucja lutowa 1917 r.** w Rosji doprowadziła do **abdykacji cara**. Wytworzył się system **dwuwładzy**: obok **Rządu Tymczasowego** działały **rady delegatów robotniczych i żołnierskich**.

s. 34
- **7 listopada 1917 r. bolszewicy** dokonali udanego **przewrotu** (nazwanego **rewolucją październikową**) **w Piotrogrodzie** i **przejęli władzę w Rosji**.

s. 35
- W grudniu 1917 r. **Rosja Radziecka** zawarła zawieszenie broni, a **w marcu 1918 r. – traktat pokojowy z państwami centralnymi w Brześciu Litewskim**. W ten sposób **wycofała się z wojny**.

s. 35–36
- **Wojna domowa w Rosji** zakończyła się w 1922 r. **zwycięstwem bolszewików** (**komunistów**).

s. 37
- **Udział Stanów Zjednoczonych w wojnie** pozwolił uzyskać **entencie** zdecydowaną **przewagę potencjału gospodarczego i militarnego** nad państwami centralnymi.

s. 39–40
- **Jesienią 1918 r. państwa centralne** poniosły wiele **klęsk militarnych**.

- **Austro-Węgry rozpadły się** w wyniku **ogłaszania niepodległości przez narody wchodzące w ich skład.** s. 40
- **O ostatecznej klęsce Niemiec** zadecydowała niemożność dalszego uzupełniania rosnących strat w ludziach i sprzęcie wojskowym. s. 40
- **11 listopada 1918 r. nowo powstały, republikański rząd niemiecki podpisał zawieszenie broni** kończące I wojnę światową. s. 40
- **W trakcie wojny zginęło ponad 9 mln żołnierzy**. Z powodu **głodu i chorób** zmarło **5–6 mln cywilów**. s. 54
- W Europie Środkowo-Wschodniej powstały **nowe niepodległe państwa**, w tym odradzająca się **Polska**. s. 56
- Po wojnie **dominująca pozycja Europy w świecie została podważona**, natomiast bardzo poważnie **wzrosło znaczenie Stanów Zjednoczonych**. s. 56
- Zmieniła się **pozycja kobiet**. Dotyczyło to zwłaszcza **rynku pracy** oraz **praw wyborczych**. s. 56
- Nowy porządek europejski (**ład wersalski**) był **efektem konferencji paryskiej państw ententy**. Główną rolę odgrywały w jej trakcie **Stany Zjednoczone, Wielka Brytania** i **Francja**. s. 57
- **Traktat wersalski z Niemcami** podpisano **28 czerwca 1919 r.** s. 58
- **Niemcy utraciły** m.in. **Alzację i Lotaryngię** na rzecz **Francji** oraz **Pomorze Gdańskie** i **Wielkopolskę** (a po **plebiscycie** także **część Górnego Śląska**) na rzecz **Polski**. s. 58
- **Armię niemiecką zredukowano** do 100 tysięcy zawodowych żołnierzy. Dokonano **demilitaryzacji Nadrenii**. s. 59
- **Niemcy obciążono** wysokimi **reparacjami wojennymi**. s. 59
- W 1920 r. rozpoczęła działalność **Liga Narodów – międzynarodowa organizacja**, która miała działać **na rzecz światowego pokoju**. W jej skład **nie weszły Stany Zjednoczone**, a także początkowo Niemcy i Rosja Radziecka. s. 61

Historia Polski

- Przed I wojną światową ukształtowały się **polskie orientacje polityczne**. s. 15
- **Endecja** i jej przywódca **Roman Dmowski** reprezentowali antyniemiecką orientację na ententę (w praktyce opcję **prorosyjską**). s. 15
- Za **orientacją proaustriacko-trialistyczną** opowiadali się **galicyjscy konserwatyści**. s. 16
- **Józef Piłsudski**, PPS oraz inne ugrupowania **lewicy i centrum** opowiadali się za **orientacją proaustriacką** jako etapem realizacji **programu niepodległościowego**. s. 16
- **W 1908 r.** z inicjatywy Piłsudskiego powstał **Związek Walki Czynnej**, który kierował tworzeniem **polskich organizacji paramilitarnych (strzeleckich)** w Galicji. s. 16
- Po wybuchu wojny, na początku sierpnia 1914 r. **Józef Piłsudski** na czele **Pierwszej Kompanii Kadrowej** podjął **nieudaną próbę wywołania powstania w Królestwie Polskim**. s. 43
- **Porozumienie polskich sił politycznych w Galicji** pozwoliło uzyskać **od władz austro-węgierskich zgodę na utworzenie Legionów Polskich**. s. 44
- **Legiony organizowano od końca sierpnia 1914 r.** Od października brały one udział w wielu ciężkich bitwach. **Dowódcą I Brygady Legionów był Józef Piłsudski.** s. 44
- **W połowie 1915 r. wojska państw centralnych zajęły Królestwo Polskie.** Podzielono je na **dwie strefy okupacyjne**: niemiecką i austro-węgierską. s. 46
- **Akt 5 listopada 1916 r.**, wydany przez **państwa centralne**, zapowiadał **powstanie w przyszłości samodzielnego Królestwa Polskiego** z własnym **monarchą** i **konstytucją**. s. 47

s. 48

- **30 marca 1917 r.** (po rewolucji lutowej) **rosyjski Rząd Tymczasowy** wydał **proklamację zapowiadającą utworzenie państwa polskiego w unii militarnej z Rosją**.

s. 48

- **Latem 1917 r.** zaczęto tworzyć **Armię Polską we Francji**.

s. 48

- **Komitet Narodowy Polski** (na czele z **Romanem Dmowskim**) został **uznany przez państwa zachodnie za oficjalne przedstawicielstwo narodu polskiego**.

s. 50

- **Józef Piłsudski** wykorzystał kwestię złożenia **przysięgi na wierność cesarzowi Wilhelmowi II** przez polskich legionistów przekazanych Niemcom, aby **zerwać współpracę z państwami centralnymi**. Ten **kryzys przysięgowy** (lipiec 1917 r.) spowodował **internowanie Piłsudskiego i większości legionistów**.

s. 51–52

- **W styczniu 1918 r. prezydent USA Woodrow Wilson** w orędziu do Kongresu („14 punktów") wskazał jako **jeden z celów wojny powstanie niepodległego państwa polskiego**.

VI. Świat w okresie międzywojennym

- Europa w latach 20. XX w.
- Rozwój systemu totalitarnego w porewolucyjnej Rosji. Stalinizm
- Nauka i gospodarka w okresie międzywojennym. Wielki kryzys i jego następstwa
- Niemiecki nazizm. III Rzesza pod rządami Hitlera
- Świat na drodze ku wojnie
- Kultura w okresie międzywojennym

1. Europa w latach 20. XX w.

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie problemy występowały w Europie w okresie funkcjonowania porządku wersalskiego;
- przeczytasz o położeniu międzynarodowym Niemiec i ZSRR oraz o znaczeniu traktatów w Rapallo i Locarno;
- poznasz charakter ideologii faszystowskiej oraz metody sprawowania władzy przez faszystów we Włoszech.

Relacje międzynarodowe w Europie

I wojna światowa i zawarte po jej zakończeniu traktaty pokojowe nie rozwiązały wszystkich problemów polityki międzynarodowej, a stworzyły nowe. Między wieloma narodami żywe pozostawały nastroje wrogości oraz wzajemne pretensje i roszczenia. Dawne państwa centralne (a szczególnie Niemcy i Węgry) czuły się pokrzywdzone narzuconymi im warunkami pokoju. Niezadowolone były także – mimo zwycięstwa – Włochy, które nie uzyskały spodziewanych korzyści.

rewizjonizm niemiecki po I wojnie światowej

Szczególnie w przypadku **Niemiec**, pozbawionych pozycji mocarstwowej wywalczonej po zjednoczeniu, upokorzonych uznaniem ich wyłącznej odpowiedzialności za wojnę i obarczonych wysokimi reparacjami, można się było spodziewać **dążeń do podważenia porządku wersalskiego**. Obowiązek spłaty odszkodowań wojennych utrudniał ponadto odbudowę gospodarczą temu krajowi.

Rosję Radziecką zupełnie izolowano na arenie międzynarodowej (inne państwa nawet nie uznawały jej władz). Była też osłabiona w wyniku wojny domowej oraz braku umiejętności poprawy sytuacji gospodarczej kraju przez rządzących bolszewików (komunistów). Mimo to partia Lenina nie porzuciła zupełnie idei **„eksportu rewolucji"**, czyli wspierania w innych państwach sił rewolucyjnych, mogących doprowadzić do obalenia w nich systemu kapitalistycznego. Rosja Radziecka nie pogodziła się ponadto ze stratą swoich zachodnich obszarów. Ich część znalazła się w granicach Polski, a także Rumunii (Besarabia), a na pozostałych powstały nowe państwa: Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia.

III Międzynarodówka (Komintern)

- Międzynarodówka Komunistyczna, czyli III Międzynarodówka, istniała w latach 1919–1943. W odróżnieniu od dwóch poprzednich (zobacz rozdz. III.5.) miała charakter scentralizowany i była kierowana przez rosyjskich bolszewików. Partie komunistyczne z różnych krajów wchodzące w jej skład obowiązywała dyscyplina wobec decyzji płynących z Moskwy. Zadaniem Kominternu było przygotowywanie światowej rewolucji, a w praktyce – realizacja sowieckich celów politycznych.

Okładka oficjalnego organu prasowego Międzynarodówki Komunistycznej, 1920 r.

W wielu państwach **Europy Środkowo-Wschodniej** problemem było istnienie licznych **mniejszości narodowych** (zasadę wyznaczania granic według kryterium etnicznego, proponowaną przez Woodrowa Wilsona, zastosowano jedynie w ograniczonym zakresie). SHS (późniejsza Jugosławia) i Czechosłowacja były państwami wielonarodowymi, a w Polsce i Rumunii mniejszości stanowiły około 30% ludności. Z kolei w Niemczech mieszkało co najmniej milion Polaków. **W okresie międzywojennym wzrosły bardzo znacząco tendencje nacjonalistyczne** i przybierały wielokrotnie postać skrajnego szowinizmu, a rządy państw prowadziły często politykę **dyskryminacji mniejszości etnicznych i narodowych**. W konsekwencji skutkowało to poważnymi konfliktami nie tylko między członkami mniejszości a dominującą w państwie narodowością i władzami reprezentującymi jej interesy. Wywoływało też **konflikty międzynarodowe**, gdy rządy upominały się o prawa swoich rodaków mieszkających w granicach sąsiedniego państwa lub wykorzystywały kwestię mniejszości do destabilizowania sytuacji wewnętrznej kraju, który traktowały jako nieprzyjazny.

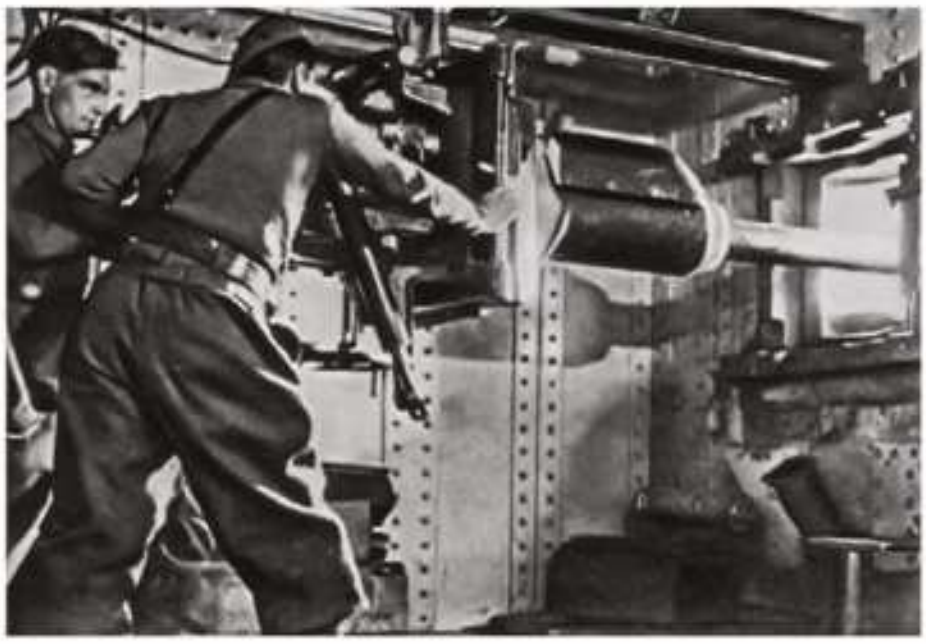
wzrost tendencji nacjonalistycznych

W Europie trwałość powojennego ładu międzynarodowego zależała od potęgi gospodarczej i militarnej Wielkiej Brytanii i Francji oraz słabości Niemiec i Rosji Radzieckiej, które ład ten chciały podważyć. Izolacjonizm Stanów Zjednoczonych i brak możliwości skutecznego oddziaływania na politykę mocarstw przez Ligę Narodów powodowały, że o stosunkach między państwami europejskimi decydowały ich własna siła i determinacja.

Wielka Brytania w wyniku likwidacji niemieckiej potęgi na morzu zapewniła bezpieczeństwo swojemu imperium kolonialnemu. Dzięki systemowi mandatów rozszerzyła nawet swoje wpływy (zwłaszcza na Bliskim Wschodzie). Była największą potęgą gospodarczą i polityczną Europy, choć w skali światowej ustępowała coraz wyraźniej potencjałowi ekonomicznemu USA. Pozostała sojusznikiem Francji, ale kierowała się w swojej polityce zasadą równowagi i przeciwstawiała się nadmiernemu osłabieniu Niemiec.

Francja skorzystała politycznie na utracie pozycji mocarstwowej przez Niemcy, jednocześnie jednak obawiała się przyszłych niemieckich dążeń do rewanżu. Rosja, rządzona przez bolszewików, przestała być dla niej sojusznikiem w rywalizacji politycznej z Niemcami, ale zastąpiła ją w tej roli nowo powstała **Polska**. Francja prowadziła aktywną politykę w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie jej znaczenie wzrosło między innymi w wyniku rozpadu Austro-Węgier. Opierała się w tym regionie nie tylko na Polsce, lecz także na sojuszach z państwami tak zwanej **małej ententy** – **SHS**, **Czechosłowacją** i **Rumunią**. Ci sojusznicy mieli też wspierać Francję w jej polityce skierowanej przeciwko Niemcom i Rosji Radzieckiej.

Żołnierze francuscy na Linii Maginota (czytaj: mażinota)

Na przełomie 1929 i 1930 r. na granicy z Niemcami i Luksemburgiem Francuzi przystąpili do budowy systemu fortyfikacji nazwanego Linią Maginota. Na wypadek przyszłej wojny miała ona pozwolić Francji zatrzymać niemieckie natarcie. Potężne umocnienia wznoszono przez 5 lat, a prace uzupełniające prowadzono do wybuchu II wojny światowej.

Odbudowa pozycji międzynarodowej Niemiec – traktaty w Rapallo i Locarno

układ w Rapallo

Niemcy i **Rosję, rządzoną przez bolszewików,** łączyły wrogość wobec podstaw ładu wersalskiego oraz **izolacja na arenie międzynarodowej** (silniejsza w przypadku Rosji Radzieckiej). Zbliżenie między tymi państwami mogło im obu zapewnić korzyści. **W kwietniu 1922 r.** podpisały one **układ w Rapallo**. Przewidywał on normalizację stosunków dyplomatycznych, anulowanie wzajemnych roszczeń będących konsekwencją wojny (zniszczenia materialne) i rewolucji rosyjskiej (upaństwowiony majątek) oraz rozszerzenie wymiany handlowej. Oba państwa wzmacniały przez to swoją pozycję na arenie międzynarodowej. Wpłynęło to na uznanie w 2 lata później Rosji Radzieckiej (od końca 1922 r. pod nazwą **Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich** – **ZSRR**) przez Wielką Brytanię, Włochy i Francję. **Niemiecko-radziecki układ w Rapallo stanowił zagrożenie dla Polski**, ponieważ zarówno Niemcy, jak i Rosja Radziecka nie pogodziły się z jej istnieniem.

Na sytuację **Niemiec** duży wpływ miała kwestia wysokich **reparacji wojennych** narzuconych im przez zwycięskie mocarstwa w traktacie wersalskim. Francja żądała terminowego spłacania kolejnych rat. Natomiast Wielka Brytania, która obawiała się załamania gospodarki Niemiec przeżywającej kryzys i wybuchu w tym kraju rewolucji, była gotowa ograniczyć wymiar odszkodowań wojennych oraz przesunąć ich spłatę w czasie. Władze niemieckie **na początku 1922 r. zaprzestały płacenia rat reparacji**. Argumentowały to tym, że nie są w stanie wywiązywać się z tych zobowiązań do czasu odbudowy gospodarczej kraju. W odpowiedzi **wojska Francji i Belgii zajęły przemysłowe Zagłębie Ruhry**, aby w ten sposób wyegzekwować zaległe odszkodowania. Francuzi zarekwirowali na ich poczet część urządzeń fabrycznych i wydobytych surowców (głównie węgla). Niemcy stawili bierny opór, a akty sabotażu (utrudniania produkcji) i strajki, które ogarnęły całe Zagłębie, doprowadziły do paraliżu gospodarczego okupowanego regionu.

Niemiecki plakat z 1923 r.

Napis na plakacie brzmi: „Ręce precz od Zagłębia Ruhry!". Kobieca postać przedstawia Francję.

Ostatecznie okupacja nie przyniosła spodziewanych przez Francuzów rezultatów. W tym okresie narastały w Niemczech nastroje radykalne, związane z trudną sytuacją ekonomiczną kraju. Wydawały się one grozić wybuchem rewolucji społecznej. **Rządy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych obawiały się rosnących wpływów komunistów w Niemczech**. Dlatego też naciskały na rząd francuski, aby poszedł na ustępstwa w sprawie reparacji oraz zrezygnował z okupacji Zagłębia Ruhry. Ostatecznie opracowano **nowy plan spłat** połączony z udzieleniem Niemcom kredytów, które pozwoliłyby im uzdrowić gospodarkę. Obniżono wysokość rocznych rat przez wydłużenie okresu spłaty reparacji do ponad 40 lat, a szczególnie mocno zmniejszono kilka najbliższych rocznych rat. Nowe porozumienie – w odróżnieniu od poprzedniego – było przez Niemcy przestrzegane, więc **Francja wycofała swoje wojska z Zagłębia Ruhry**.

traktat w Locarno

Niemcy, dzięki przychylnemu nastawieniu Wielkiej Brytanii oraz poprawie stosunków z Francją, **zawarły w 1925 r. w Locarno** korzystny dla siebie **traktat międzynarodowy**. Dobrowolnie tym razem – a nie pod przymusem, jak w przypadku traktatu wersalskiego – zobowiązały się do **nienaruszalności granic Belgii i Francji** oraz potwierdzały uznanie demilitaryzacji Nadrenii. Gwarantami paktu były Wielka Brytania i Włochy. Sukces Niemiec polegał na tym, że **umową i gwarancjami nie objęto niemieckich granic z Polską i Czechosłowacją**. Oznaczało to brak zabezpieczenia na przyszłość całości terytorialnej wschodnich sąsiadów Niemiec oraz podawało w wątpliwość chęć obrony przez państwa zachodnie postanowień traktatu wersalskiego w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej. Zawarcie układu w Locarno **pozwoliło Niemcom umocnić pozycję międzynarodową**. W 1926 r. zostały **przyjęte do Ligi Narodów**, a co więcej – uzyskały **stałe miejsce w Radzie Ligi**.

Uczestnicy konferencji w Locarno w październiku 1925 r., ministrowie spraw zagranicznych (od lewej): Niemiec – Gustav Stresemann (czytaj: gustaw sztreseman), Wielkiej Brytanii – Austen Chamberlain (czytaj: ostin czemberlen), Francji – Aristide Briand (czytaj: aristid briją)

tajna współpraca wojskowa Niemiec i ZSRR

Kolejnym sukcesem Niemiec było podpisanie **w 1926 r. niemiecko-radzieckiego układu o nieagresji i neutralności**. Jego konsekwencją stał się między innymi **rozwój tajnej współpracy wojskowej** (jej początki sięgały traktatu z Rapallo). Pozwoliło to Niemcom testować na radzieckich poligonach rodzaje uzbrojenia zakazane przez traktat wersalski, zwłaszcza lotnictwo wojskowe i czołgi. Natomiast ZSRR otrzymał niemiecką pomoc w unowocześnieniu swojej armii.

Włoski faszyzm

I wojna światowa kosztowała Włochy **wiele ofiar ludzkich i nakładów materialnych**. Jednocześnie **nie uzyskały one tak dużych korzyści, jak tego oczekiwały,** i w konsekwencji nie zrealizowały swoich mocarstwowych ambicji. **Sytuacja gospodarcza była bardzo trudna**. Duża część społeczeństwa cierpiała z powodu niedostatku i bezrobocia. W ciągu 2 lat po wojnie **wśród chłopów i robotników panowały radykalne nastroje**, a **poparcie zdobywały skrajnie lewicowe ruchy polityczne**. Włochy były jednym z nielicznych krajów, gdzie przejęcie władzy przez komunistów wydawało się realne. Społeczne niezadowolenie z istniejących stosunków społecznych oraz polityki rządu znalazło wyraz w strajkach na dużą skalę, zamieszkach i starciach z policją. Wielkie gospodarstwa rolne i fabryki były często przejmowane przez ich pracowników, którzy podejmowali próby samodzielnego zarządzania nimi. Strajkowali także urzędnicy.

radykalizacja nastrojów społecznych

Grupą szczególnie manifestującą swoje niezadowolenie byli **kombatanci** – żołnierze, którzy po zakończeniu służby często nie mogli znaleźć dla siebie miejsca w powojennym społeczeństwie. Brakowało dla nich pracy, dlatego uważali, że ich ofiary okazały się daremne. Część z nich wstępowała do **związków kombatanckich**, na bazie których narodził się we Włoszech **ruch faszystowski** (wł. *fascio* – związek). **Na początku 1919 r.** na jego czele stanął **Benito Mussolini** – niegdyś socjalista (wyrzucony z partii za nawoływanie do przystąpienia do wojny), dziennikarz, a w czasie wojny żołnierz. Faszyści głosili **hasła nacjonalistyczne** oraz podkreślali konieczność **utrzymania porządku społecznego**. Domagali się przy tym **reform społecznych**, zbliżonych do tych, jakie postulowali socjaliści. Jednak uznawali zasadę **solidaryzmu społecznego** i całkowicie odrzucali klasowe hasła lewicy. W swoich działaniach posługiwali się przemocą i tworzyli **bojówki**, które służyły im do zwalczania przeciwników politycznych. Jako **wrogów lewicy** wykorzystywali ich między innymi przedsiębiorcy do rozbijania strajków robotniczych.

rozwój włoskiego ruchu faszystowskiego

faszyzm

System polityczny we Włoszech był niestabilny. Choć najliczniejszą reprezentację w parlamencie mieli liberałowie, nie byli oni w stanie stworzyć trwałej większości rządowej. Silna była lewica, podzielona jednak na socjalistów i komunistów. Wzrastało znaczenie faszystów. Skrajne ugrupowania zwalczały się w bardzo ostry sposób. Zamożniejsze warstwy społeczeństwa dostrzegały w ruchu faszystowskim siłę, która może przeciwstawić się mocnym we Włoszech tendencjom rewolucyjnym, a przede wszystkim – komunistom.

W końcu 1921 r. Mussolini przekształcił swój ruch w ugrupowanie o nazwie **Narodowa Partia Faszystowska**. Stale zyskiwała ona zwolenników i stała się **partią masową** – już wiosną 1922 r. liczyła 320 tysięcy członków. **Mussolini był w partii traktowany jako nieomylny przywódca** i otaczany kultem. Głosił idee **silnego państwa** (mówił o wskrzeszeniu wielkości starożytnego Cesarstwa Rzymskiego) i zamierzał wkrótce stanąć na jego czele. Bojówki zorganizował w formację paramilitarną – faszystowską milicję nazywaną **„czarnymi koszulami"**. Napadały one na lokale lewicowych partii i na ich posłów oraz rozbijały organizowane przez nie demonstracje, a także robotnicze i chłopskie strajki.

Benito Mussolini na czele Narodowej Partii Faszystowskiej

Godło Narodowej Partii Faszystowskiej

Symbolem włoskiego ruchu faszystowskiego były rózgi liktorskie. Był to pęk rózg z zatkniętym w nie toporem, które w starożytnym Rzymie symbolizowały najwyższą władzę. Także pozdrowienie wymieniane między członkami ruchu zaczerpnięto z czasów antycznych. Przez podniesienie ręki pozdrawiano niegdyś rzymskich cesarzy. Ten gest używany przez faszystów włoskich przejęli następnie faszyści niemieccy (naziści).

Faszyści przygotowywali się do przejęcia władzy. W październiku 1922 r. ich kongres zadecydował o podjęciu **marszu na Rzym**. Bojówki faszystowskie zgromadziły się w pobliżu stolicy. Wprawdzie nie miałyby szansy w starciu z wojskiem, jednak król Wiktor Emanuel III nie chciał ryzykować wojny domowej. Ponadto obawiał się wzrostu popularności komunistów i był przekonany, że faszyści zapobiegną takiej możliwości. Postanowił spełnić żądania faszystów i **powierzył Mussoliniemu urząd premiera**. Nowy rząd powstał **30 października 1922 r.**, a „czarne koszule" odbyły w Rzymie defiladę zwycięstwa.

marsz na Rzym

Mussolini (przepasany szarfą) i jego najbliżsi towarzysze przed marszem na Rzym, podczas kongresu w Neapolu, październik 1922 r.

Tuż przed podjęciem marszu na Rzym Mussolini jednoznacznie przedstawiał swoje zamiary: „Naszym celem nie są zmiany w samym rządzie, ale radykalne zniszczenie systemu. Wydarzenie historyczne nie może być dokonane na normalnej drodze. Nie pójdziemy na żadne kompromisy".

Zdobycie przez Mussoliniego stanowiska premiera nie oznaczało od razu likwidacji systemu parlamentarnego we Włoszech. **Faszyści rządzili początkowo w koalicji** z partiami prawicy i centrum. Szybko jednak umacniali swoją pozycję. **Rząd otrzymał na rok specjalne uprawnienia**, aby dokonać reform w państwie. Stopniowo większy od niego wpływ na decyzje państwowe zdobyła **Wielka Rada Faszystowska** – organ polityczny skupiający osoby, którym Mussolini ufał i nad którym miał pełną kontrolę.

Mussolini zapewniał robotników, że faszyści umożliwią im współdecydowanie o sprawach dotyczących przedsiębiorstw i doprowadzą do likwidacji bezrobocia. Chłopom obiecywał ziemię. Drobnym przedsiębiorcom i kupcom przyrzekał opiekę przed wielkim kapitałem. **Wybory w 1924 r.** odbyły się według nowej, większościowej ordynacji, która ułatwiła faszystom **uzyskanie przewagi w parlamencie**. Przyczyniły się do tego również brak jedności opozycji oraz oszustwa wyborcze. Stanowczo przeciwko metodom działań faszystów protestował **lider socjalistów – Giacomo Matteotti** (czytaj: dżiakomo mateotti). W dwa miesiące po wyborach został **zamordowany** przez ich bojówkę. Wywołało to powszechne oburzenie w kraju. Król i polityczna prawica zdecydowali się jednak nadal udzielać poparcia Mussoliniemu. Większość posłów opozycji na znak sprzeciwu opuściła parlament. Rząd zlikwidował w tym czasie wolność prasy.

***1919 – bolszewizm; 1923 – faszyzm*, plakat propagandowy włoskiej Narodowej Partii Faszystowskiej**

przejęcie władzy dyktatorskiej przez Mussoliniego

W latach 1925–1926 pełnia władzy dyktatorskiej przeszła w ręce Mussoliniego. Przyjął on tytuł ***Duce*** (wł. wódz). Rząd kierował krajem za pomocą dekretów, bez oglądania się na parlament. System demokratyczny został całkowicie zlikwidowany. Zakazano działalności wszelkich partii politycznych poza faszystowską.

W kolejnych wyborach kandydatów na posłów zatwierdzała Wielka Rada Faszystowska. Rolę króla ograniczono do funkcji reprezentacyjnych.

Rozwinięto system ścisłej kontroli nad społeczeństwem. Starano się związać Włochów jak najmocniej z państwem przez szereg organizacji sterowanych centralnie przez faszystów. Przejawy sprzeciwu wobec władzy były tłumione przez **policję polityczną** i **specjalne trybunały**. Jednak nie był to terror o charakterze takim, jak w ZSRR czy później w hitlerowskich Niemczech. Nie stał się masowy ani tak krwawy. Przywódcy opozycji w większości wyemigrowali lub przebywali w więzieniach.

Mussolini przeprowadził poważne **reformy społeczno-gospodarcze**. Zorganizowanie robót publicznych (osuszanie bagien, budowa sieci nowoczesnych dróg) pozwoliło zmniejszyć bezrobocie. Rozbudowa armii doprowadziła do rozwoju przemysłu zbrojeniowego, samochodowego i lotniczego. Poprawiono stan opieki medycznej oraz społecznej, a także rozwinięto system płatnych urlopów i opieki państwa nad rodziną. Dzięki temu Mussolini zyskał znaczne poparcie społeczne, umacniane z pomocą propagandy.

Członkowie młodzieżowej organizacji Narodowej Partii Faszystowskiej, 1925 r.

Dzieci i młodzież były skupione w dwóch organizacjach: Balilla (od 8. do 14. r.ż.) i Avanguardisti (od 14. do 18. r.ż.).

Nowa organizacja społeczno-ekonomiczna państwa miała się opierać na zasadach **korporacjonizmu**. Polegał on na tym, że **poszczególne dziedziny życia gospodarczego** wyodrębniono w **korporacje tworzone zarówno przez pracodawców, jak i pracowników**. Wspólnie wyłaniali oni przedstawicieli do Narodowej Rady Korporacyjnej. Miała ona w pewnym sensie zastępować parlament, choć nie uzyskała większych uprawnień. W istocie cały ten system służył nadzorowi i **sterowaniu życiem gospodarczym bezpośrednio przez państwo**. Za pośrednictwem korporacji państwo dyrygowało kwestiami **produkcji i pracy**. Działalność związków zawodowych była zakazana.

korporacjonizm

Sukcesem Mussoliniego stała się **normalizacja stosunków z papiestwem**, które od czasu zjednoczenia Włoch nie uznawało faktu włączenia do nich Rzymu. **W 1929 r.** trwający od 60 lat konflikt został zażegnany. Obie strony podpisały **traktaty laterańskie**, na mocy których Włochy uznały Watykan za suwerenne państwo, natomiast papież formalnie zaakceptował istnienie państwa włoskiego ze stolicą w Rzymie. Uregulowano stosunki między państwem a Kościołem we Włoszech i uznano katolicyzm za religię panującą w kraju. To porozumienie przysporzyło Mussoliniemu popularności w społeczeństwie włoskim. Mimo zawarcia traktatów laterańskich w kolejnych latach dochodziło jednak do poważnych konfliktów między Mussolinim a papieżem Piusem XI. Były one następstwem rozbijania przez faszystów niektórych organizacji kościelnych oraz prowadzonych przez nich indoktrynacji młodzieży. Indoktrynację tę papież potępił.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw główne problemy w relacjach międzynarodowych w Europie po zakończeniu I wojny światowej.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla sytuacji międzynarodowej Niemiec miały traktaty w Rapallo i Locarno. W jakich okolicznościach zostały zawarte? Omów ich postanowienia.
3. Na podstawie informacji zawartych w tym i poprzednim rozdziale określ, jakie słabe strony miał – twoim zdaniem – ład wersalski.
4. Wytłumacz, jak doszło do narodzin faszyzmu we Włoszech i scharakteryzuj tę ideologię.
5. Omów okoliczności objęcia władzy przez włoskich faszystów i metody, jakimi ją sprawowali.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 68 • **Niemcy** oraz Rosja Radziecka (następnie **ZSRR**) **dążyły do podważenia porządku wersalskiego**.

s. 69 • Jednym ze źródeł konfliktów międzynarodowych w Europie był **wzrost tendencji nacjonalistycznych i szowinistycznych** w sytuacji, gdy w wielu krajach (zwłaszcza **w Europie Środkowo-Wschodniej**) istniały **duże mniejszości narodowe**.

s. 70 • **Niemcy i Rosja Radziecka** były **po I wojnie światowej izolowane na arenie międzynarodowej**. W zmianie tej sytuacji miał im pomóc **układ**, który zawarły między sobą **w Rapallo w 1922 r.**

s. 71 • **W 1925 r. Niemcy** na mocy **traktatu w Locarno zagwarantowały nienaruszalność** swoich **granic zachodnich**. Natomiast **odmówiły gwarancji dla granic wschodnich** (m.in. z **Polską**).

s. 72 • **W latach 20. Niemcy i ZSRR** współdziałały gospodarczo i prowadziły **tajną współpracę wojskową**.

s. 72 • **We Włoszech** po wojnie panowała wyjątkowo trudna sytuacja gospodarcza, która przyczyniała się do **radykalizacji nastrojów społecznych**.

s. 72 • **Niezadowolenie z efektów I wojny światowej** oraz **wrogość wobec radykalnej lewicy** były **podłożem rozwoju włoskiego ruchu faszystowskiego**.

s. 72 • **Faszyzm** był **ruchem nacjonalistycznym**, głoszącym potrzebę **przywrócenia Włochom dumy z własnego państwa**. Łączył **radykalne społecznie hasła** z wezwaniem do **solidaryzmu**.

s. 73–75 • Na czele faszystów stał **Benito Mussolini**. Po **marszu na Rzym** (październik **1922 r.**) został premierem i **w ciągu kilku lat przejął władzę, stając się dyktatorem**.

s. 75 • **Korporacjonizm** zaprowadzony we Włoszech miał umożliwić **pełną kontrolę życia gospodarczego i społecznego przez państwo**.

2. Rozwój systemu totalitarnego w porewolucyjnej Rosji. Stalinizm

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, w jaki sposób bolszewicy umacniali swoją władzę i budowali państwo komunistyczne;
- zrozumiesz, na czym polegał system totalitarny za czasów Stalina;
- zapoznasz się z sytuacją gospodarczo-społeczną w Związku Radzieckim oraz przeczytasz o rozwoju systemu terroru państwowego.

Proces umacniania władzy przez bolszewików

Wysiłek bolszewików po przewrocie październikowym koncentrował się na **umocnieniu zdobytej władzy** i wyeliminowaniu sił, które mogłyby zachować niezależność. Temu celowi służyło rozbudowanie narzędzi **„czerwonego terroru"**. Najważniejszym z nich była w okresie wojny domowej **Czeka** (Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem). Na jej czele stał **Feliks Dzierżyński**. Ta policja polityczna miała swobodę w zwalczaniu wszystkich, których uznała za przeciwników nowej władzy. Dotyczyło to **przedstawicieli starych elit i całych warstw społecznych – ziemiaństwa, burżuazji, inteligencji**. Czeka mogła rozstrzeliwać ludzi bez jakiegokolwiek sądu. Jej ofiarą padło kilkaset tysięcy osób, a wiele wymordowała też Armia Czerwona. Część osób osadzono w obozach pracy przymusowej (**łagrach**), które zaczęto tworzyć już w 1918 r.

Czeka i „czerwony terror"

Feliks Dzierżyński

Feliks Dzierżyński (1877–1926), fotografia z 1918 r.

Pochodził z polskiej rodziny szlacheckiej z okolic Mińska. Od czasów rewolucji 1905–1907 był związany nie tylko z polskim, lecz także z rosyjskim ruchem socjalistycznym. Wielokrotnie go aresztowano, a dwa razy zesłano na Syberię. Uwolniony w marcu 1917 r. w wyniku rewolucji lutowej związał się ściśle z Leninem i był jednym z organizatorów przewrotu październikowego.

Źródło historyczne

Lenin o zadaniach Czeka i „czerwonym terrorze"

Nadzwyczajna Komisja nie jest ani komisją śledczą, ani trybunałem. Jest to narzędzie walki działające na froncie wojny domowej. Ona nie sądzi wroga, ona weń uderza [...]. Nie prowadzimy wojny przeciwko jednostkom. Przeprowadzamy eksterminację burżuazji jako klasy. Nie szukamy dowodów ani świadków na potwierdzenie uczynków lub wypowiedzi przeciwko władzy sowieckiej. Pierwsze pytanie, które zadajemy, to: do jakiej klasy należysz, jakie jest twoje pochodzenie, wychowanie, wykształcenie i zawód? Te pytania przesądzają o losie oskarżonego. To jest esencją Czerwonego Terroru.

P. Johnson, *Historia polityczna świata od lat dwudziestych do osiemdziesiątych*, Warszawa 1989, t. I, s. 67.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, na czym polegał „czerwony terror" w bolszewickiej Rosji i przeciwko komu były skierowany.

Śmierć cara Mikołaja II i jego rodziny

- Car po abdykacji w marcu 1917 r. wraz z rodziną został umieszczony decyzją Rządu Tymczasowego w areszcie domowym. Przebywał najpierw w rezydencji w Carskim Siole koło Piotrogrodu, a następnie w Tobolsku na Syberii. Bolszewicy wiosną 1918 r. przenieśli carską rodzinę do Jekaterynburga na Uralu.
- Kiedy do miasta zbliżali się „biali" generałowie, Lenin podjął decyzję o zabiciu Romanowów. W nocy z 16 na 17 lipca 1918 r. car wraz z żoną, pięciorgiem dzieci i służbą zostali zamordowani przez oddział Czeka. Zwłoki poćwiartowano, oblano kwasem, spalono i wrzucono do szybu nieczynnej kopalni.
- Już miesiąc wcześniej zgładzono carskiego brata Michała, na którego rzecz Mikołaj II abdykował początkowo w czasie rewolucji lutowej.

dyktatura kierownictwa partii komunistycznej

Konstytucja bolszewickiej Rosji przyjęta w lipcu 1918 r. deklarowała, że władza należy do ludu pracującego (reprezentowanego przez Rady Delegatów), a jego wyzyskiwacze mają zostać „zgnieceni". Jednak Rady były całkowicie podporządkowane bolszewikom, a głoszona **„dyktatura proletariatu"** stanowiła w istocie **dyktaturę kierownictwa partii komunistycznej**. Z jej członków składał się też **rząd** (**Rada Komisarzy Ludowych**), a pozycję przywódcy państwa zdobył **Lenin**.

Bolszewicki plakat propagandowy zatytułowany *Ostatnia godzina*, ok. 1920 r.

Pod głową, która ma zostać ścięta, znajduje się napis „Kapitał", a na wskazówce w formie ostrza napis „Komunizm".

Komunizm wojenny

W okresie wojny domowej, gdy w wyniszczonym kraju panował głód, bolszewicy (komuniści) musieli dokonać dużego wysiłku, aby **zaopatrzyć ludność miast w żywność**. Najistotniejsze było dla nich, aby zapewnić ją zwłaszcza tym, którzy stanowili oparcie dla władzy. Do tej grupy należeli żołnierze Armii Czerwonej, członkowie służb podległych rządowi, a także robotnicy fabryczni – grupa społeczna, wśród której bolszewicy mieli na początku stosunkowo duże poparcie.

komunizm wojenny

Aby osiągnąć zakładany cel zaopatrzenia miast w żywność, rozpoczęto realizację programu gospodarczo-społecznego, nazwanego **komunizmem wojennym**. Wprowadzono **centralne sterowanie gospodarką**. **Zlikwidowano prywatny handel** – zastąpiono go **scentralizowanym systemem rozdziału towarów** i ograniczono do minimum znaczenie pieniądza. **Chłopi mieli obowiązek** oddawania produktów rolnych (**kontyngenty**), za które otrzymywali pieniądze niewiele warte w związku z ogromną inflacją, lub wprost odbierano im plony nieodpłatnie (**rekwizycje**). Dekrety władz mówiły o rekwirowaniu wszelkich nadwyżek zboża, jednak w rzeczywistości odbierano chłopom większość zebranych plonów. Musieli oni oddać również tę część, której potrzebowali do wyżywienia swoich rodzin, a także nasiona przeznaczone pod przyszłoroczny zasiew. Wszelkie próby ukrywania produktów rolnych skutkowały represjami wobec chłopów.

upaństwowienie przemysłu

Wprowadzono ścisłą **reglamentację żywności**, a jej rozdzielaniem zajmowali się funkcjonariusze państwowi. Wolny rynek oficjalnie przestał istnieć, ale w rzeczywistości znaczna część produktów rolnych była sprzedawana przez chłopów nielegalnie, choć groziły za to wysokie kary. **Upaństwowiono przedsiębiorstwa przemysłowe**, z wyjątkiem najmniejszych zakładów zatrudniających do pięciu pracowników. Przejmowano też ziemię należącą do bogatszych chłopów.

Sposoby gospodarowania wprowadzone przez komunistów **okazały się katastrofalnym błędem**. Produkcja rolnicza spadła o połowę w stosunku do poziomu sprzed I wojny światowej, a przemysłowa – aż o 80%. **Głód** zbierał śmiertelne żniwo głównie **wśród ludności wiejskiej**. Jego ofiarą padły miliony osób. Bunty, które wybuchały przeciwko władzy bolszewików, zwłaszcza liczne **powstania chłopskie**, były tłumione przez wojsko i Czeka.

Ofiary głody w Buzułuku, w południowej Rosji, przed pochowaniem w zbiorowym grobie, koniec 1921 r.

ZSRR od Lenina do Stalina

Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP)

Dramatyczne następstwa komunizmu wojennego skłoniły bolszewików do zmiany podejścia do gospodarki. **W 1921 r.** Lenin ogłosił wprowadzenie **Nowej Polityki Ekonomicznej** (ros. **NEP**). Przywrócono w znacznej mierze zasady wolnorynkowe, zachowano jednak własność państwową kluczowych gałęzi przemysłu. **Rzemieślnicy**, **kupcy**, **drobni przedsiębiorcy** mogli prowadzić **prywatną działalność**, choć była ona nadzorowana przez państwo. Dopuszczono też **kapitał zagraniczny**. W miejsce bezwzględnego rekwirowania produktów rolnych wprowadzono znacznie niższy podatek, który **chłopi** uiszczali w naturze. Pozostałą część tego, co wyhodowali, **mogli legalnie sprzedawać**. Działania te pozwoliły stosunkowo szybko poprawić sytuację gospodarczą i warunki życia ludności.

Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)

W grudniu 1922 r. władze komunistyczne proklamowały powstanie **Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich** (**ZSRR**). W jego skład – obok Rosji – weszły republiki: białoruska, ukraińska i zakaukaska. Dotychczas były one formalnie niepodległe, co było jednak fikcją – wszędzie rządzili bolszewicy.

Flaga i godło państwowe ZSRR

śmierć Włodzimierza Lenina (1924 r.)

Na początku 1924 r. zmarł Włodzimierz Lenin, który już od roku nie był zdolny do pełnienia swoich funkcji (jego stan zdrowia pogarszał się szybko od czasu zamachu, którego ofiarą padł w sierpniu 1918 r.). W kierownictwie partii komunistycznej od dawna trwały konflikty personalne, zmagania o udział we władzy i spory o kształt polityki zarówno zagranicznej (kwestia „eksportu rewolucji"), jak i wewnętrznej (gospodarka). We władzach było wielu przeciwników NEP-u, ponieważ stworzył on wśród chłopów i przedsiębiorców warstwę zamożnych osób.

walka o władzę po śmierci Lenina

Decydujące znaczenie dla przyszłości ZSRR miała kariera, jaką we władzach partii robił **Józef Stalin**. W momencie śmierci Lenina był on jedną z kilku osób liczących się w **rozgrywce o przejęcie przywództwa w partii komunistycznej** i tym samym w państwie. Zajmował stanowisko **sekretarza generalnego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)** – **WKP (b)**. Funkcja sekretarza generalnego jeszcze wówczas nie miała wysokiej rangi, ale wiązała się z możliwością **wpływania na obsadę najwyższych stanowisk**. Stalin potrafił wykorzystać ją do walki z konkurentami. Miał też wpływy w **organach bezpieczeństwa** (**OGPU** – Zjednoczony Państwowy Zarząd Poli-

tyczny – które zastąpiło Czeka). W ciągu następnych kilku lat **Stalin stopniowo usuwał ze stanowisk kolejnych członków najwyższego kierownictwa partyjnego**. Pretekstem były oskarżenia o rozbijanie jedności partii i różne „odchylenia", czyli odstępstwa od polityki przyjętej w danym momencie przez władze.

System totalitarny – stalinizm w ZSRR

przejęcie pełni władzy dyktatorskiej przez Stalina

Rozgrywka polityczna, która doprowadziła **Stalina** do pełni władzy, trwała kilka lat. **Od 1929 r.** sprawował już on w państwie **władzę dyktatorską**, właściwie nieograniczoną. Odtąd funkcja sekretarza generalnego partii była równoznaczna z pozycją przywódcy Związku Radzieckiego. Stworzony przez Stalina **system sprawowania władzy** miał charakter całkowicie **totalitarny**. Posługiwał się takimi narzędziami, jak **biurokracja partyjna** oraz **służby bezpieczeństwa**. Kontrolowały one wszystkie obszary życia gospodarczego i społecznego. Sposobami utrzymania społeczeństwa w posłuszeństwie były **indoktrynacja** oraz coraz bardziej powszechny strach, który stanowił efekt **represji** stosowanych przez aparat bezpieczeństwa. Rozbudowywano na wielką skalę **system łagrów**, kierowany przez **GUŁag** – Główny Zarząd Obozów.

stalinowski system totalitarny

Totalitaryzm – system rządów polegający na pełnym podporządkowaniu społeczeństwa władzy państwowej (najczęściej jednostce). Istotą państwa totalitarnego jest zniesienie praw i wolności obywatelskich połączone z przejęciem kontroli nad wszystkimi dziedzinami życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego ludności. Nadzorowi podlegają też poglądy i przejawy prywatnej aktywności jednostki: życie rodzinne, religijne, a nawet gusta estetyczne. Narzędziami państwa totalitarnego są: partia rządząca, rozbudowany aparat policyjny i system propagandy, a także kierowane przez władze masowe organizacje.

Indoktrynacja – systematyczne, intensywne wpajanie jednostkom bądź społeczeństwom jakichś poglądów czy ideologii. Narzędziem indoktrynacji są najczęściej środki masowego przekazu, kultura artystyczna (film, literatura, malarstwo) oraz system oświaty.

W 1929 r. Stalin zdecydował o ostatecznym **odejściu od NEP-u**. Postanowił zbudować **gospodarkę centralnie sterowaną i planowaną**. Rozpoczął **program szybkiego uprzemysłowienia kraju** oraz **kolektywizacji rolnictwa**. Dzięki wsparciu zachodnich specjalistów, przede wszystkim z USA, rozbudowywano przemysł wydobywczy, hutniczy, ciężki i zbrojeniowy. Zaniedbano natomiast gałęzie produkcji zaspokajające podstawowe potrzeby ludności. Podejmowano wielkie inwestycje komunikacyjne, budowano kanały rzeczne i elektrownie wodne. Jedną z podstaw systemu gospodarczego kraju stała się **praca niewolnicza więźniów GUŁagu**.

industrializacja kraju

Więźniowie GUŁagu pracujący przy przekopywaniu Kanału Białomorskiego, 1932 r.

Budowany w latach 1930–1933 kanał połączył Morze Bałtyckie z Morzem Białym. Miał 227 km długości. Większość prac wykonywano ręcznie w niezwykle trudnych warunkach. Pracujący przy budowie ludzie otrzymywali znikome racje żywnościowe. W wyniku wyczerpania, wypadków, a także kar stosowanych dla utrzymania dyscypliny (włącznie z rozstrzelaniem), zginęło kilkadziesiąt tysięcy osób.

Kolektywizacja polegała na łączeniu gospodarstw chłopskich w **spółdzielnie produkcji rolnej** (**kołchozy**). Ziemia, żywy inwentarz i narzędzia pracy stawały się w nich wspólną własnością. Celem tych działań było pełne **podporządkowanie rolnictwa potrzebom państwa** i kontrola życia społecznego wsi przez **likwidację prywatnej własności ziemi**. Wobec silnego sprzeciwu chłopów **proces kolektywizacji odbywał się pod przymusem**. Opornych **osadzano w łagrach** bądź **deportowano na Syberię** (w sumie ok. 12 mln osób). Bunty chłopskie tłumiło wojsko. Najbardziej poszkodowani byli zamożni chłopi nazywani **kułakami**, którzy w pierwszej kolejności padali ofiarami represji.

„Wyrzucimy kułaków z kołchozów" – radziecki plakat propagandowy z 1930 r.

Wypędzona z domu kułacka rodzina, obwód doniecki w Ukrainie, początek lat 30.

Kołchozom wyznaczono **wysokie normy dostaw produktów rolnych**, które władze mogły **kierować na eksport**. Uzyskane środki umożliwiały inwestycje w przemysł, utrzymanie rozrastającej się biurokracji i organów bezpieczeństwa oraz dozbrajanie armii. W ZSRR, który był bogaty w surówce, następował szybki **proces uprzemysłowienia**. Szczególnie rozwijał się **przemysł ciężki** o znaczeniu militarnym: maszynowy, zbrojeniowy, górnictwo, hutnictwo, energetyka. Pod koniec lat 30. Związek Radziecki przestał być krajem rolniczym, a stał się **potęgą przemysłową** i **militarną**, a w produkcji wielu rodzajów uzbrojenia (zwłaszcza czołgów i samolotów) wysunął się na pierwsze miejsce w świecie.

Efektem kolektywizacji – zniszczenia dotychczasowego sposobu produkcji rolnej, a przede wszystkim rekwizycji zboża na potrzeby eksportu – stały się dramatyczne braki żywności na wsi. Produkcja rolna spadła w ZSRR do 65% tego, co wytwarzano przed I wojną światową. **W wyniku głodu zmarło** w latach 1932–1933 **ponad 6 milionów osób – w większości w Ukrainie** (była to największa klęska głodu w XX w. w Europie).

Pomnik w Kijowie upamiętniający ofiary wielkiego głodu w Ukrainie – tzw. Hołodomoru (ukr. zamorzenie głodem)

skutki kolektywizacji rolnictwa w ZSRR

Źródło historyczne

Wypowiedź Mendla Chatajewicza – członka partii komunistycznej w Ukrainie odpowiedzialnego za kontyngent dostaw zboża

Pomiędzy chłopami a naszym ustrojem trwa zacięta walka. To walka na śmierć i życie. Ten rok był próbą naszej siły i ich wytrzymałości. Trzeba było aż głodu, żeby pokazać im, kto tutaj rządzi. Kosztowało to miliony ofiar, ale teraz nic już nie podważy systemu kołchozowego.

A. Bullock, *Hitler i Stalin: żywoty równoległe*, tłum. J. Mianowski i F. Pastusiak, Warszawa 1994, t. 1, s. 277.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w podręczniku przedstaw stosunek władz radzieckich do chłopów i metody zaprowadzania kolektywizacji na wsi.

Stalin cały czas umacniał swoją władzę nad partią i władzę partii nad społeczeństwem. **W połowie lat 30. rozpoczął się okres „wielkiego terroru". Kierowało nim NKWD** – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych, któremu od 1934 r. podlegały

nasilenie terroru policyjnego NKWD

OGPU oraz pozostałe cywilne elementy aparatu represji: **milicja**, doraźne **sądy specjalne** i **GUŁag**. W ciągu następnych kilku lat nawet najbłahsze oskarżenie o niechęć wobec władzy mogło być przyczyną aresztowania. Za wystarczający dowód winy przyjęto przyznanie się podejrzanego, które wymuszano za pomocą tortur. Zapadały bardzo wysokie wyroki, w tym liczne kary śmierci. Rozprawy sądowe nie pozostawiały oskarżonym żadnej szansy obrony i były formalnością. Jeszcze więcej osób mordowano bez żadnego procesu. Represjom poddawano nie tylko osoby oskarżone o działanie na szkodę państwa, lecz także ich rodziny. Sowieckie prawo przewidywało karę do 20 lat więzienia dla członków „rodziny zdrajcy", jeśli wiedzieli o jego działalności, a do 5 lat zsyłki, jeśli nie zdawali sobie z niej sprawy, ale mieszkali ze skazanym.

operacja polska NKWD

Jako element wrogi państwu i jego komunistycznym władzom potraktowano też wiele narodów zamieszkujących ogromne sowieckie imperium. Stały się one przedmiotem **represji w ramach tak zwanych operacji narodowościowych NKWD**. Szczególnie duża skala represji dotknęła Polaków, w drugiej kolejności Niemców. **Operacja polska NKWD** miała miejsce w latach **1937–1938**. Jej efektem była **śmierć około 110 tysięcy Polaków** i deportowanie – głównie do Kazachstanu – ponad 100 tysięcy.

Represje stalinowskie były skierowane w dużej mierze przeciwko **członkom władz** („**wielka czystka" z lat 1936–1938**), gdyż Stalin obsesyjnie obawiał się, że ktoś może zagrozić jego władzy. Zginęło 75% członków Komitetu Centralnego partii i 65% wyższych oficerów wojska (aż 90% generałów i trzech z pięciu marszałków). W przypadku aresztowanych członków przywództwa partyjnego czy oficerów wojska przeprowadzano **procesy pokazowe**, które miały charakter propagandowego spektaklu.

W kraju rządzonym metodami terroru państwowego **wzrastało znaczenie służb bezpieczeństwa** (**NKWD**), które stanowiły aparat represji. Stalin zdawał sobie sprawę, że może to grozić podważeniem jego własnej wszechwładnej pozycji. Aby się przed tym zabezpieczyć, doprowadził do **skazania na śmierć dwóch kolejnych szefów** oraz **kilku tysięcy funkcjonariuszy NKWD**.

ofiary „wielkiego terroru"

Ofiarami „wielkiego terroru" padły miliony mieszkańców ZSRR. Oficjalnych wyroków śmierci wykonano 700 tysięcy, a kilka milionów osób zginęło bez wyroków. Prawie co dziesiąty dorosły mieszkaniec kraju znalazł się w obozie pracy.

„Sława wielkiemu Stalinowi" – plakat propagandowy, Azerbejdżańska Socjalistyczna Republika Radziecka (wydzielona w 1936 r. z Zakaukaskiej), 1938 r.

Elementem totalitarnej rzeczywistości rządzonego przez Stalina kraju był **kult jednostki**. Propaganda przedstawiała przywódcę państwa jako człowieka nieomylnego, a jego portrety stały się wszechobecne. W oficjalnie przyjętej wówczas wersji historii Stalin to najwierniejszy uczeń Lenina i kontynuator jego dzieła, przywódca światowego proletariatu i największy dobroczyńca narodu radzieckiego. Poświęcano mu nie tylko wiele uroczystości, lecz także wierszy, obrazów, pomników i innych dzieł sztuki.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw działania, które bolszewicy (komuniści) podjęli po rewolucji, aby umocnić swoją władzę. Jaki model państwa (ustroju, gospodarki) zbudowali?
2. Omów metody, którymi Stalin zdobył i umocnił władzę dyktatorską. Jaką rolę odgrywały służby bezpieczeństwa?
3. Wytłumacz, na czym polegała kolektywizacja oraz jakie były jej cele i następstwa.
4. Wyjaśnij pojęcia: *czerwony terror, komunizm wojenny, łagry, wielki terror, procesy pokazowe, wielka czystka, totalitaryzm.*

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **W okresie porewolucyjnym**, w trakcie trwania wojny domowej, zaprowadzono w Rosji **„czerwony terror"**, którego wykonawcą była głównie **Czeka**. s. 77
- W Rosji zapanowała **dyktatura kierownictwa partii komunistycznej**. s. 78
- **Komunizm wojenny** oznaczał **likwidację prywatnego handlu, rekwizycję produktów rolnych** i ich **dystrybucję przez państwo** oraz **upaństwowienie zakładów przemysłowych**. s. 79
- **W 1921 r.** zapoczątkowano **Nową Politykę Ekonomiczną** (NEP). Dopuszczono **drobną prywatną przedsiębiorczość** oraz zalegalizowano **prowadzenie handlu towarami rolnymi przez chłopów**. s. 80
- **W 1922 r.** ogłoszono powstanie **Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich** (**ZSRR**). s. 80
- **W 1924 r. zmarł Lenin**. W walce o władzę w partii komunistycznej najskuteczniejszy okazał się **Stalin**. Do 1929 r. osiągnął **pełnię władzy dyktatorskiej**. s. 80
- **Stalinowski system totalitarny** opierał się na **indoktrynacji społeczeństwa** i mechanizmach **terroru państwowego**. s. 81
- **Na początku lat 30.** nastąpiła całkowita **centralizacja gospodarki**, podjęto **szybką industrializację** kraju oraz **kolektywizację rolnictwa**. s. 81
- **W wyniku kolektywizacji** i związanej z nią klęski **głodu zmarło ok. 6 mln osób**. s. 83
- **Od połowy lat 30.** trwał okres **„wielkiego terroru"**. Jego ofiarami padli zarówno **zwykli obywatele**, jak i członkowie **najwyższych władz partyjnych** oraz **dowództwa armii**. Aparatem represji kierowało **NKWD**. s. 83
- **Wśród ofiar „wielkiego terroru"** znalazły się **miliony mieszkańców ZSRR – zamordowanych** i osadzonych w obozach pracy (**łagrach**). s. 84

3. Nauka i gospodarka w okresie międzywojennym. Wielki kryzys i jego następstwa

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z dorobkiem i znaczeniem nauki w okresie międzywojennym;
- dowiesz się, na czym polegał wielki kryzys gospodarczy z początku lat 30. XX w. i jakie miał następstwa.

Nauka w dwudziestoleciu międzywojennym i jej wpływ na życie codzienne

wzrost produkcji elektryczności

W okresie międzywojennym odkrycia naukowe i wynalazki techniczne miały ogromny wpływ na gospodarkę i życie codzienne ludności, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej. Gwałtownie wzrosła **produkcja elektryczności**, coraz częściej **stosowanej w przemyśle** oraz umożliwiającej korzystanie z **urządzeń powszechnego użytku**. Były to przedmioty ułatwiające życie (jak odkurzacze, lodówki, telefony) oraz służące rozrywce (radio, gramofon). **Odkrycia w dziedzinie chemii** pozwoliły opracować technologie produkcji na skalę przemysłową między innymi: **sztucznego jedwabiu**, **benzyny** i **oleju napędowego**, **sztucznego kauczuku** oraz **teflonu**.

wykorzystanie tworzyw sztucznych

Robotnik podczas wznoszenia Empire State Building (czytaj: empajer stejt bildin), Nowy Jork, 1930 r.

Masowa produkcja stali, z której konstruowano szkielety budynków, pozwalała wznosić coraz wyższe gmachy, tzw. drapacze chmur. Otwarty w 1931 r. Empire State Building (102 piętra i 381 m wysokości) pozostał największym budynkiem w Nowym Jorku do czasu wzniesienia kompleksu World Trade Center (czytaj: łorld trejd senter) w 1973 r. Po prawej stronie widoczny Chrysler Building (czytaj: krajsler bildin; 319 m) otwarty w 1930 r.

Plac Poczdamski w Berlinie w 1933 r.

Plac Poczdamski był jednym z najruchliwszych punktów Berlina. W 1924 r. zainstalowano na nim jedną z pierwszych w Europie sygnalizacji świetlnych. Po prawej stronie jest widoczny, oddany do użytku w 1932 r., Columbushaus – biurowo-handlowy budynek zaprojektowany przez Ericha Mendelsohna – jednego z najwybitniejszych architektów dwudziestolecia międzywojennego.

odkrycia w dziedzinie medycyny

Odkrycia w dziedzinie medycyny sprawiły, że walka z chorobami stała się znacznie skuteczniejsza niż dotąd. Wyodrębnienie **insuliny** pozwoliło na **leczenie cukrzycy**. Odkrycie przeciwbakteryjnego działania **sulfonamidów** umożliwiło skuteczną walkę z **bakteriami chorobotwórczymi**. W 1929 r. Brytyjczyk Alexander Fleming odkrył **penicylinę** – **pierwszy antybiotyk**. Jednak jej produkcję podjęto dopiero 10 lat później.

Nowe spojrzenie na wszechświat – czas, przestrzeń, materię – przyniosły odkrycia **Alberta Einsteina** (czytaj: ajnsztajna). Sformułowana przez niego **ogólna teoria względności** została w 1919 r. potwierdzona doświadczalnie. W XX w. rozwinęła się też nowa dziedzina fizyki – **mechanika kwantowa**. Jej osiągnięcia oraz **rozbicie jądra atomu** (1938 r.) oznaczały zmianę rozumienia fizycznej budowy materii. Zapoczątkowały też prace nad wykorzystaniem energii jądrowej do celów wojskowych, czego efektem stało się skonstruowanie bomby atomowej pod koniec II wojny światowej.

Tuż przed wojną rozwinięto metody obserwacji obiektów z pomocą fal radiowych. W ten sposób powstał **radar** – urządzenie mające wówczas znaczenie przede wszystkim militarne.

wzrost znaczenia samochodów

pasażerskie linie lotnicze

Następowały daleko idące zmiany w **komunikacji**. Nie tylko postępował ciągły rozwój kolei, lecz także **na dużą skalę** korzystano **w transporcie osobowym i towarowym z samochodów**. W latach 1922–1924 w północnych Włoszech wybudowano **pierwszą autostradę**. Ponadto do przewozu osób zaczęto używać **samolotów**. W Europie w 1919 r. **pierwsze pasażerskie linie lotnicze** połączyły Londyn z Paryżem oraz Berlin z Weimarem. Wszystko to powodowało, że **ludzie coraz łatwiej i szybciej mogli się przemieszczać**.

środki masowego przekazu

Dwudziestolecie międzywojenne było epoką **radia**, **kina** oraz **prasy**, której nakłady wzrastały. Dzięki tym **środkom masowego przekazu** zwiększył się znacznie **dostęp społeczeństwa do informacji i kultury**. W latach 30. radio i wysokonakładowa prasa stały się powszechnie stosowanym **środkiem propagandowym**. Dużą siłę oddziaływania miały zarówno **radiowe „pogadanki" prezydenta USA Roosevelta**, jak i **przemówienia Hitlera**. Wyświetlane w kinach **kroniki filmowe**, mające charakter dokumentalny, także niewykształconym osobom pozwalały zapoznać się z życiem ludzi i wydarzeniami z najdalszych zakątków Ziemi. Coraz większym zainteresowaniem cieszyły się **widowiska sportowe**. Transmisje radiowe z olimpiady w Berlinie w 1936 r. trafiły do 53 krajów świata.

Reklama prasowa odbiornika radiowego konstrukcji amerykańskiego wynalazcy i przedsiębiorcy Arthura Atwatera Kenta (czytaj: artura atłotera kenta), 1926 r. Jego firma była wówczas największym producentem odbiorników radiowych w USA.

Choć sama łączność radiowa była wynalazkiem z końca XIX w., to obecność radia w domach i nadawanie audycji radiowych dla słuchaczy upowszechniły się w latach 20. XX w. Popularność radia bardzo szybko rosła – można ją porównać do powodzenia telewizji w 2. połowie XX w.

Gospodarka światowa w latach 20.

okres koniunktury gospodarczej

W połowie lat 20. świat poradził sobie z najpoważniejszymi trudnościami, jakie przyniosła I wojna światowa. Zwalczono najpoważniejszy problem, którym była niezwykle wysoka inflacja panująca w wielu krajach (np. w Niemczech i w Polsce). **Większość krajów europejskich uzyskała stabilność finansową i gospodarczą**. Przekroczono przedwojenny poziom produkcji zarówno w rolnictwie, jak i w **przemyśle**. Rozwijały się **nowoczesne gałęzie przemysłu**: hutnictwo metali kolorowych, przemysł chemiczny, elektrotechniczny, samochodowy i lotniczy oraz wytwarzający sprzęty gospodarstwa domowego. Jednak **pod koniec lat 20. mechanizm wzrostu gospodarczego zaczął zawodzić**. Problemem stała się nadprodukcja – ilość wytwarzanych towarów wzrastała szybciej niż możliwości nabywcze ludności. W efekcie w magazynach powiększały się zapasy niesprzedanych wyrobów. **Produkcję trzeba było zmniejszyć**, a ceny towarów – obniżać. W rezultacie **spadały zyski przedsiębiorstw**.

Francuski samochód Citroën Type C3 z 1924 r.

W Europie źródłem dobrej koniunktury gospodarczej ostatnich lat był w dużym stopniu **napływ kapitału amerykańskiego**. Jednak z tego powodu **gospodarki państw europejskich** (zwłaszcza Niemiec) **uzależniały się** od USA. Były one ponadto zadłużone u Amerykanów jeszcze od czasów I wojny światowej, a zobowiązania Niemiec wynikały z uzyskanych kredytów na spłatę reparacji. Z czasem **biznesmeni amerykańscy zaczęli** w znacznym stopniu **ograniczać inwestycje w europejską gospodarkę**, gdyż zorientowali się, że jej zadłużenie jest zbyt wysokie.

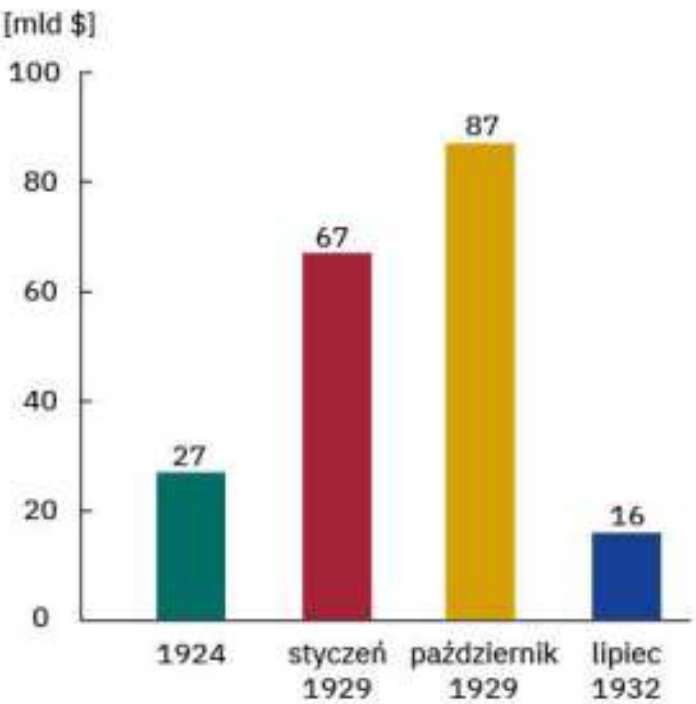
Charakterystyka wielkiego kryzysu gospodarczego

Amerykanie za pewniejsze od inwestowania w Europie uznali teraz czerpanie **zysków z nowojorskiej giełdy papierów wartościowych na Wall Street** i tam lokowali swój kapitał na coraz większą skalę. Ceny akcji bardzo szybko rosły. Nabywali je nie tylko najzamożniejsi obywatele oraz banki, lecz także osoby mniej zamożne, które widziały w tym szansę pomnożenia swoich oszczędności. **Wiele akcji nabywano na kredyt**.

Nieustanny wzrost cen akcji przedsiębiorstw był **wynikiem spekulacji**, czyli ich zakupu z nadzieją na utrzymanie się tendencji wzrostowej i na sprzedaż w przyszłości za wysoką cenę. Jednak już dawno **wartość akcji przewyższała realną wartość przedsiębiorstw**. Z powodu opisanych powyżej narastających problemów z produkcją oraz malejących zysków firm ten „nadmuchany balon spekulacyjny" musiał kiedyś pęknąć, a wartość akcji musiała powrócić do realnego poziomu. Ci, którzy to rozumieli, **zaczęli sprzedawać akcje**.

spadek cen akcji na giełdzie nowojorskiej (czarny czwartek)

Wydarzenia z **24 października 1929 r.** nazwano **czarnym czwartkiem**. W tym dniu **ceny akcji na giełdzie nowojorskiej zaczęły gwałtownie spadać**. Wkrótce ceny wielu były niższe o ponad połowę. Osoby, które zaciągnęły kredyty na zakup akcji, pozostawały z długami, często bez możliwości ich spłaty. Na wydarzenia w USA zareagowały giełdy w innych krajach, gdzie **również nastąpiło załamanie**.

Zmiany wartości papierów wartościowych na nowojorskiej giełdzie w latach 1924–1932

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie znaczenie miał spadek wartości papierów wartościowych na giełdzie dla gospodarki amerykańskiej.

Ponieważ także **banki amerykańskie** inwestowały duże sumy pieniędzy w akcje, w wyniku krachu na giełdzie poniosły poważne straty. W dodatku część osób, które

zaciągnęły w nich kredyty, nie spłacała teraz tych zobowiązań, gdyż nie miała na to środków. Przez poprzednie lata prywatne osoby zaciągnęły duże kredyty zarówno na zakup akcji, jak i na różne dobra konsumpcyjne (np. samochody). Te pożyczki okazały się źródłem problemów dla zwykłych ludzi, którzy nie byli w stanie ich spłacić, a także dla banków, które nie mogły odzyskać swoich pieniędzy. W dodatku wielu klientów wycofywało z kont swoje oszczędności. Doprowadziło to do **bankructwa niektórych banków** (do końca 1932 r. upadło 25% banków amerykańskich).

Tłum klientów banku starających się odebrać swoje oszczędności, Berlin, 1931 r.

upadek banków i przedsiębiorstw produkcyjnych

Te **banki**, które przetrwały, **ograniczały udzielanie kredytów**. Utrudniony dostęp **przedsiębiorstw** do kredytów oznaczał, że nie miały one dość funduszy na swoją działalność. Dlatego **zwalniały pracowników** i jeszcze bardziej ograniczały produkcję. Niektóre – zwłaszcza mniejsze – **upadały**. To skutkowało **szybkim wzrostem bezrobocia** w miastach. Natomiast osoby, które nadal miały pracę, często musiały się godzić na obniżkę pensji. **Rolnicy** ucierpieli z kolei z powodu wystąpienia zjawiska **nożyc cenowych** – **ceny produktów rolnych spadały szybciej niż ceny produktów przemysłowych**. Rolnikom brakowało więc środków finansowych, a jeśli nie spłacali kredytów, **tracili gospodarstwa**.

Społeczeństwo biedniało – w konsekwencji sprzedawało się mniej towarów, a to prowadziło do kolejnych bankructw, następnych zwolnień pracowników i tak dalej. W ten sposób **nakręcała się spirala kryzysu**.

Bezrobotni w kolejce po darmowy posiłek, Chicago, luty 1931 r.

Banki amerykańskie, aby ratować się przed upadkiem, **wycofywały swoje kapitały z Europy**. To pogłębiło problemy tamtejszych gospodarek i uruchomiło te same kryzysowe zjawiska, które nastąpiły w USA. Powiązania światowych gospodarek powodowały, że **kryzys** w najpotężniejszym ekonomicznie kraju – Stanach Zjednoczonych – bardzo szybko **przeniósł się na cały świat**. Kryzys nie objął natomiast w praktyce Związku Radzieckiego, ponieważ ten kraj był słabo powiązany ze światową ekonomią i nie istniała w nim gospodarka kapitalistyczna.

Rządy państw dotkniętych kryzysem starały się chronić produkcję w swoich krajach. W tym celu przyjęły politykę **protekcjonizmu** – wprowadzały wysokie cła ograniczające import towarów z zagranicy. W efekcie tych działań, a także ogólnego załamania produkcji, **trzykrotnie spadła wielkość handlu międzynarodowego**.

spadek światowej produkcji przemysłowej

Kryzys pogłębiał się do końca 1932 r., kiedy to **światowa produkcja przemysłowa** (bez ZSRR) była **niższa o ponad 30%** niż w 1929 r. Produkcja stali spadła aż o 62%. W USA było 15 milionów bezrobotnych, a w Niemczech – 6 milionów.

Nowy Ład w Stanach Zjednoczonych

Prezydent Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) podczas wygłaszania przez radio jednej z *Pogadanek przy kominku*, 1934 r.

Roosevelt od początku swojego urzędowania występował w audycjach, podczas których tłumaczył obywatelom swoją politykę. Jako jedyny w historii Stanów Zjednoczonych Ameryki był wybierany na urząd prezydenta aż czterokrotnie (1932, 1936, 1940 i 1944 r.). Objął obowiązki po raz pierwszy w marcu 1933 r. i pozostał głową państwa do swojej śmierci w kwietniu 1945 r.

W 1932 r. **w USA wybory prezydenckie** wygrał **Franklin Delano Roosevelt**, który głosił w kampanii wyborczej hasło budowy **gospodarczego Nowego Ładu** (ang. ***New Deal***, czytaj: niu dil). Po **objęciu stanowiska w marcu 1933 r.** odszedł on od zasady nieingerowania państwa w gospodarkę, obowiązującej dotąd w Stanach Zjednoczonych. Uznał, że władze muszą planowo oddziaływać na gospodarkę. Podstawowym celem stało się zwiększenie produkcji przemysłowej. Uznano, że aby to osiągnąć, trzeba po pierwsze zahamować spadek cen produktów przemysłowych i rolniczych oraz zwiększyć możliwości nabywcze ludności. Podjęto **druk dodatkowego papierowego pieniądza** oraz **zwiększono deficyt budżetowy** (czyli przewagę wydatków nad dochodami państwa). Wprowadzono także **oszczędności w nakładach na cele administracyjne**.

Nowy Ład (*New Deal*)

interwencja w gospodarkę

wsparcie gospodarstw rolnych

organizowanie robót publicznych

Ważne było to, że posiadane środki **wydawano na wsparcie gospodarstw rolnych** oraz **na organizację robót publicznych**, które dawały zatrudnienie osobom pozbawionym dotąd pracy. **Roboty publiczne** polegały na finansowaniu przez państwo wielkich przedsięwzięć – budowy dróg, lotnisk, mostów, elektrowni wodnych, budynków użyteczności publicznej (np. szkół). Znalazła w nich zatrudnienie ogromna część amerykańskich bezrobotnych. **Gospodarstwa rolne** wspierano kredytami oraz przez **skupywanie nadwyżek produktów rolnych**. Dzięki podjętym działaniom umożliwiono wielu osobom **znalezienie środków do życia**. Stać je teraz było na nabywanie większej ilości towarów, dzięki czemu mogła rozwijać się produkcja, a za tym postępował spadek bezrobocia. Aby przywrócić w społeczeństwie zaufanie do banków i skłonić ludzi do powierzania im oszczędności, wprowadzono ubezpieczenie prywatnych lokat przez państwo.

Rok 1933 uważa się za **ostatni rok wielkiego kryzysu**. Odrabianie strat w gospodarce postępowało jednak powoli. Wskaźniki ekonomiczne w USA poprawiały się, choć już w 1937 r. nastąpiło przejściowe załamanie – na mniejszą jednak skalę. Dopiero w okresie II wojny światowej gospodarka amerykańska zaczęła rozwijać się w sposób bardzo dynamiczny.

Uboga rodzina migrantów rolnych w Californii, USA, 1936 r.

Autorką zdjęcia jest Dorothea Lange (czytaj: dorotija leng), która na zlecenie amerykańskiej Administracji Bezpieczeństwa Gospodarczego fotografowała życie Amerykanów w okresie wielkiego kryzysu. Ukazana na zdjęciu rodzina wędrowała od farmy do farmy w poszukiwaniu środków do życia. Podejmowała się każdego zajęcia, a mieszkała w namiocie. Podobny los spotkał ogromną rzeszę ludzi.

Następstwa społeczne i polityczne wielkiego kryzysu na świecie

Wielki kryzys wpłynął na obniżenie poziomu życia ludności prawie na całym świecie. Państwa rozwinięte gospodarczo, w tym mocarstwa europejskie, przeżywały okres niepokojów społecznych i niepewności politycznej. Lata 20. były w dużej mierze okresem odbudowy i nadziei na lepszą przyszłość, a dekada lat 30. okazała się czasem pełnym obaw.

radykalizacja nastrojów społecznych

Po I wojnie światowej **systemy społeczno-polityczne** w Europie oparto na zasadach demokratycznych i liberalnych. Wstrząs spowodowany kryzysem ekonomicznym, biedą, bezrobociem, niepewnością jutra bardzo poważnie podważył wiarę w skuteczność tych zasad. W konsekwencji do głosu dochodziły **poglądy i ugrupowania skrajne**. Wzrastała popularność – z jednej strony – haseł **komunistycznych**, a z drugiej – **faszystowskich** oraz postaw **szowinizmu narodowego**. Było to jedną z przyczyn rozwoju **ustrojów autorytarnych i dyktatur**. Proces ten najwyraźniej dał o sobie znać w Niemczech, gdzie ogromnie ułatwił dojście do władzy Adolfowi Hitlerowi.

rozwój ustrojów autorytarnych i dyktatur

> **Autorytaryzm** – ustrój polityczny oparty na silnej władzy, która najczęściej jest skupiona w rękach jednostki i zorganizowanego przez nią zaplecza politycznego, oddziałującego na społeczeństwo przez funkcjonariuszy państwowych, biurokrację i podporządkowane organizacje społeczne. Oparciem dla rządzących są wojsko i policja. Swobody demokratyczne i wpływ obywateli na decyzje władz są ograniczone do minimum. Sprzeciw społeczny i działalność opozycji są systematycznie utrudniane przez działania siłowe i cenzurę.

Trwałe zmiany nastąpiły w funkcjonowaniu **gospodarki**. Większą rolę zaczął odgrywać **interwencjonizm państwowy**. Niektóre państwa przejmowały na własność prywatne przedsiębiorstwa zagrożone upadkiem. Duże środki z budżetu państwowego przeznaczano na **rozwój sieci transportowej, przemysłu ciężkiego** i **zbrojeniowego**. Dążenie do uzyskania samodzielności gospodarczej łączyło się w ten sposób z rozwojem sektora militarnego w gospodarce. To zwiększało prawdopodobieństwo wojny, zwłaszcza że w 2. połowie lat 30. zostały podjęte działania ekspansywne przez państwa, w których dominowała ideologia nacjonalistyczna (Włochy) lub wręcz rasistowska (Niemcy, Japonia).

> **Interwencjonizm** – polityka ekonomiczna państwa, polegająca na jego bezpośredniej ingerencji w procesy gospodarcze przez m.in.: inwestycje państwowe, dotacje, zakup towarów i usług, pomoc socjalną, roboty publiczne, ulgi podatkowe.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj osiągnięcia nauki w okresie międzywojennym i ich wpływ na warunki bytowe i życie codzienne ludności.
2. Wskaż najważniejsze tendencje w gospodarce dwudziestolecia międzywojennego.
3. Wyjaśnij, czym był wielki kryzys zapoczątkowany w 1929 r. Co go spowodowało i jak on przebiegał?
4. Poszukaj w internecie informacji na temat ocen polityki *New Deal* prowadzonej przez prezydenta Roosevelta i jej skuteczności. Jakie jest twoje zdanie na temat tego typu ingerencji państwa w gospodarkę?
5. Przedstaw następstwa, które kryzys wywołał w życiu gospodarczym, społecznym i politycznym.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 86
- Na zmiany w życiu codziennym ludzi wpłynęły m.in. powszechniejsze stosowanie **sprzętów gospodarstwa domowego napędzanych energią elektryczną** oraz wykorzystanie **tworzyw sztucznych**.

s. 87
- Do ważnych osiągnięć **w medycynie** należały odkrycie **insuliny** umożliwiającej **leczenie cukrzycy** oraz nowych **środków zwalczających bakterie chorobotwórcze**, w tym pierwszego **antybiotyku – penicyliny**.

s. 87
- W komunikacji i transporcie ogromnie wzrosło znaczenie **samochodów**. Uruchomiono ponadto **pasażerskie linie lotnicze**.

s. 87
- **Środki masowego przekazu – radio** i **wysokonakładowa prasa**, a także **kino** – zmieniały sposób postrzegania rzeczywistości.

s. 88
- **W połowie lat 20. XX w.** rozpoczął się **kilkuletni okres koniunktury w gospodarce światowej.** Jednak **pod koniec dekady** dały o sobie znać **niepokojące zjawiska** związane z **nadprodukcją**.

s. 89
- **Gwałtowny spadek cen akcji na giełdzie nowojorskiej** (tzw. czarny czwartek, **24 października 1929 r.**) był początkiem wielkiego kryzysu.

s. 90–91
- **W trakcie wielkiego kryzysu** wiele **banków** i **przedsiębiorstw produkcyjnych upadło**, a inne ograniczyły działalność. **Spadały dochody** zarówno robotników, jak i osób utrzymujących się z uprawy roli. Zapanowało ogromne **bezrobocie**.

s. 91–92
- W przezwyciężaniu kryzysu miała pomóc **interwencja państw w gospodarkę**. W **USA** była to wprowadzona przez **prezydenta Roosevelta** polityka Nowego Ładu (***New Deal***). Polegała m.in. na **robotach publicznych na masową skalę** oraz **wsparciu finansowym gospodarstw rolnych**.

s. 93
- **Wielki kryzys trwał do 1933 r.** Jego następstwem były nie tylko zmiany w polityce gospodarczej rządów, lecz także **radykalizacja nastrojów społecznych**. Ułatwiła ona w wielu krajach zdobycie władzy przez **rządy autorytarne i dyktatorów**.

4. Niemiecki nazizm. III Rzesza pod rządami Hitlera

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, czym był nazizm;
- poznasz drogę Adolfa Hitlera i nazistów do władzy w Niemczech;
- zapoznasz się z metodami sprawowania władzy w hitlerowskiej III Rzeszy.

Narodziny niemieckiego narodowego socjalizmu (nazizmu)

Niemcy w wyniku klęski w I wojnie światowej znalazły się w sytuacji niemal stałego **kryzysu społecznego**, **gospodarczego** i **politycznego**. Ponadto wśród mieszkańców kraju panowało **przekonanie o niesłuszności postanowień traktatu wersalskiego**. Zaczęto go w Niemczech nazywać dyktatem wersalskim. Panowała atmosfera rozgoryczenia i **marzenia o odzyskaniu mocarstwowej pozycji**. Wkrótce po zakończeniu wojny niemieckie środowiska wojskowe oraz nacjonalistyczne zaczęły rozpowszechniać **teorię o „ciosie w plecy"**. Przekonywały, że armia niemiecka nie przegrała wojny lecz została zmuszona do kapitulacji przez polityków socjaldemokratycznych, ewentualnie przez żydowski spisek. Niemieckie społeczeństwo z oburzeniem przyjmowało narzucone Niemcom **wysokie reparacje wojenne** i uważało, że są one powodem pogarszających się warunków życia – bezrobocia i inflacji. Wszystko to stanowiło grunt dla **rozwoju niemieckiego nacjonalizmu**. Z drugiej strony w kraju bardzo silna była tradycja lewicowa, a sytuacja gospodarcza sprzyjała niepokojom społecznym. Wprawdzie wystąpienia rewolucyjne z czasów początku Republiki Weimarskiej (czytaj: wajmarskiej) zostały stłumione, jednak **idee socjalistyczne i komunistyczne** miały nadal wielu zwolenników. Podobnie jak we Włoszech, na opinię publiczną oddziaływali **weterani I wojny światowej**. W związku z ograniczeniem wojska niemieckiego do stanu 100 tysięcy, szczególnie liczni byli tu żołnierze i oficerowie, którzy wbrew własnej chęci znaleźli się poza armią.

Republika Weimarska

Republika Weimarska

- To potoczna nazwa **państwa niemieckiego** w okresie **1919–1933**. Nazwa wzięła się od miejscowości Weimar, w której przez pewien czas obradował parlament niemiecki i gdzie w 1919 r. uchwalono konstytucję Niemiec.

Inflacja i hiperinflacja

- Między czerwcem 1922 r. a styczniem 1923 r. wzrost cen w Niemczech wyniósł ponad 3600%. Ta niezwykle wysoka inflacja zaczęła od tego momentu przybierać wręcz niespotykane rozmiary. Zapanowała hiperinflacja mierzona już w tysiącach procent miesięcznie. Pod koniec listopada 1923 r. kurs dolara osiągnął 14 bilionów (14 000 000 000 000) marek. Zapoczątkowana wówczas przez nowego kanclerza Gustava Stresemanna (czytaj: gustawa sztresemana) reforma walutowa pozwoliła stopniowo zapanować nad problemem inflacji.

Hiperinflacja – inflacja o bardzo wysokim poziomie (umownie przyjmuje się, że powyżej 50% w skali miesiąca), związana z załamaniem się systemu finansowego państwa.

Niemiecki banknot o nominale 100 bilionów marek z 1924 r.

Adolf Hitler

W jednym z wielu istniejących w Republice Weimarskiej radykalnych społecznie, a zarazem nacjonalistycznych ugrupowań rozpoczął działalność **Adolf Hitler**. Był weteranem I wojny światowej (pochodził z Austrii, jednak wstąpił jako ochotnik do armii niemieckiej). Wcześniej zupełnie nieznany, okazał się świetnym mówcą, potrafiącym gromadzić wokół siebie zwolenników, a także sprawnym organizatorem. Wstąpił do partii działającej w Monachium. **W 1920 r.** przyjęła ona nazwę **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników** (niem. **NSDAP**). Hitler szybko stał się jej przywódcą – wodzem (niem. **Führer**; czytaj: firer) obdarzonym niepodważalnym autorytetem. Przypominało to pozycję Mussoliniego wśród włoskich faszystów, na których Hitler zresztą się wzorował, gdy tworzył **niemiecką wersję faszyzmu**.

Narodowo-socjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP)

program NSDAP

Podobieństw między programem NSDAP a włoskim faszyzmem było wiele – **chęć radykalnej przebudowy relacji społecznych, nacjonalizm, kult wodza, silnego państwa i siły militarnej, odrzucenie parlamentarnej formy rządów i liberalizmu, nienawiść wobec komunistów**. Podstawą przekonań Hitlera stały się hasła **obalenia ładu wersalskiego** i wskrzeszenia wielkości Niemiec oraz nienawiść do Żydów. **W ideologii narodowego socjalizmu (nazizmu) rasizm i antysemityzm odgrywały kluczową rolę**. To stanowiło główną różnicę w stosunku do faszyzmu włoskiego, w którego koncepcjach te kwestie były słabo zarysowane i nie odgrywały poważniejszej roli.

narodowy socjalizm (nazizm)

Hitler wierzył w możliwość przejęcia władzy w Niemczech, jednak jego droga do sprawowania rządów była znacznie dłuższa niż Mussoliniego we Włoszech. Dużą część wysiłków NSDAP skierowała na rozwój **paramilitarnych bojówek – Oddziałów Szturmowych** (**SA**), mających zwalczać przeciwników politycznych. **W listopadzie 1923 r.** Hitler podjął próbę przejęcia władzy w Monachium i marszu na Berlin. Zamierzony zamach stanu (**pucz monachijski**) był jednak źle przygotowany i wobec braku poparcia ze strony wojska nie miał szans powodzenia. Walki uliczne trwały krótko. **Wystąpienie nazistów zostało stłumione**, a jego przywódcy aresztowani. Hitlera skazano na 5 lat więzienia, natomiast NSDAP została zdelegalizowana. Podczas pobytu w więzieniu Hitler zaczął pisać ***Mein Kampf*** (*Moja walka*) – książkę, w której zawarł swoją wizję nazistowskiej ideologii. Już na przełomie 1924 i 1925 r. wypuszczono go na wolność. Odbudował partię i uzyskał jej ponowną legalizację.

Strony tytułowe pierwszego wydania *Mein Kampf* z 1925 r. i obwoluta wydania z lat 1926–1928

W *Mein Kampf* Hitler przedstawił rasistowską wizję ludzkości. Najwyżej stawiał Aryjczyków – czystą rasę białych panów, którymi były według niego ludy północy (nordyckie), a przede wszystkim – Niemcy. Stanowili oni dla niego rasę „nadludzi", przeciwstawianą wszystkim niższym rasom – „podludziom": Żydom, Cyganom, Słowianom. Ostrzegał zwłaszcza przed Żydami, którzy mieli zagrażać „czystości rasy" i dążyć do zniszczenia narodu niemieckiego.

Dojście Hitlera do władzy

W latach 20. Hitler stopniowo budował siłę swojej partii, która zajęła już stałą, ale niezbyt znaczącą pozycję na scenie politycznej. W wyborach parlamentarnych naziści uzyskiwali zaledwie kilka procent głosów.

Źródło historyczne

Fragment artykułu prasowego jednego z przywódców NSDAP Josepha Goebbelsa, 1928 r.

Ruszamy do Reichstagu [parlamentu] po to, by zaopatrzyć się w broń z arsenału demokracji. Nasze mandaty wykorzystamy, aby sparaliżować demokrację weimarską przy jej własnej pomocy. Jeżeli demokracja jest tak głupia, by oferować nam za to zniżki przejazdowe i diety poselskie – to jej sprawa... Sięgniemy po każdy legalny środek, by zmienić istniejący porządek rzeczy. [...] Mussolini także wszedł do parlamentu, ale zaraz potem poprowadził swe Czarne Koszule na Rzym... Niech nikt nie sądzi, że parlamentaryzm stanie się naszą drogą do Damaszku... [sposobem nawrócenia się – w tym wypadku na demokratyzm Republiki Weimarskiej] Przychodzimy jako wrogowie! Wpadamy tam jak wilk do owczarni. Odtąd nie będziecie już sami we własnym gronie!

A. Bullock, *Hitler i Stalin: żywoty równoległe*, tłum. J. Mianowski i F. Pastusiak, Warszawa 1994, t. 1, s. 358.

Ćwiczenie

Na przykładzie cytowanego tekstu przedstaw stosunek nazistów do Republiki Weimarskiej i systemu demokratycznego. Wyjaśnij, w jaki sposób chcieli sięgnąć po władzę.

Informacja o źródle

Cytowany artykuł zamieściła redagowana przez Josepha Goebbelsa gazeta „Der Angriff" (niem. atak). Goebbels należał do NSDAP od 1924 r. W 1926 r. został *gauleiterem* (czytaj: gaulajterem) Berlina, czyli szefem berlińskiego okręgu partii nazistowskiej. W następnym roku założył pismo, z którego pochodzi cytowany tekst. W 1928 r. polityk ten został członkiem niemieckiego parlamentu (Reichstagu) – zdobył mandat jako jeden z 12 posłów NSDAP. Wkrótce Goebbels objął funkcję szefa propagandy partii, którą pełnił do końca jej istnienia. W latach 1933–1945 był Ministrem Propagandy i Oświecenia Publicznego III Rzeszy oraz jednym z najważniejszych przywódców partii i państwa. Hitler w chwili samobójczej śmierci, 30 kwietnia 1945 r., wyznaczył go na swojego następcę. Goebbels był kanclerzem Rzeszy przez jeden dzień, gdyż 1 maja sam również popełnił wraz z żoną samobójstwo (uprzednio otruli sześcioro swoich dzieci).

wielki kryzys gospodarczy

Wzrost poparcia dla NSDAP nastąpił dopiero wtedy, gdy Niemcy **na początku lat 30.** odczuli **skutki wielkiego kryzysu gospodarczego**. Olbrzymie bezrobocie – w Niemczech większe niż w innych krajach (przekraczające poziom 30%) – i dramatycznie pogarszająca się sytuacja materialna ludności sprzyjały postawom radykalnym. **Gwałtownie rosło poparcie zarówno dla komunistów, jak i nazistów**. Partie bardziej umiarkowane, rządzące dotąd, nie potrafiły stworzyć programu poprawy sytuacji w państwie, który zyskałby wielu zwolenników. Komuniści zaczęli uzyskiwać w wyborach kilkunastoprocentowe poparcie. Liczba głosów oddawanych na NSDAP rosła jeszcze szybciej. Od wiosny 1930 r. nie udawało się powołać rządu opartego na większości parlamentarnej. Prezydent Hindenburg powoływał mniejszościowe konserwatywne gabinety ministrów i budował stopniowo system rządów autorytarnych, wykorzystując konstytucyjne możliwości rządzenia z pomocą dekretów.

Mężczyzna pozdrawiający Adolfa Hitlera gestem charakterystycznym dla faszystów, ok. 1930 r.

Hitler i naziści potrafili zdobyć **zwolenników w różnych grupach społecznych**. **Najłatwiej** pozyskali poparcie drobnych rolników oraz mniej zamożnych przedstawicieli klasy średniej (drobnomieszczaństwa). Tych pierwszych zapewniali, że ochronią ich gospodarstwa przed konkurencją produkcji rolnej z zagranicy. Natomiast przedstawicieli drobnomieszczaństwa przyciągali do siebie hasłami ochrony przed wielkim kapitałem, zwłaszcza żydowskim. Najbiedniejszych członków społeczeństwa Hitler przekonywał, że jest w stanie uzdrowić gospodarkę, a przez to poprawić ich los. Z kolei przedsiębiorcy widzieli w nim człowieka, który uratuje kraj przed komunistami. Najtrudniej było nazistom zdobyć poparcie w dwóch środowiskach – robotników wielkoprzemysłowych oraz katolików z południa Niemiec.

Wielu Niemców spodziewało się, że Hitler będzie zdolny odbudować siłę państwa i zaprowadzić wewnętrzny porządek. Ulegano jego nacjonalistycznym hasłom oraz obietnicom, że przywróci narodowi niemieckiemu mocarstwową pozycję i godność, odebrane przez traktat wersalski.

Sukcesy nazistów w zdobywaniu silnej pozycji politycznej wynikały ponadto z dynamizmu działań i fanatycznego oddania członków NSDAP Hitlerowi oraz z bezwzględności w realizacji założonych celów, w tym także z używania brutalnej przemocy.

wybory parlamentarne w 1932 r.

W 1932 r. odbyły się wybory prezydenckie oraz dwukrotnie parlamentarne. **W walce o prezydenturę Hitler przegrał** wprawdzie z dotychczasowym prezydentem Paulem von Hindenburgiem, **zdobył jednak aż 37% głosów**. Tyle samo uzyskała NSDAP w **wyborach parlamentarnych** (w kolejnych, które odbyły się już po 4 miesiącach, zdobyła 33%, podczas gdy komuniści – 17%). Powtórzenie wyborów w tym samym roku wynikało z niemożności utworzenia rządu. Nie dało się stworzyć większości parlamentarnej bez Hitlera, a on nie godził się na zajęcie w rządzie drugoplanowej pozycji. W tej sytuacji **30 stycznia 1933 r.** prezydent Hindenburg mianował **Hitlera kanclerzem** (premierem) **rządu**.

objęcie przez Hitlera funkcji kanclerza rządu

Rządy nazistów w Niemczech (III Rzesza)

Po objęciu urzędu kanclerza Hitler przystąpił do stopniowego eliminowania z życia politycznego swoich wrogów, a następnie – także tymczasowych sojuszników. **W lutym 1933 r.** w niewyjaśnionych okolicznościach **spłonął budynek Reichstagu**. Hitler oskarżył o podpalenie komunistów i twierdził, że przygotowują oni rewolucję. Argumentował, że państwo jest zagrożone, dzięki czemu następnego dnia uzyskał od prezydenta podpis na dekrecie *O ochronie narodu i państwa*. Dekret dawał Hitlerowi **specjalne uprawnienia dla przywrócenia porządku**, w tym możność zawieszania swobód obywatelskich.

Hitler i jego współpracownicy dysponowali teraz wszelkimi możliwościami administracyjnymi, a także posługiwali się terrorem bojówek nazistowskich. Mogli więc znacząco wpłynąć na wynik kolejnych wyborów (marzec 1933 r.). W konsekwencji NSDAP zdobyła w nich aż 44% głosów. Hitler jeszcze w marcu doprowadził do uchwalenia w parlamencie ***Ustawy o pełnomocnictwach***. Wymaganą większość 2/3 głosów uzyskał po unieważnieniu mandatów komunistów i uzyskaniu poparcia chadeckiej partii Centrum, która od pewnego czasu opowiadała się za bardziej autorytarnym systemem rządów. Przeciwko ustawie głosowali jedynie socjaldemokraci. Na mocy *Ustawy o pełnomocnictwach* rząd otrzymywał na 4 lata **prawo wydawania ustaw** i **uchylania konstytucji**. Hitler dostał niemal nieograniczone uprawnienia legislacyjne. Do połowy 1933 r. **wszystkie partie poza nazistowską przestały istnieć** (zostały rozwiązane lub rozwiązały się same). Hitler i NSDAP objęli pełnię władzy w państwie oraz rozpoczęli budowę **systemu totalitarnego**. Czasy Republiki Weimarskiej dobiegły kresu – ogłoszono narodziny **III Rzeszy Niemieckiej**.

system totalitarny

Flaga NSDAP – od 1935 r. niemiecka flaga państwowa – oraz godło NSDAP (po prawej) i III Rzeszy (po lewej)

Swastyka to znany od starożytności równoramienny krzyż o załamanych ramionach. Kolory flagi przyjętej przez NSDAP miały znaczenie symboliczne: biały oznaczał nacjonalizm, a czerwony – idee socjalistyczne.

Źródło historyczne

Komunikat rządu niemieckiego z 14 lipca 1933 r.

Rząd niemiecki niniejszym postanawia:
Artykuł I: Niemiecka Narodowosocjalistyczna Partia Robotnicza stanowi jedyną partię w Niemczech.
Artykuł II: Każdy, kto próbuje utrzymać organizacyjną formę innej partii politycznej albo zawiązać nową partię polityczną, podlega karze ciężkich robot do lat trzech lub więzienia do lat trzech.

R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holokaust*, Warszawa 2012, s. 130.

Ćwiczenie

Określ, jaki kształt systemu politycznego w III Rzeszy potwierdzał komunikat ogłoszony przez rząd niemiecki.

Dziesiątki tysięcy przeciwników politycznych nazistów aresztowano i osadzono w obozach pracy (powstały wtedy pierwsze **nazistowskie obozy koncentracyjne**). W ten sposób unieszkodliwiono przede wszystkim **działaczy socjaldemokratycznych i komunistycznych**, którzy początkowo podejmowali próby konspiracyjnej działalności opozycyjnej. Hitler **rozprawił się** również **z lewicowym skrzydłem ruchu nazistowskiego** i zarazem z tą jego częścią, która najbardziej przyczyniła się do wyniesienia go do władzy, czyli **z SA**. Ich siła i ambicje (zwłaszcza dowódcy SA Ernsta Röhma, czytaj: roma) niepokoiły samego Hitlera, a ponadto budziły wrogość dowództwa armii, konserwatystów oraz przedsiębiorców, których chciał pozyskać. Rozprawę z SA i wymordowanie ich przywódców Hitler powierzył Sztafetom Ochronnym (**SS**) – rozbudowywanej od lat, osobistej, paramilitarnej gwardii. Nastąpiło to w trakcie **„nocy długich noży" w czerwcu 1934 r.**

Życie w III Rzeszy przedstawione przez niemieckiego przeciwnika nazizmu – malarza Heinricha Vogelera, 1934 r.

Miesiąc później **zmarł prezydent Hindenburg**, a **Hitler przejął jego uprawnienia** i uzyskał nieograniczoną niczym **władzę dyktatorską jako Führer** Rzeszy. Oprócz **administracji państwowej** dysponował **aparatem partyjnym** oraz **narzędziami represji** w postaci **SS**, tajnej policji politycznej (**Gestapo**) i służb bezpieczeństwa. Najważniejszą osobą odpowiadającą za funkcjonowanie aparatu przemocy w III Rzeszy był **Heinrich Himmler**. Pobicia i morderstwa były sposobem na złamanie resztek oporu. Rozbudowano obozy koncentracyjne, do których bez wyroku sądowego kierowano osoby niewygodne politycznie bądź należące do niepożądanych grup społecznych. Do 1939 r. trafiło tam około 170 tysięcy osób.

Adolf Hitler (1889–1945) i Hermann Göring (czytaj: gering; 1893–1946) na balkonie Kancelarii Rzeszy w 1938 r.

Herman Göring był jednym z najpopularniejszych przywódców nazistowskich. W czasie I wojny światowej zdobył sławę jako as lotnictwa. Do NSDAP wstąpił w 1922 r. W III Rzeszy był głównodowodzącym lotnictwa wojskowego oraz premierem Prus, a także najbliższym współpracownikiem Hitlera (przez pewien czas przewidywanym na jego następcę). W 1940 r. otrzymał stopień marszałka Rzeszy stworzony specjalnie dla niego.

prześladowania społeczności żydowskiej

Antysemityzm stał się częścią ideologii państwowej. Hitler oskarżał Żydów o wrogość do narodu niemieckiego i działanie przeciwko niemu zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w kraju (z jednej strony przez wspieranie rewolucji komunistycznej, a z drugiej – przez wyzysk kapitalistyczny). **W 1935 r.** wydano tak zwane **ustawy norymberskie**, na mocy których **osoby pochodzenia żydowskiego pozbawiono praw obywatelskich**. Karalne stały się stosunki intymne między Niemcami a Żydami, a zawieranie „międzyrasowych" małżeństw zostało zakazane. Wywierano naciski, aby już istniejące związki zakończyć rozwodem. W ciągu następnych paru lat zakazywano Żydom nie tylko sprawowania urzędów, lecz także bycia właścicielami przedsiębiorstw czy nawet prowadzenia samochodów. Ich mienie przestało podlegać ochronie prawnej, w czego efekcie miały miejsce napaści i grabieże.

ustawy norymberskie

Mężczyźni czytający nazistowski tygodnik „Der Stürmer" (niem. szturmowiec, napastnik) wywieszony na tablicy informacyjnej, 1935 r.

Napis na tablicy głosi: „Żydzi są naszym nieszczęściem".

„noc kryształowa"

W listopadzie 1938 r. zorganizowano **pogrom**, w czasie którego spalono 171 synagog oraz splądrowano i zniszczono 7500 żydowskich sklepów. Wydarzenia te nazwano później **„nocą kryształową"** (co nawiązywało do zalegających na ulicach kawałków szkła z rozbitych witryn sklepowych i okien żydowskich mieszkań). Kilkuset Żydów zostało zamordowanych, a 26 tysięcy wysłano wkrótce do obozów koncentracyjnych. Dyskryminacja i prześladowanie Żydów w III Rzeszy spowodowały, że do 1939 r. **większość** z nich **wyemigrowała za granicę**.

Synagoga w Wiesbaden (czytaj: wisbaden) płonąca w czasie „nocy kryształowej"

Żydzi stanowili zaledwie około 1% ludności Niemiec. Niemal wszyscy mieszkańcy kraju byli chrześcijanami (2/3 z nich to ewangelicy, a 1/3 – katolicy). Wielu duchownych głosiło z ambony poglądy krytyczne, za co byli oni pod różnymi pretekstami aresztowani. Naziści zmierzali przede wszystkim do **kontrolowania Kościołów chrześcijańskich** i **odebrania im swobody działania**. W poglądach nazistów dawała o sobie znać wrogość i pogarda wobec chrześcijaństwa, w którym widzieli przejaw „zażydzenia" kultury europejskiej. Moralność chrześcijańską, mającą charakter ogólnoludzki, chcieli zastąpić systemem zasad opartym na koncepcie interesu rasy aryjskiej.

Hitlerowi w znacznej części udało się zrealizować zapowiedź odbudowy gospodarki, na co złożyło się wiele czynników. Już w 1932 r. Niemcy zostały **zwolnione z obowiązku dalszego spłacania reparacji wojennych**. Wkrótce skończył się światowy wielki kryzys. **Roboty publiczne** oraz **inwestycje w przemysł z myślą o przyszłej wojnie** sprawiły, że bezrobocie przestało być problemem (w 1939 r. wynosiło poniżej 2%) i poprawiły się warunki życia ludności. W społeczeństwie wzrastało poparcie dla Hitlera, co było konsekwencją zarówno **likwidacji najpoważniejszych problemów bytowych**, jak i **propagandy nazistowskiej** oraz dość powszechnej wiary w **ideologię**. Rozbudowanemu **systemowi kontroli i indoktrynacji społeczeństwa** podporządkowano prasę, radio, kino i szkolnictwo oraz **organizacje, które nie reprezentowały społeczeństwa, lecz miały nim kierować**. Przynależność do nich była obowiązkowa. Wpajaniu ideologii nazistowskiej młodzieży służyła **Hitlerjugend** (młodzież Hitlera).

system kontroli i indoktrynacji społeczeństwa

Adolf Hitler przed mikrofonem radiowym w 1933 r. po objęciu urzędu kanclerza oraz podczas przemówienia na lokalnym zjeździe NSDAP w 1935 r.

Hitler miał umiejętność wzbudzania swoimi przemówieniami silnych emocji wśród słuchaczy i manipulowania nimi. Zdawał sobie sprawę, że najlepszym sposobem dotarcia do jak największej grupy odbiorów było wówczas wykorzystanie radia. Dzięki niemu mógł na szeroką skalę propagować swoje przekonania i upowszechniać ideologię nazistowską. Jeden z urzędników Ministerstwa Propagandy III Rzeszy stwierdził, że: „W radiu nie może istnieć nic, co w ostatecznym rachunku nie służyłoby propagandzie". Władze nazistowskie dopłacały do sprzedaży bardzo tanich odbiorników radiowych, gdyż chciały, aby znalazły się one w możliwie wielu domach. Ponadto przemówienia Hitlera transmitowano przez głośniki rozmieszczone w miejscach publicznych.

Odjazd młodzieży z Hitlerjugend na obóz letni, czerwiec 1937 r.

Plakaty propagujące nazistowski Niemiecki Związek Studentów oraz Związek Niemieckich Dziewcząt (sekcja żeńska Hitlerjugend), druga połowa lat 30.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw genezę nazizmu oraz okoliczności, które umożliwiły Hitlerowi przejęcie władzy w Niemczech.
2. Scharakteryzuj ideologię nazizmu i totalitarny charakter III Rzeszy.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w nazizmie odgrywał antysemityzm oraz w czym się on przejawił.
4. Porównaj system sprawowania władzy w ZSRR i hitlerowskich Niemczech. Zwróć szczególną uwagę na funkcjonowanie aparatu represji w obu państwach.
5. Zastanów się, dlaczego sytuacja w Europie w okresie międzywojennym sprzyjała rozwojowi ideologii totalitarnych i systemów dyktatorskich. Przygotuj się do dyskusji o tym w klasie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 95
- **Republika Weimarska** borykała się z wieloma **problemami gospodarczymi i społecznymi**, a jej **system polityczny nie był stabilny**. Duże było społeczne poparcie dla **skrajnych ideologii** – zarówno **nacjonalistycznych**, jak i **lewicowych**.

s. 96
- **Na początku lat 20. powstała** Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (**NSDAP**), której przywódcą został wkrótce **Adolf Hitler**. Prezentowana przez nią ideologia – **narodowy socjalizm** (**nazizm**) – była **niemiecką wersją faszyzmu**.

s. 96
- Hitler i naziści głosili hasła **obalenia postanowień traktatu wersalskiego**, wyznawali poglądy skrajnie **nacjonalistyczne** i **rasistowskie** (zwłaszcza **antysemityzm**). Bardzo silnie akcentowali **kult wodza** i **silnego państwa** oraz **pogardę dla rządów parlamentarnych**.

s. 98
- **Wielki kryzys gospodarczy** doprowadził do **dalszego wzrostu poparcia dla ugrupowań radykalnych** (nazistów i komunistów).

s. 99
- **Hitler w styczniu 1933 r. objął funkcję kanclerza.** Po otrzymaniu od parlamentu **nadzwyczajnych pełnomocnictw** dla swojego rządu rozwiązał partie polityczne i **zlikwidował ustrój demokratyczny**. Po śmierci prezydenta Hindenburga osiągnął jako **Führer** pełnię **władzy dyktatorskiej**.

s. 99
- **III Rzesza** była **państwem totalitarnym**, rządzonym z pomocą **NSDAP i aparatu przemocy** (**SS, Gestapo**).

s. 101–102
- **Prześladowano społeczność żydowską.** Kolejne rozporządzenia (w tym **ustawy norymberskie z 1935 r.**) odbierały Żydom podstawowe prawa obywatelskie. **W listopadzie 1938 r.** doszło do **ogólnoniemieckiego pogromu** („**nocy kryształowej**").

s. 102–103
- Rozwinięto **system kontroli i indoktrynacji społeczeństwa**, którym służyła propaganda oraz liczne, całkowicie podporządkowane nazistom organizacje, do których przynależność była obowiązkowa.

5. Świat na drodze ku wojnie

NA TEJ LEKCJI:

- zrozumiesz, w jaki sposób doszło do załamania się porządku wersalskiego i jaką rolę odegrały w tym hitlerowskie Niemcy;
- dowiesz się, na czym polegała i jakie następstwa miała polityka *appeasementu* prowadzona przez państwa zachodnie;
- zapoznasz się z okolicznościami ukształtowania się „osi Berlin–Rzym–Tokio" i wydarzeniami, które przybliżały świat do kolejnej wojny.

Początek ekspansji japońskiej na Dalekim Wschodzie

ekspansja japońska

Japonia, mimo postanowień konferencji waszyngtońskiej (zobacz rozdz. V.5.) **dążyła do uzyskania dominującej pozycji w Chinach**. Jej celem było ponadto opanowanie tych **terenów w Azji**, które były **bogate w surowce**. Dotąd Japonia musiała je importować, co utrudniało jej uzyskanie samodzielności gospodarczej. Na japońską politykę zewnętrzną coraz większy wpływ wywierały **środowiska nacjonalistyczne i wojskowe** dążące do ekspansji.

W Azji Wschodniej do Japonii należały już Tajwan oraz Korea. Od czasów zwycięstwa w wojnie z Rosją w 1905 r. Japonia miała też wpływy w północno-wschodniej części Chin, czyli w Mandżurii. Utrzymywała tam nawet swoje wojsko. Siły te **w 1931 r.** podjęły bez konsultacji z rządem akcję zbrojną, w wyniku której **zajęły terytorium Mandżurii**. Republika Chińska, osłabiona wojną domową toczącą się wówczas między wojskami rządowymi a komunistami, nie była w stanie skutecznie przeciwstawić się agresji. Na okupowanych terenach Japończycy utworzyli całkowicie zależne od siebie państewko Mandżukuo.

Jawne **złamanie postanowień konferencji waszyngtońskiej**, gwarantującej nienaruszalność terytorium Chin, spotkało się jedynie ze **słownym potępieniem Japonii przez Ligę Narodów**. Organizacja ta nie była w stanie wywrzeć żadnego realnego nacisku na agresora. Mocarstwa zachodnie, skupione na swoich bieżących interesach, nie podjęły się realizacji zadań zapisanych w statucie Ligi. W 1933 r. Japonia wystąpiła z niej i kontynuowała **rozbudowę sił zbrojnych**, w tym floty wojennej, co oznaczało lekceważenie postanowień konferencji waszyngtońskiej.

W 1937 r. Japończycy dokonali kolejnej agresji na Chiny i zajęli między innymi Pekin, Szanghaj i ówczesną chińską stolicę – Nankin. Postępowanie wojsk japońskich było wyjątkowo brutalne – ofiarami mordów padło kilkaset tysięcy ludności cywilnej. Japończykom nie udało się opanować całego państwa chińskiego, co pierwotnie zamierzali uczynić. W ich posiadaniu znalazła się jednak wschodnia – najzamożniejsza – część kraju. Wojna japońsko-chińska trwała aż do 1945 r.

Ciała ofiar masakry w Nankinie

W zdobytym w grudniu 1937 r. Nankinie żołnierze japońscy dopuścili się masowych zbrodni na ludności cywilnej. Liczbę zamordowanych szacuje się na co najmniej 100 tys. osób. Japończycy zaczęli w tym okresie głosić hasło „Azja dla Azjatów". Twierdzili, że ich działania zmierzają do wyparcia z kontynentu europejskich kolonizatorów. W rzeczywistości była to propaganda ukrywająca dążenie Japończyków do ekspansji. Zdobyte tereny eksploatowali gospodarczo, a podbitą ludność traktowali brutalnie. Postępowanie armii japońskiej w Chinach pokazało, że Japonia nie traktuje na równi innych narodów Azji.

Zasięg agresji japońskiej w Chinach w latach 30. XX w.

Zmiany w układzie sił w Europie w latach 1933–1936

W Europie istniejącego systemu i ustalonych po I wojnie światowej granic nie zamierzały respektować **nazistowskie Niemcy**. Hitler już w *Mein Kampf* głosił prawo narodu niemieckiego do ekspansji terytorialnej i posiadania niezbędnej „przestrzeni życiowej" (niem. ***Lebensraum***, czytaj: lejbensraum). Jego **głównym celem była zmiana postanowień traktatu wersalskiego**. Wprawdzie starał się uspokajać rządy europejskie i deklarował, że ma pokojowe zamiary, jednak jego działania dowodziły czegoś wręcz przeciwnego. **W 1933 r. Niemcy wystąpiły z Ligi Narodów**. Rozwijały odtąd swoją armię, wbrew limitom wprowadzonym przez traktat wersalski.

Sukcesem Niemiec zakończył się **w 1935 r.**, przewidziany traktatem wersalskim, **plebiscyt na Terytorium Saary**, znajdującym się dotąd pod zarządem Ligi Narodów. Aż 91% ludności tego przemysłowego zagłębia opowiedziało się za **powrotem w granice Niemiec**.

Wiosną 1935 r. Niemcy wprowadziły powszechny obowiązek służby wojskowej i przystąpiły do jawnych **zbrojeń**. Rozbudowujące się siły zbrojne (niem. **Wehrmacht**, czytaj: wermacht) zostały wyposażone w środki bojowe, których posiadania zabraniał Niemcom traktat wersalski, między innymi samoloty i czołgi.

wprowadzenie powszechnego obowiązku służby wojskowej w Niemczech

Także **Włochy Mussoliniego**, który marzył o stworzeniu imperium, szukały możliwości ekspansji. **W październiku 1935 r. dokonały agresji na Etiopię**, będącą członkiem Ligi Narodów. Było to ostatnie państwo afrykańskie nigdy nie podbite przez Europejczyków (włoska próba jego opanowania w końcu XIX w. zakończyła się niepowodzeniem). Tym razem – inaczej niż w przypadku zajęcia Mandżurii przez Japonię – **Liga Narodów nałożyła na agresora sankcje**, w tym częściowe **embargo**. Jednak okazały się one nieskuteczne. Nie podjęto bardziej zdecydowanych kroków, gdyż rządy zachodnie chciały uniknąć konfliktu zbrojnego z Włochami. **Mussolini uzyskał** natomiast **wsparcie Hitlera**, więc towary objęte embargiem mógł sprowadzać z Niemiec. W konsekwencji zdecydował się zmienić swoje dotychczasowe, pełne nieufności nastawienie do tego państwa. Dotąd konkurował z nim o wpływy na obszarze Bałkanów i obawiał się wzrostu jego potęgi. Teraz postanowił **związać się z III Rzeszą sojuszem**.

Żołnierze włoskich oddziałów artyleryjskich w Etiopii w 1936 r.

Embargo – zakaz importu określonych towarów z danego kraju lub zakaz eksportu wybranych towarów do tego kraju, wprowadzany przez wspólnotę międzynarodową, grupę państw lub państwo jako środek odwetowy za nieakceptowane działania.

wojna włosko-etiopska

Włochy zakończyły podbój Etiopii do maja 1936 r. Rok później **wystąpiły z Ligi Narodów**, podobnie jak to wcześniej uczyniły Japonia i Niemcy. Miało to wymiar raczej symboliczny niż praktyczny, gdyż **Liga Narodów okazała się** i tak **niezdolna do skutecznego działania**.

Rząd francuski w sytuacji destabilizacji porządku wersalskiego szukał sojuszników. Zdecydował się zawrzeć w 1935 r. **układ o wzajemnej pomocy ze Związkiem Radzieckim**, który rok wcześniej przystąpił do Ligi Narodów i został stałym członkiem jej Rady. W tym czasie **Stalin uznał**, że **rozprzestrzenianie się faszyzmu**, a zwłaszcza **umacnianie się hitlerowskich Niemiec, stanowi dla Moskwy poważne niebezpieczeństwo**. W związku z jednoznacznym antykomunizmem nazistów, kontynuowanie współpracy niemiecko-radzieckiej w formie wypracowanej w poprzedniej dekadzie nie było możliwe. ZSRR mógł się raczej spodziewać w przyszłości agresywnych kroków ze strony Niemiec. Zmiana w radzieckiej polityce zagranicznej wiązała się też z **przyjęciem przez komunistów koncepcji** tworzenia **Frontów Ludowych** w poszczególnych państwach.

Front Ludowy

- W 1935 r. Komintern (III Międzynarodówka) przyjął nową strategię polityczną. Polegała ona na współpracy komunistów z poszczególnych państw z istniejącymi tam partiami szeroko pojętej lewicy. Wcześniej możliwość zawierania tego rodzaju koalicji była jednoznacznie odrzucana przez Stalina. W propagandzie Kominternu socjalistów czy socjaldemokratów nazywano wręcz socjal-faszystami i uznawano za wrogów, a komunizm traktowano jako jedyną doktrynę, którą należy szerzyć w świecie. Po dojściu Hitlera do władzy w Niemczech w wielu krajowych partiach komunistycznych podnosiły się głosy o potrzebie współpracy z tymi ugrupowaniami, które mogą przeciwstawić się rozwojowi faszyzmu. Ostatecznie w grudniu 1934 r. Stalin zaakceptował tę koncepcję, a w sierpniu 1935 r. ogłoszono ją oficjalnie na VII Kongresie Kominternu.
- Rządy Frontu Ludowego powstały w 1935 r. we Francji i w 1936 r. w Hiszpanii.

remilitaryzacja Nadrenii

Hitler wykorzystał układ francusko-radziecki jako pretekst do **remilitaryzacji Nadrenii – w marcu 1936 r.** wojska niemieckie wkroczyły na jej obszar. III Rzesza łamała w ten sposób nie tylko traktat wersalski, lecz także traktat z Locarno. Mocarstwa zachodnie nie zdecydowały się jednak na żadne stanowcze kroki. Francja ograniczyła się do protestów i nie wystąpiła zbrojnie w obronie swoich interesów. **System bezpieczeństwa i pokoju w Europie, który miał być zagwarantowany przez traktat wersalski, a następnie traktat w Locarno, przestał w praktyce istnieć**.

Wojna domowa w Hiszpanii (1936–1939)

Hiszpania w 1931 r. stała się republiką, a rządy objęła w niej lewica. Ludność kraju była bardzo silnie podzielona politycznie. Przeprowadzane przez rząd zmiany – między innymi częściowa reforma rolna, oddzielenie Kościoła od państwa i osłabienie jego pozycji oraz laicyzacja życia publicznego, a także redukcja kadry oficerskiej – spotkały się z ostrym sprzeciwem bardziej konserwatywnie nastawionej

części społeczeństwa. Czasowe przejęcie władzy przez prawicę i próby cofnięcia reform skutkowały z kolei masowymi strajkami robotników i demonstracjami.

W 1936 r. lewicowy Front Ludowy zwyciężył w wyborach i podjął dalsze radykalne reformy społeczne. Jednocześnie w kraju narastał chaos związany z aktami przemocy i rozruchami wywołanymi z jednej strony przez grupy anarchistyczne, a z drugiej – faszystowskie. **W lipcu 1936 r.** doszło do **prawicowego wojskowego zamachu stanu** zapoczątkowanego buntem oddziałów dowodzonych przez **generała Francisco Franco**. Przewrót poparła większość armii lądowej, jednak znacząca część wojska (w tym lotnictwo i marynarka) pozostała wierna rządowi. Wkrótce przywódcy przewrotu przekazali generałowi Franco władzę wojskową i cywilną, a on sam ogłosił się **szefem państwa**. Po jego stronie opowiedziała się prawica, zwłaszcza **monarchiści** i **konserwatyści**, a także **Falanga Hiszpańska** – powstała 3 lata wcześniej partia, która przyjęła program faszystowski.

wojna domowa w Hiszpanii

Rozpoczęła się **wojna domowa, trwająca 3 lata**. Zaangażowały się w nią **państwa faszystowskie**, które **poparły generała Franco**: zaopatrywały jego wojska w znaczne ilości sprzętu i broni. Co więcej, po jego stronie walczyły regularne oddziały **armii włoskiej** (ok. 60 tys. żołnierzy) i **niemieckiej** (**Legion Condor** – blisko 20 tys. ludzi). Z kolei **republice pomocy** udzielał, choć w mniejszym zakresie, **Związek Radziecki**. Skierował do Hiszpanii oficerów i specjalistów wojskowych oraz sprzedawał rządowi republikańskiemu sprzęt wojskowy. Po stronie republiki walczyli zagraniczni ochotnicy – osoby o poglądach lewicowych lub po prostu antyfaszystowskich. Ich organizowanie się w oddziały zbrojne (**Brygady Międzynarodowe** liczące ok. 45 tys. osób, w tym kilka tysięcy Polaków) nadzorowała jednak Moskwa, a kierowali nimi hiszpańscy komuniści. **Francja i Wielka Brytania ogłosiły neutralność w odniesieniu do tego konfliktu**.

Wojnie domowej w Hiszpanii towarzyszyły wyjątkowe **akty okrucieństwa** dokonywane przez walczące strony. Wśród ofiar znaleźli się wrogowie polityczni, ale zabijano także jeńców. Frankiści mordowali osoby o przeciwnych przekonaniach, zwłaszcza należące do inteligencji (symbolem stał się pisarz i artysta Federico García Lorca, czytaj: federiko garsija lorka). Republikanie to samo czynili z duchownymi i zakonnicami. Świątynie katolickie stały się obiektem ataku lewicowych oddziałów, które niszczyły budowle i znajdujące się w nich obiekty kultu. Te prześladowania jeszcze silniej związały Kościół katolicki z frankistami.

dyktatura generała Francisco Franco

Siły generała Franco stopniowo zyskiwały przewagę. **W marcu 1939 r. zdobyły Madryt**, co **zakończyło wojnę domową**. Kosztowała ona Hiszpanię około 600 tysięcy ofiar śmiertelnych – zabitych na polu walki, zmarłych z ran i zamordowanych przez obie walczące strony. Kraj opuściło około 300 tysięcy zwolenników republiki. Hiszpania generała Franco, który przyjął tytuł wodza (hiszp. *caudillo*) i rządził aż do 1975 r., przekształciła się w **dyktaturę**. Jedyną legalną partią stała się przebudowana Falanga, w której ramach – oprócz nurtu faszystowskiego – znalazły się konserwatywne ruchy polityczne popierające Franco. Oparł on swoją władzę na dwóch filarach: armii i Kościele.

Defilada frankistów niosących portrety gen. Francisco Franco, Salamanka, 1937 r.

Narodziny „osi Berlin–Rzym–Tokio" i postępy ekspansywnej polityki Niemiec

„oś Berlin–Rzym–Tokio"

pakt antykominternowski

Osamotnienie Włoch na arenie międzynarodowej po zajęciu Etiopii oraz wojna domowa w Hiszpanii doprowadziły do **politycznego zbliżenia między Hitlerem a Mussolinim**. W efekcie Niemcy i Włochy zawarły **w 1936 r. sojusz** określany mianem **„osi Rzym–Berlin"**. Miesiąc później **Niemcy zawarły układ z Japonią** nazwany **paktem antykominternowskim**, ponieważ oficjalnie był zwrócony przeciwko Kominternowi, czyli w praktyce przeciwko ZSRR i komunizmowi. W rzeczywistości był również skierowany przeciwko państwom zachodnim. W 1937 r. do paktu **przystąpiły Włochy**, a na początku 1939 r. uczyniły to **Węgry** oraz Hiszpania (która jednak później, w czasie II wojny światowej, ostatecznie ogłosiła neutralność, mimo początkowej współpracy z Niemcami). Natomiast **Rumunia** podpisała w marcu 1939 r. z Niemcami **układ gospodarczy**, który prowadził do **podporządkowania jej gospodarki III Rzeszy**.

Źródło historyczne

Wypowiedź Adolfa Hitlera na tajnej konferencji w dniu 5 listopada 1937 r.

Naród niemiecki liczy 85 milionów, [a jego] przyszłość [...] zależy wyłącznie od rozwiązania problemu przestrzeni życiowej [...]. Nie chodzi o podbój narodu, ale o zdobycie przestrzeni odpowiedniej dla wykorzystania przez rolnictwo; a jeszcze lepiej o zdobycie surowców przez bezpośrednie zaanektowanie do Rzeszy bogatych w nie terytoriów w Europie, a nie poza morzami [...]. Naszym pierwszym zadaniem musi być rozbicie Czech i równocześnie Austrii, aby nie dopuścić do powstania niebezpiecznej sytuacji na tym skrzydle przy ewentualnym natarciu na zachód.

Historia powszechna, t. 18, *Wiek totalitaryzmu – I wojna światowa i zarzewie II wojny światowej*, praca zbiorowa, Warszawa 2008, s. 716.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj cele, jakimi Hitler kierował się w polityce zagranicznej. Jakie szanse powodzenia miała w tym kontekście prowadzona przez mocarstwa zachodnie polityka ustępstw? Uzasadnij swoją opinię.

Hitler od dawna zmierzał do przyłączenia do Niemiec Austrii, co popierała zresztą większość jej mieszkańców. Realizację tego planu ułatwiło mu porozumienie zawarte z Mussolinim, który wcześniej miał zdecydowane obiekcje co do zamiarów przywódcy III Rzeszy. Teraz Hitler uzyskał z tej strony swobodę działania. Pod jego naciskiem prezydent Austrii mianował kanclerzem przywódcę miejscowych nazistów, który nie tylko odwołał rozkazy nakazujące armii stawianie oporu, lecz także wezwał oddziały niemieckie do ochrony porządku w kraju. Pozwoliło to Niemcom następnego dnia (**12 marca 1938 r.**) **zająć Austrię** i dokonać jej **wcielenia** (niem. ***Anschluss***) **do Rzeszy Niemieckiej**. Francja i Wielka Brytania ograniczyły swoją reakcję do protestów dyplomatycznych. Cały czas prowadziły tak zwaną **politykę *appeasementu*** (czytaj: apizment; ang. zaspakajanie, załagadzanie), czyli **politykę ustępstw wobec III Rzeszy**. Miały nadzieję, że zapobiegnie to kolejnemu konfliktowi zbrojnemu o światowym zasięgu, jakiego po doświadczeniach I wojny światowej chciały za wszelką cenę uniknąć.

przyłączenie Austrii do III Rzeszy (*Anschluss*)

Wojska niemieckie na ulicach Wiednia, 15 marca 1938 r.

Hitler przez *Anschluss* Austrii włączał do Rzeszy swój rodzimy kraj (urodził się w okolicach Salzburga). Realizował też koncepcję „Wielkich Niemiec", której nie był w stanie wprowadzić w życie niemiecki ruch narodowy w XIX w.

Kraje zachodnie wykazywały się biernością i niezdecydowaniem wobec kolejnych działań państw faszystowskich łamiących układy międzynarodowe. Zachęciło to Hitlera do realizacji **planu przyłączenia do Rzeszy pogranicznych terytoriów**

Czechosłowacji, na których większość stanowiła ludność niemiecka określana jako **Niemcy sudeccy** (ok. 3 mln osób). We wrześniu 1938 r. Hitler – pod groźbą wypowiedzenia wojny – zażądał przyłączenia tych obszarów do Rzeszy. Premier Wielkiej Brytanii **Neville Chamberlain** (czytaj: newil czemberlejn) uważał, że jedynym sposobem zapobieżenia wojnie w Europie jest **polityka ustępstw**. Dlatego wywierał presję na Czechosłowację, by ta przyjęła warunki Hitlera.

konferencja monachijska

wcielenie do Rzeszy pogranicznych terytoriów Czechosłowacji

Ofertę wystąpienia w roli rozjemcy zgłosił Mussolini – w istocie sojusznik Niemiec. **Rządy Wielkiej Brytanii i Francji**, które **za główny cel przyjęły zachowanie pokoju**, zaakceptowały tę propozycję. **Zgodnie z logiką polityki *appeasementu*** wierzyły, że dążenia Hitlera zostaną zaspokojone i nie będzie on już podejmował dalszych agresywnych kroków. W końcu **września 1938** r. odbyła się w **Monachium konferencja**, na której premierzy Francji i Wielkiej Brytanii wyrazili **zgodę na wszystkie żądania Hitlera**. W efekcie **Niemcom przyznano** obszary obejmujące około **20% terytorium** i zamieszkałe przez około 25% ludności **Czechosłowacji**, której przedstawicieli nie zaproszono nawet na konferencję czterech mocarstw. Po jej zakończeniu **czechosłowacki prezydent Edvard Beneš** (czytaj: edward benesz) **pod presją mocarstw zachodnich przyjął podjęte ustalenia**.

Uczestnicy konferencji monachijskiej

Od lewej: premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain, premier Francji Édouard Daladier (czytaj: eduar daladie), przywódca III Rzeszy Niemieckiej Adolf Hitler i przywódca faszystowskich Włoch Benito Mussolini (piąta osoba widoczna z przodu to włoski minister spraw zagranicznych Galeazzo Ciano, czytaj: galeacco cziano).

Premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain po powrocie z konferencji w Monachium

Po powrocie do Anglii Chamberlain ogłosił, że pokój został uratowany: „Wierzę, że jest to pokój dla naszej generacji". To wystąpienie zostało przyjęte z entuzjazmem przez większość społeczeństwa, a Chamberlain na krótko stał się bohaterem. Wkrótce miało się okazać, że układ monachijski – oparty na polityce *appeasementu* – w istocie otworzył drogę ku wojnie. Przewidział to tuż po Monachium Winston Churchill (czytaj: łinston czerczil; przyszły premier Wielkiej Brytanii), mówiąc: „Anglia miała wybór pomiędzy wojną i hańbą. Wybrała hańbę, ale będzie miała wojnę".

Rząd polski wykorzystał zaistniałą sytuację i wystosował wobec Czechosłowacji **ultimatum z żądaniem zwrotu Zaolzia**. Tę sporną część Śląska Cieszyńskiego przyznano państwu czechosłowackiemu decyzją mocarstw w 1920 r. (zobacz rozdz. VII.2.). Ultimatum zostało przyjęte i wojska polskie **zajęły** ten obszar **na początku października 1938 r.** W miesiąc później Czechosłowacja przekazała **Węgrom** południową, przygraniczną **część Słowacji i Rusi Zakarpackiej**.

W marcu 1939 r. Hitler złamał postanowienia dopiero co zawartego układu monachijskiego i doprowadził do **likwidacji państwa czechosłowackiego**. Wykorzystał ogłoszenie przez **księdza Jozefa Tiso** niepodległości **Słowacji**. Prezydent Czechosłowacji, zastraszony groźbą zbombardowania Pragi, wydał armii rozkaz niestawiania oporu **wojskom niemieckim**, które **zajęły czechosłowackie terytorium**. W jego zachodniej części Hitler ustanowił **Protektorat Czech i Moraw** – formalnie autonomiczny, lecz całkowicie zależny od Rzeszy i znajdujący się pod okupacją. Podobnie teoretycznie niepodległa **Słowacja** była **podporządkowana Niemcom**. Węgry otrzymały tę część Rusi Zakarpackiej, której nie zajęły w poprzednim roku.

likwidacja państwa czechosłowackiego

W tym samym miesiącu co Czechosłowację **Niemcy zajęły** również **Okręg Kłajpedy**, który od 1923 r. należał do Litwy (a wcześniej na mocy traktatu wersalskiego pozostawał pod zarządem francuskim).

Etapy ekspansji III Rzeszy w Europie Środkowo-Wschodniej do marca 1939 r. i podział Czechosłowacji

inwazja na Albanię

W kwietniu 1939 r. Włochy dokonały pierwszej swojej aneksji w Europie – **zajęły Albanię**. Nowa agresja włoska, podobnie jak złamanie postanowień układu monachijskiego przez Niemcy, spowodowały, że **rządy Francji i Wielkiej Brytanii zdały sobie sprawę z klęski prowadzonej przez siebie polityki *appeasementu***.

W maju 1939 r. Włochy zawarły z Niemcami układ sojuszniczy – tak zwany **pakt stalowy**. Zobowiązywał on obydwie strony do przystąpienia do wojny i udzielenia pomocy militarnej sojusznikowi, gdyby ten znalazł się w konflikcie zbrojnym z jakimś państwem.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj kolejne etapy ekspansji faszyzmu w Europie.
2. Omów agresywne poczynania Niemiec hitlerowskich i ich wpływ na sytuację międzynarodową. W jaki sposób Hitler doprowadził do odzyskania przez Niemcy mocarstwowej pozycji?
3. Wyjaśnij, na czym polegała i jakie miała następstwa polityka *appeasementu*.
4. Na podstawie informacji zawartych w tym rozdziale i w poprzednich oceń funkcjonowanie porządku wersalskiego i wskaż przyczyny jego załamania się. Zwróć szczególną uwagę na politykę hitlerowskich Niemiec oraz Związku Radzieckiego.
5. Wymień wydarzenia i procesy, które – twoim zdaniem – najbardziej zbliżały świat do nowej wojny. Jakie były ich przyczyny?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W latach 30. XX w. **Japonia** prowadziła **agresywną politykę na terenie Chin i zajęła znaczną część tego kraju** (wschodnie, najbardziej rozwinięte gospodarczo rejony). **Rozbudowywała** ponadto swoje **siły zbrojne**, gdyż **planowała dalszą ekspansję w Azji**. s. 105
- **W 1935 r. Niemcy** wprowadziły **powszechny obowiązek służby wojskowej** i zaczęły **rozbudowywać i zbroić** swoją **armię** (**Wehrmacht**). s. 107
- W latach 1935–1936 **Włochy podbiły Etiopię**. s. 108
- W marcu **1936 r. Niemcy przeprowadziły remilitaryzację Nadrenii**. s. 108
- **W latach 1936–1939** trwała **wojna domowa w Hiszpanii**. Wojska **gen. Francisco Franco** pokonały lewicowy rząd republiki, Hiszpania stała się **dyktaturą**. s. 109
- **Niemcy**, **Włochy** i **Japonia** („**oś Berlin–Rzym–Tokio**"), a następnie także **Węgry** związały się **paktem antykominternowskim** zwróconym bezpośrednio przeciwko komunizmowi i ZSRR, a pośrednio także przeciw państwom zachodnim. s. 110
- **W marcu 1938 r.** Hitler dokonał ***Anschlussu*** (przyłączenia) **Austrii do III Rzeszy**. s. 111
- Podczas **konferencji monachijskiej we wrześniu 1938 r.** Wielka Brytania i Francja wyraziły zgodę na **wcielenie pogranicznych terenów Czechosłowacji do Niemiec**. Był to szczytowy moment **prowadzonej przez państwa zachodnie polityki *appeasementu***. s. 112
- **W marcu 1939 r.** Hitler doprowadził do **likwidacji państwa czechosłowackiego**. Zostało ono podzielone na **Protektorat Czech i Moraw** oraz formalnie niepodległą **Słowację**. Były one **podporządkowane Niemcom**. s. 113
- W kwietniu 1939 r. **Włochy zajęły Albanię**. s. 114

Chiny po obaleniu władzy cesarskiej

Jesienią 1911 r. w Chinach wybuchła rewolucja wymierzona w rządy cesarskie. W jej wyniku na przełomie 1911 i 1912 r. państwo zostało przekształcone w republikę, a w imieniu małoletniego cesarza Puyi jego matka ogłosiła abdykację panującej dynastii. Zwycięzcy republikanie okazali się jednak zbyt słabi i musieli podzielić się władzą ze zwolennikami starego rządu. Kompromis nie trwał długo i w kraju już pod koniec 1912 r. na powrót rozgorzały walki. Największe poparcie społeczne (co pokazały wyniki pierwszych demokratycznych wyborów) miała początkowo nowo założona republikańska partia Kuomintang – w pierwszym okresie swojego istnienia mająca charakter lewicowy.

Rewolucja rozpoczęła się w październiku 1911 r. powstaniem w Wuchangu w południowo-wschodnich Chinach. Na ilustracji przywódcy powstania i powstańcza flaga.

Kalendarz upamiętniający pierwszy rok istnienia Republiki Chińskiej. U góry flaga państwowa obowiązująca w latach 1912–1928, która odwoływała się do zasady „Pięć ras [grup etnicznych] pod jedną unią". Poniżej portret Sun Jat-sena.

Kuomintang opanował południowe Chiny. Natomiast na północy powstało kilka ośrodków władzy stworzonych przez dowódców wojskowych. Kraj uległ więc politycznemu rozbiciu i ta sytuacja utrzymywała się przez wiele lat. Sun Jat-sen, który stał na czele Kuomintangu, dążył do opanowania całego kraju. Nie udało mu się uzyskać poparcia państw zachodnich, którym na rękę był panujący w Chinach stan chaosu, pozwalający im na realizację w nich własnych interesów. Dlatego też w 1923 r. Sun Jat-sen podjął współpracę z ZSRR i chińskimi komunistami (Komunistyczna Partia Chin powstała 2 lata wcześniej).

Sun Jat-sen (siedzi) i Czang Kaj-szek

W 1925 r. zmarł Sun Jat-sen, a na czele Kuomintangu stanął generał Czang Kaj-szek, który dowodził siłami zbrojnymi republikanów. Zerwał on współpracę z komunistami. Udało mu się opanować znaczne obszary kraju, a przede wszystkim duże miasta portowe, nie zdołał jednak zapanować nad całym terytorium. Niektóre tereny na prowincji znajdowały się nadal pod władzą militarystów, inne opanowali komuniści. Od 1927 r. Kuomintang zaczął aktywnie zwalczać ruch komunistyczny, co zapoczątkowało chińską wojnę domową trwającą aż do 1949 r.

W 1928 r. Czang Kaj-szek ogłosił się generalissimusem i został faktycznym przywódcą Republiki Chińskiej. Kuomintang przekształcił się w partię o prawicowym, nacjonalistycznym charakterze, a jej rządy miały charakter autorytarny.

Komuniści zorganizowali w końcu 1927 r. Chińską Czerwoną Armię, a w 1931 r. w jednej z prowincji ogłosili powstanie Chińskiej Republiki Rad. W 1934 r. wojskom Czang Kaj-szeka udało się opanować ten obszar, jednak komunistyczne wojska wyrwały się z okrążenia i rozpoczęły tzw. Długi Marsz – przedzierały się z południowo-wschodnich Chin na zachód, a następnie północ kraju. Pokonały ok. 10 tys. kilometrów, i mimo ogromnych strat nie pozwoliły się rozbić. W trakcie marszu przywódcą partii i wojsk komunistycznych został Mao Zedong.

Flaga Republiki Chińskiej obowiązująca od 1928 r.

Aresztowani uczestnicy komunistycznego powstania w Kantonie eskortowani przez żołnierzy Kuomintangu, 1927 r.

Mao Zedong w 1935 r. i dowódcy Chińskiej Armii Czerwonej po zakończeniu Długiego Marszu

Po inwazji japońskiej na Chiny w 1937 r. wojna domowa między Kuomintangiem a komunistami została zawieszona. Obie strony porozumiały się w sprawie wspólnej walki z Japończykami, jednak ich współpraca miała ograniczony charakter. Jedni i drudzy przygotowywali się do wznowienia walki o władzę, a komunistom udało się podporządkować nowe regiony kraju. Walki między sobą wznowili na pełną skalę po zakończeniu II wojny światowej, latem 1946 r., ale już wcześniej dochodziło między nimi do starć. Ostatecznie zwycięstwo odnieśli komuniści Mao Zedonga, który 1 października 1949 r. ogłosił powstanie Chińskiej Republiki Ludowej. Czang Kaj-szek wraz ze swoimi zwolennikami schronił się na Tajwanie, który po wojnie musieli opuścić Japończycy.

6. Kultura w okresie międzywojennym

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z dorobkiem kultury artystycznej okresu międzywojennego;
- przeczytasz o rozrywkach typowych dla tej epoki: kinie i jazzie;
- poznasz najwybitniejszych twórców literatury, filmu, muzyki i sztuk plastycznych okresu międzywojennego.

Literatura

tendencje charakterystyczne dla modernizmu

Literatura okresu międzywojennego była bardzo różnorodna i nie można wskazać żadnego jej nurtu czy stylistyki jako dominujących. Wciąż decydujące znaczenie miały **tendencje charakterystyczne dla modernizmu**.

W stosunkowo krótkim okresie między wojnami światowymi powstało wiele wybitnych powieści, które przeszły do historii literatury. Do najwybitniejszych osiągnięć zalicza się między innymi twórczość Niemca **Thomasa Manna** (*Czarodziejska góra*, *Józef i jego bracia*), Angielki **Virginii Woolf** (czytaj: wirdżini łulf; *Pani Dalloway*) oraz niemieckojęzycznego pisarza z czeskiej Pragi, mającego pochodzenie żydowskie, **Franza Kafki** (*Proces*). Ponadto szczególnie istotne były dzieła o **awangardowym, nowatorskim charakterze**, które spotykały się początkowo z niezrozumieniem opinii publicznej. Takimi powieściami były: *Ulisses* anglojęzycznego Irlandczyka **Jamesa Joyce'a** (czytaj: dżejmsa dżojsa), *W poszukiwaniu straconego czasu* Francuza **Marcela Prousta** (czytaj: marsela prusta), *Wściekłość i wrzask* Amerykanina **Williama Faulknera** (czytaj: ŧiliama folknera) czy *Człowiek bez właściwości* austriackiego pisarza **Roberta Musila** (czytaj: muzila). Natomiast jedno z najbardziej cenionych i popularnych wśród czytelników w XX w. dzieł stanowi powieść Rosjanina **Michaiła Bułhakowa** *Mistrz i Małgorzata*. W omawianym okresie była jednak nieznana, ponieważ ukazała się dopiero po śmierci autora, w latach 60. (i to początkowo w wersji ocenzurowanej), choć powstała 30 lat wcześniej. Bułhakow, jak wielu innych pisarzy żyjących w ZSRR, miał problemy z uzyskaniem pozwolenia na publikację swoich utworów.

Franz Kafka (1883–1924), zdjęcie z 1923 r.

Proces (pisany od 1914 r., opublikowany w 1925 r. po śmierci autora) Kafki jest uważany za jedną z najważniejszych powieści XX w. ze względu na przenikliwość, z jaką autor zobrazował los jednostki w świecie przechodzącym społeczny kryzys. Bohater powieści staje samotny wobec biurokratycznego systemu, gdyż więzi międzyludzkie nie dają mu dostatecznego oparcia. Jego los mało kogo obchodzi, ale i on sam nie znajduje w sobie dość siły, ponieważ nie potrafił nigdy nadać swojemu życiu treści, odnaleźć celu czy wartości, na których mógłby się oprzeć. Z perspektywy wydarzeń XX w. wskazywano często, że w swojej powieści Kafka opisał z wyprzedzeniem rzeczywistość systemów totalitarnych.

Marcel Proust na francuskim znaczku pocztowym

Siedmiotomowe dzieło *W poszukiwaniu straconego czasu* (1913–1927) to powieść koncentrująca się na życiu wewnętrznym bohatera (który ma wiele wspólnego z samym Proustem). Jej głównym tematem jest działanie pamięci, która przywołuje minione sytuacje, emocje, osoby i ukazuje je w coraz to innym świetle. Powieść wypełniają niezliczone postaci i zdarzenia od połowy XIX w. do I wojny światowej (wiele z wydarzeń to opowieści z przeszłości bohaterów i znanych im osób). Narratora interesuje życie towarzyskie wyższych warstw społecznych, romanse, sztuka i piękno przyrody. Często poświęca się dogłębnym rozważaniom nad znaczeniem tych kwestii w życiu.

> ***Nie dostaje się mądrości w darze, trzeba ją odkryć samemu po wędrówce, jakiej nikt nie może podjąć za nas ani jej nam oszczędzić, bo ona jest spojrzeniem na świat.***
>
> ~ Marcel Proust

Wejście do muzeum poświęconego Michaiłowi Bułhakowowi w Moskwie. Po lewej stronie znajdują się postaci z *Mistrza i Małgorzaty*, po prawej – portret pisarza

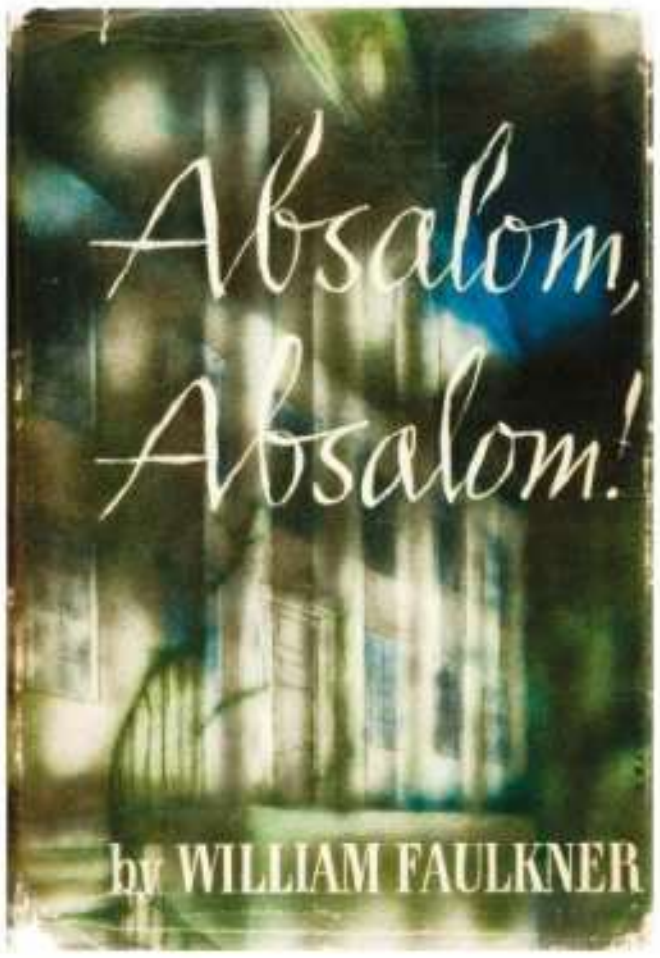
Przedstawiona w powieści *Mistrz i Małgorzata* wizyta szatana w Moskwie uruchamia niezwykłe zdarzenia, pozwalające obserwować cały kalejdoskop ludzkich postaw – odsłaniają one nikczemność wielu i wzniosłość nielicznych przedstawionych postaci. Powieść przekonuje przy tym o nieśmiertelnej sile sztuki i miłości. Najsławniejsze jej zdanie „Rękopisy nie płoną" jest też manifestacją godności artysty tłamszonego przez totalitarny radziecki system.

amerykańska proza

W okresie międzywojennym szczególnie rozkwitła **amerykańska proza** i wspomniany wcześniej **Faulkner** był tylko jednym z długiej listy wybitnych pisarzy z USA. Wielkim powodzeniem cieszyły się zwłaszcza powieści **Francisa Scotta Fitzgeralda** (czytaj: fransisa skota fitsdżeralda; *Wielki Gatsby*) i **Johna Steinbecka** (czytaj:

dżona stainbeka; *Myszy i ludzie*, *Grona gniewu* – powieść przedstawiająca dramatyczne losy osób dotkniętych wielkim kryzysem gospodarczym) oraz opowiadania **Ernesta Hemingwaya** (czytaj: hemingłeja). Należy ponadto wymienić także takich autorów, jak **Sinclair Lewis** (czytaj: sinkler luis; *Ulica Główna*, *Babbitt*, *Elmer Gantry*) oraz **Theodore Dreiser** (czytaj: tiodor drajser; *Tragedia amerykańska*). Wszyscy ci pisarze stworzyli wielopłaszczyznowy obraz życia ówczesnej Ameryki, jej problemów społecznych, obyczajów i wartości, jakimi kierowali się przedstawiciele różnych grup społecznych. W szczególny sposób dokonał tego **John Dos Passos** w swojej trylogii zatytułowanej po prostu *USA*. Włączył w nią fragmenty artykułów prasowych, biogramy oraz relacje z autentycznych wydarzeń i stworzył w ten sposób rozległą panoramę rzeczywistości społecznej i politycznej Stanów Zjednoczonych. Wielkim powodzeniem cieszyła się ponadto powieść (a potem film nakręcony na jej podstawie w 1939 r.) *Przeminęło z wiatrem* **Margaret Mitchell** (czytaj: miczel) opowiadająca o czasach wojny secesyjnej.

Okładka pierwszego wydania *Absalomie, Absalomie* Williama Faulknera, 1936 r.

Większość najbardziej znaczących powieści Faulknera (m.in. *Światłość w sierpniu* oraz *Absalomie, Absalomie*) była znacznie łatwiejsza w odbiorze niż wymieniona wcześniej *Wściekłość i wrzask*. Uczyniły one z autora jednego z najważniejszych pisarzy XX w. Faulkner poświęcał większą uwagę niż inni amerykańscy autorzy przeszłości swojego kraju, a ściślej – Południa, na którym piętno odcisnęło niewolnictwo, a później – wojna secesyjna.

twórczość antywojenna

Wstrząs, jaki wywołała I wojna światowa, i wpływ, który wywarła na całe pokolenie młodych ludzi, zaowocowały nurtem literatury antywojennej. Zaliczają się do niego powieści: *Na Zachodzie bez zmian* Niemca **Ericha Marii Remarque'a** (czytaj: remarka), *Pożegnanie z bronią* **Ernesta Hemingwaya** i *Ogień* Francuza **Henriego Barbusse'a** (czytaj: ąri barbusa). W prześmiewczy sposób ten sam temat potraktował Czech **Jaroslav Hašek** (czytaj: haszek) w *Przygodach dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej*. Natomiast bezpośrednim świadectwem grozy wojny stały się wiersze Anglika **Wilfreda Owena** (czytaj: ŧilfreda ołena) powstające na froncie i opublikowane po śmierci poety (zginął on na tydzień przed zawarciem rozejmu w listopadzie 1918 r.). Nowym zjawiskiem w literaturze stały się **antyutopie**, czyli powieści ukazujące katastrofalne skutki realizacji utopijnych koncepcji społecznych i skrajnych ideologii wiodących do zniewolenia jednostki oraz rozwoju totalitaryzmów. Do najwybitniejszych należały: *My* Rosjanina **Jewgienija Zamiatina**, *Nowy wspaniały świat* Anglika **Aldousa Huxleya** (czytaj: huksleja) i *Inwazja jaszczurów* Czecha **Karela Čapka** (czytaj: czapka).

Wybitne dzieła powstały w ramach nurtu **literatury katolickiej**. Ich autorami byli Francuzi **Georges Bernanos** (czytaj: żorż bernanos; *Pod słońcem szatana*, *Pamiętnik wiejskiego proboszcza*) i **François Mauriac** (czytaj: fransua morjak; *Thérèse*

Desqueyroux, Kłębowisko żmij). Wymienieni twórcy inspirowali się nurtem filozoficznym nazywanym personalizmem. Koncentrowali się na jednostce ludzkiej, jej drodze życiowej i na jej indywidualnych wyborach, które miały dla nich większą wagę niż uwarunkowania społeczne i historyczne. Człowieka ukazywali jako istotę, której głównymi obowiązkami są wzięcie udziału w walce dobra ze złem oraz realizacja życia duchowego.

Jednym z najważniejszych pisarzy francuskich był **André Gide** (czytaj: żid; powieści: *Lochy Watykanu, Fałszerze*), wyrażający bezkompromisowy krytycyzm wobec norm społecznych czasów, w których żył. Jak wielu intelektualistów na Zachodzie zafascynował go komunizm i radykalne zmiany zachodzące w ZSRR. Jednak jako jeden z bardzo nielicznych zdecydowanie odrzucił dotychczasowe poglądy po tym, jak odbył podróż do tego kraju. Jednym z najbardziej wszechstronnych twórców francuskich był **Jean Cocteau** (czytaj: żan kokto) – nie tylko poeta i dramatopisarz, lecz także reżyser filmowy i artysta-plastyk. Podobna wszechstronność cechowała Hiszpana **Federica Garcíę Lorkę** – poetę, dramaturga, muzyka i rysownika.

Do najwybitniejszych **dramatopisarzy** okresu międzywojennego należeli: Włoch **Luigi Pirandello** (*Sześć postaci w poszukiwaniu autora*), Niemiec **Bertold Brecht** (*Opera za trzy grosze* – mająca formę musicalu, do którego **muzykę skomponował Kurt Weil**) oraz Amerykanin **Eugene O'Neill** (czytaj: judżin onil; *Żałoba przystoi Elektrze*).

Wśród dzieł **poetyckich** trzeba wymienić przede wszystkim poemat *Ziemia jałowa* urodzonego w USA, a tworzącego w Wielkiej Brytanii **Thomasa Stearnsa Eliota**. Utwór ten ukazuje kryzys współczesnej autorowi kultury i duchowości, które przeciwstawia tradycji kulturowej dotychczas zgromadzonej przez ludzkość. Głębokie zakorzenienie w tradycji kulturowej cechowało także twórczość drugiego z najwybitniejszych poetów amerykańskich **Ezry Pounda** (czytaj: paunda). Wysoki poziom osiągnęła w tym okresie poezja rosyjska. Do jej najwybitniejszych twórców należeli: **Siergiej Jesienin**, **Władimir Majakowski**, **Osip Mandelsztam** i **Anna Achmatowa**. Jednak tylko w ograniczonym stopniu mogli oni upowszechniać swoje utwory w totalitarnej rzeczywistości ZSRR, nawet jeśli (jak Majakowski) związali się początkowo z rewolucyjnymi zmianami. W innej sytuacji znajdował się **Iwan Bunin**, który po zwycięstwie bolszewików w Rosji wyemigrował z kraju i tworzył we Francji. Był on nie tylko poetą, lecz także prozaikiem.

Film

Kino, które narodziło się w 1895 r., było początkowo przede wszystkim tanim, łatwo dostępnym sposobem spędzania czasu, spokrewnionym z „rozrywkami jarmarcznymi" (zobacz rozdz. III.4.). Od początku stanowiło bardzo ważną część kultury masowej. Pierwsze prezentowane filmiki dokumentowały codzienne życie i ważne wydarzenia polityczne, pokazywały sławne miejsca lub egzotyczne obyczaje. Bardzo szybko zaczęły jednak powstawać filmy fabularne o wymyślonej akcji, a kino zaczęło opowiadać różnorodne historie, tak jak to czyniła literatura. Już na początku XX w. powstawały filmy, których twórcy żywili ambicje artystyczne (np. adaptacje wielkich dzieł literackich, które jednak nie trwały więcej niż 10 minut).

filmy nieme

Do końca lat 20. filmy były nieme, choć z reguły towarzyszyła im muzyka (dołączana do kopii filmowej w postaci płyty gramofonowej lub wykonywana na żywo w kinie przez muzyków). Dialog oraz informacje konieczne dla zrozumienia fabuły pojawiały się w formie napisów na kadrach między ujęciami. W tych filmach aktorzy używali często przesadnej gestykulacji i mimiki, czym rekompensowali widzom brak możliwości usłyszenia wypowiadanych przez nich słów. Ten rodzaj gry aktorskiej pasował zresztą do najczęściej melodramatycznych fabuł.

Film osiągnął prawdziwą dojrzałość w czasach I wojny światowej, a za jego pierwszego wielkiego mistrza można uznać Amerykanina **Davida Warka Griffitha** (czytaj: dejwida łarka grifita; reżysera ***Nietolerancji*** z 1916 r.). Pracował on w **Hollywood** – dzielnicy Los Angeles, która właśnie wtedy stawała się największym ośrodkiem produkcji filmowej na świecie. W tym czasie najwybitniejsze dzieła powstawały także w **Szwecji**. Po wojnie kinematografie wielu krajów wniosły swój wkład w rozwój sztuki filmowej. Szczególnie ważnym zjawiskiem był **ekspresjonizm niemiecki**. Do jego najbardziej interesujących dzieł należą ***Gabinet doktora Caligari*** Roberta Wienego (czytaj: winego), filmy **Friedricha Wilhelma Murnaua** (*Nosferatu*, *Portier z Hotelu Atlantic*) i **Fritza Langa** (*Metropolis*). Ten ostatni pozostał do dziś jednym z najchętniej oglądanych dzieł kina niemego i jednym z najbardziej inspirujących dla twórców. Jest on **dystopią**, to znaczy przedstawia katastroficzną wizję przyszłości wywiedzioną z rzeczywistości społecznej obserwowanej przez twórców filmu.

Bardzo dużą rolę odegrały **awangardowe poszukiwania reżyserów radzieckich** – zwłaszcza Rosjanina **Siergieja Eisensteina** (czytaj: ajzensztajna; *Pancernik Potiomkin*). Wybitne dzieła powstawały też w dwóch **państwach skandynawskich** – nadal w Szwecji oraz w Danii, gdzie tworzył **Carl Theodor Dreyer** (czytaj: karl teodor drajer).

Plakat i kadr z filmu *Gabinet doktora Caligari* (1920 r.)

Niezwykłą popularność i szerokie oddziaływanie zyskała twórczość **Charliego Chaplina** (czytaj: czarliego czaplina) – urodzonego w Wielkiej Brytanii, ale od 1913 r. kręcącego filmy w Stanach Zjednoczonych. Stał się on najsławniejszym **komikiem** w historii kina, a jego filmy – łączące siłę komiczną z olbrzymią wrażliwością na ludzką niedolę – były oglądane wszędzie, gdzie istniały sale kinowe. Początkowo Cha-

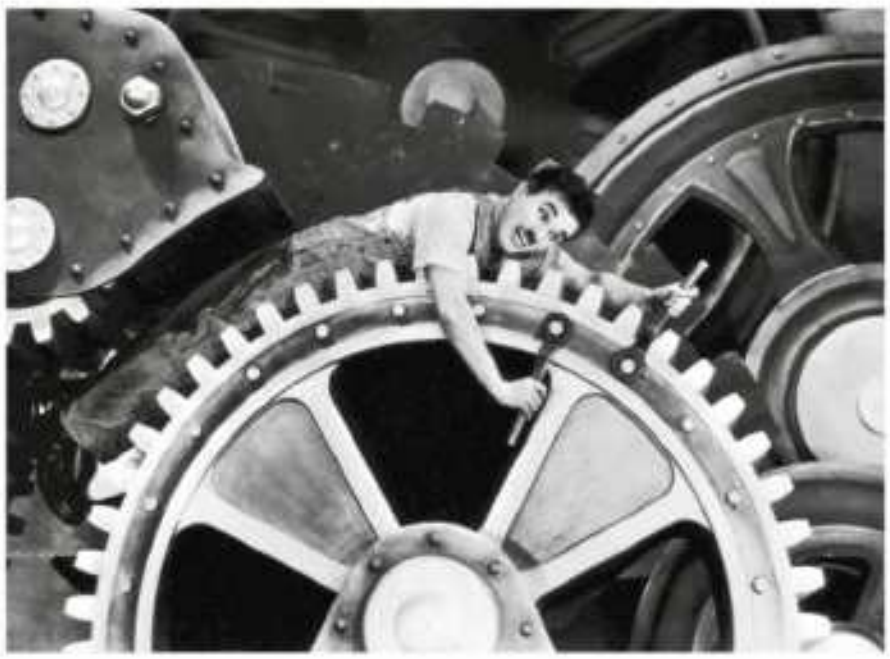

plin kręcił kilkunastominutowe burleski, czyli filmy oparte na żartach sytuacyjnych, przerysowaniu cech głównych bohaterów i szybkiej akcji. Z czasem zaczął tworzyć filmy pełnometrażowe. Do jego arcydzieł z lat 20. i 30. należą: ***Brzdąc***, ***Gorączka złota***, ***Światła wielkiego miasta*** i ***Dzisiejsze czasy***. Obok Chaplina drugim wielkim mistrzem komedii amerykańskiej był **Buster Keaton** (czytaj: baster kiton).

Kadr z filmu *Światła wielkiego miasta* (1931 r.)

Włóczęga Charlie chce pomóc niewidomej kwiaciarce, choć sam nie ma grosza przy duszy.

Kadr z filmu *Dzisiejsze czasy* (1936 r.)

Praca przy fabrycznej linii montażowej doprowadza Charliego do szaleństwa.

film dźwiękowy

Za pierwszy **film dźwiękowy** uważa się amerykańskiego *Śpiewaka jazzbandu* z 1927 r. Od początku lat 30. praktycznie nie powstawały już filmy nieme (istotnym wyjątkiem były dwa prezentowane na zdjęciach filmy Chaplina). W tym okresie najważniejszą rolę odgrywały kinematografie: **amerykańska** (**John Ford**, **Frank Capra**) oraz **francuska** (**Jean Renoir**, czytaj: żan renuar, **Marcel Carné,** czytaj: marsel karne). O ile w **kinie europejskim** centralne miejsce zajmowały **filmy obyczajowe**, o tyle **Amerykanie** specjalizowali się w **kinie gatunków** (czyli opartym na utrwalonych konwencjach, schematach). Do najważniejszych gatunków należały wówczas **western**, **film gangsterski** i **musical**. Ich produkcja koncentrowała się głównie w Hollywood. Wielkim powodzeniem cieszyły się skierowane do dzieci **filmy animowane**. W 1928 r. **Walt Disney** (czytaj: łolt disnej) stworzył postać Myszki Miki, a w 1937 r. jego wytwórnia wyprodukowała pełnometrażową *Królewnę Śnieżkę i siedmiu krasnoludków*.

Kadr z filmu *Dyliżans* (1939 r.) Johna Forda

Muzyka

muzyka rozrywkowa

taniec towarzyski

Międzywojnie to okres niezwykłej popularności różnych odmian **muzyki tanecznej**, z których niemal wszystkie (**swing**, czytaj sling, **fokstrot**, **charleston**, czytaj: czarlston) wywodziły się **ze Stanów Zjednoczonych**, miały szybki rytm i budziły zgorszenie starszych pokoleń. Ich powodzenie wiązało się z intensywnym życiem towarzyskim w miastach – rozwojem klubów nocnych, rewii, kabaretów. Były to zjawiska charakterystyczne zwłaszcza dla pierwszej dekady po wojnie („szalone lata 20."), kiedy to wszyscy chcieli o niej zapomnieć i wierzyć, że powróciły dobre czasy.

Manuel Orazi, *Paryż nocą, w tańcu na Montmartre*, 1927 r.

jazz

Lata międzywojenne to ponadto triumf nowej odmiany muzyki rozrywkowej – **jazzu**. Narodził się on **na początku XX w. w Nowym Orleanie,** w amerykańskim stanie Luizjana. **W latach 20. stał się popularny na całym świecie**. Początkowo on także funkcjonował głównie jako muzyka do tańca. Jak większość gatunków pojawiających się w muzyce rozrywkowej do końca stulecia, także jazz powstał w środowiskach **czarnoskórych Amerykanów**, spośród których wywodzili się najsławniejsi w pierwszym okresie jego wykonawcy (**Louis Armstrong**, **Count Basie**, czytaj: kaunt bejsi, **Duke Ellington**, czytaj: diuk elington). Szybko zaczął być grany także przez **białych muzyków**, takich jak **Glenn Miller** czy **Benny Goodman** (który był synem żydowskich imigrantów – jego ojciec pochodził z Warszawy, a matka z Kowna na Litwie).

Amerykański zespół jazzowy Carter and King Jazzing Orchestra (czyta: karter end king dżezin orkestra), 1921 r.

muzyka klasyczna

Wśród kompozytorów muzyki klasycznej w okresie międzywojennym wyróżniali się twórcy **rosyjscy**: **Igor Strawiński**, który przebywał wówczas we Francji, oraz **Siergiej Prokofiew** i **Dmitrij Szostakowicz** – obaj tworzący w ZSRR. Prokofiew skomponował między innymi balet *Romeo i Julia* oraz muzykę do filmu Siergieja Eisensteina *Aleksander Newski*. Szostakowicz był jednym z najbardziej wszechstronnych i oryginalnych twórców muzyki XX w. Dotyczyło to zarówno jego muzyki orkiestrowej (symfonie, koncerty), jak i kameralnej (kwartety) oraz oper.

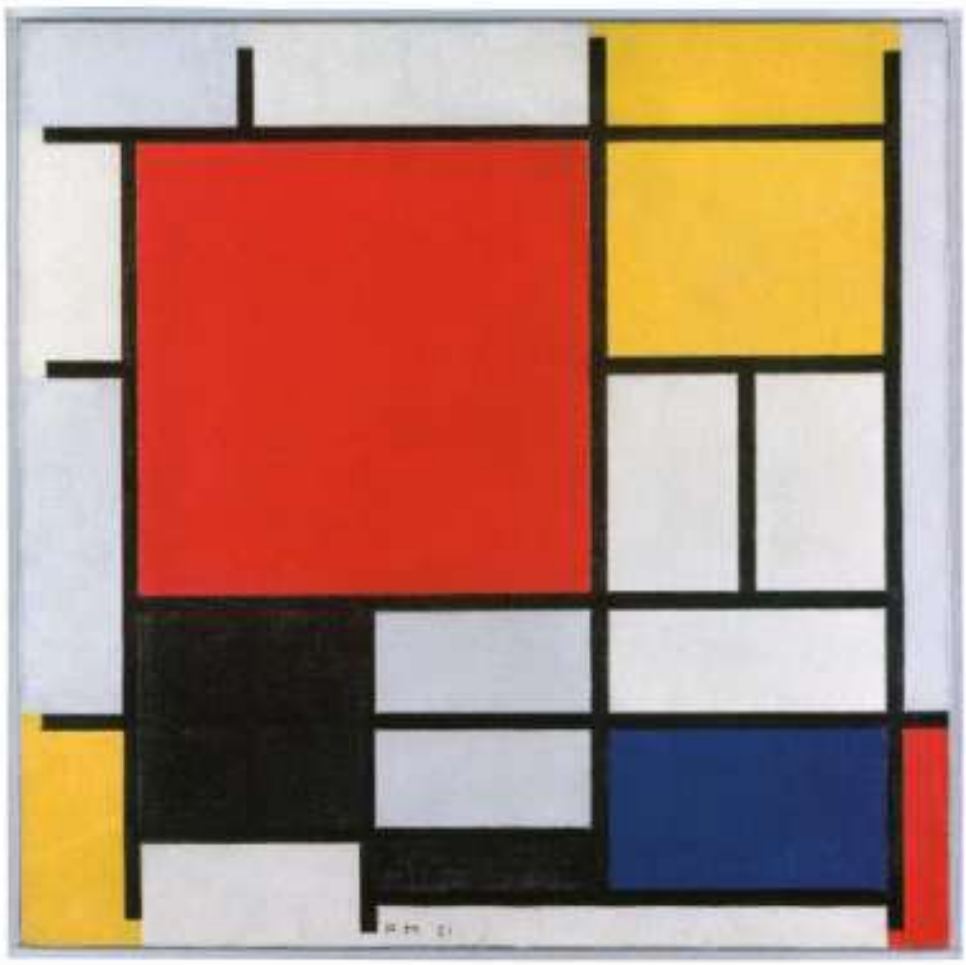
Wybitnymi kompozytorami mogła poszczycić się **Europa Środkowo-Wschodnia**: Węgry (**Béla Bartók**), Czechosłowacja (**Leoš Janáček**, czytaj: leosz janaczek) i Polska (**Karol Szymanowski**). We **Francji** powodzeniem cieszyły się zwłaszcza dzieła tworzącego nadal **Maurice'a Ravela** (najpopularniejszym pozostaje *Boléro*). Artystą, który szczególnie rozwinął tendencje awangardowe, był **austriacki** kompozytor **Alban Berg** – twórca między innymi opery *Wozzeck*. **Amerykanin George Gershwin** (czytaj: dżordż gerszłin) wprowadził do muzyki klasycznej elementy jazzu. Był kompozytorem utworów orkiestrowych: *Błękitna rapsodia* i *Amerykanin w Paryżu* oraz opery *Porgy and Bess*.

Sztuki plastyczne

sztuka awangardowa

W sztukach plastycznych rozwijały się nadal awangardowe kierunki, które narodziły się przed I wojną światową. Do wybitniejszych malarzy okresu międzywojennego należeli: fowista Francuz **Henri Matisse** (czytaj: ąri matis) i abstrakcjoniści – Rosjanie **Wassily Kandinsky** i **Kazimierz Malewicz** (mający polskie pochodzenie) oraz Holender **Piet Mondrian**. Szczególną pozycję zajmował Hiszpan **Pablo Picasso**, który nieustannie eksperymentował, wykraczając poza styl kubistyczny, którego był współtwórcą.

Piet Mondrian, *Kompozycja w czerwieni, żółci, błękicie i czerni*, 1921 r.

Mural w Guernice wykonany na podstawie obrazu *Guernica* Pabla Picassa

Obraz Picassa powstał po zniszczeniu baskijskiego miasta Guernica przez samoloty niemieckiego Legionu Condor w trakcie hiszpańskiej wojny domowej.

dadaizm

Nowymi kierunkami sztuki awangardowej były przede wszystkim dadaizm (który narodził się jeszcze w czasie I wojny światowej) oraz surrealizm. **Dadaizm** stanowił formę radykalnego buntu wobec istniejącej rzeczywistości społecznej oraz ideologii i mechanizmów politycznych, które doprowadziły do okrutnej, krwawej wojny światowej. Sprzeciwiał się także dotychczasowemu pojmowaniu istoty twórczości artystycznej. W swoich działaniach artystycznych, pozostających na pograniczu różnych sztuk, dadaiści nie cofali się przed żadną prowokacją i szuka-

Marcel Duchamp, *Fontanna*, 1917 r.

li nowych środków wyrazu. Ich twórczość (w tym najsławniejszego **Marcela Duchampa**, czytaj: diszą – artysty francuskiego) spotykała się z tego powodu z powszechnym oburzeniem.

Eröffnung der ersten großen Dada-Ausstellung
in den Räumen der Kunsthandlung Dr. Burchard, Berlin, am 5. Juni 1920.
Von links nach rechts: Hausmann, Hanna Höch, Dr. Burchard, Baader, W. Herzfelde, dessen Frau, Dr. Oz, George Grosz, John Heartfield.

Otwarcie pierwszej wystawy dadaistów w Berlinie, 1920 r.

surrealizm

Surrealizm (nazywany też nadrealizmem), mimo że najpowszechniej jest znany jako kierunek w malarstwie, narodził się początkowo jako nurt literacki. Ponadto oddziaływał także na teatr i film. Do najwybitniejszych malarzy surrealistycznych należeli: Włoch **Giorgio de Chirico** (czytaj: dżiordżio de kiriko), Francuz **René Magritte** (czytaj: rene magrit), Katalończyk **Jean Miró** (czytaj: żan miro) i Niemiec **Max Ernst**. Największą sławę zdobył natomiast Katalończyk **Salvador Dali**. Surrealizm odwoływał się do tego, co pierwotne i nieuświadomione w ludzkiej psychice, co nie zostało poddane kontroli rozumu, oraz do świata marzeń sennych. Dzieła twórców tego kierunku charakteryzowała niezwykła wyobraźnia.

Salvador Dali, *Pojawienie się twarzy i patery z owocami na plaży*, 1938 r.

Wśród najwybitniejszych malarzy okresu międzywojennego należy ponadto wymienić Niemca urodzonego w Szwajcarii **Paula Klee** oraz rosyjsko-francuskiego malarza pochodzenia żydowskiego, urodzonego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, **Marca Chagalla** (czytaj: marka szagala). Byli oni twórcami w pełni oryginalnymi, których nie sposób przypisać do jednego kierunku, choć zauważalny jest w ich dziełach wpływ surrealizmu i w mniejszym stopniu ekspresjonizmu. Z kolei Francuz niemieckiego pochodzenia **Hans (Jaen) Arp** łączył w swojej twórczości wpływy dadaizmu, surrealizmu i abstrakcjonizmu. Własny styl, realistyczny, a jednocześnie podszyty tajemniczością typową dla surrealizmu, stworzył Amerykanin **Edward Hopper**.

Paul Klee, *Insula dulcamara*, 1938 r.

Marc Chagall, *Narzeczeni z Wieżą Eiffla*, 1938–1939, obraz reprodukowany na francuskim znaczku pocztowym

W **rzeźbie** szczególnie znacząca była twórczość Rumuna **Constantina Brâncușiego** (czytaj: konstantina brankusiego) oraz Anglika **Henry'ego Moore'a** (czytaj: henrego mura).

Jedna z rzeźb Constantina Brâncușiego na rumuńskim znaczku pocztowym

W **architekturze** dało o sobie znać dążenie do nadawania wznoszonym budowlom przede wszystkim charakteru **funkcjonalnego**. Walory użytkowe budynków stawiano na pierwszym miejscu, natomiast ich wartość estetyczna opierać się miała na prostocie. Dlatego rezygnowano z nadmiernej ozdobności. Takimi zasadami kierował się zwłaszcza Francuz **Charles Le Corbusier** (czytaj: szarl le korbuzje). Natomiast Amerykanin **Frank Lloyd Wright** (czytaj: llojd rajt) kładł nacisk na harmonijne wkomponowanie budowli w przestrzeń, zespolenie ich z naturą. W Niemczech działała szkoła artystyczna o nazwie **Bauhaus**, która bardzo silnie wpłynęła na dalszy rozwój architektury. Jej założeniem było połączenie artyzmu z użytecznością, powtarzalność form i branie zawsze pod uwagę oddziaływania architektury na psychikę i emocje człowieka.

funkcjonalno-estetyczny charakter budowli

Willa „Savoye" w Poissy pod Paryżem, wybudowana według projektu Le Corbusiera w latach 1928–1930

kultura w służbie ideologii

Sztuka na usługach totalitaryzmów

- **W państwach totalitarnych** artyści nie mieli możliwości swobodnego wybierania tematów swoich dzieł ani formy stylistycznej, jaką chcieliby im nadać. **Twórczość podporządkowano ideologii i celom propagandowym państwa**. Nowoczesne kierunki sztuki odrzucono jako niezrozumiałe dla szerokich mas odbiorców (w Niemczech hitlerowskich dzieła awangardowe zakwalifikowano jako „sztukę zdegenerowaną"). W ZSRR w latach 20. pozwalano jeszcze na nowatorstwo w sztuce, jednak w następnej dekadzie potępiono je jako „formalizm".
- W Związku Radzieckim od lat 30. zgodnie z decyzją Stalina obowiązywał socrealizm w sztuce. W sposób realistyczny, a zarazem podniosły, przedstawiano pracę robotników i zrzeszonych w kołchozach chłopów, wydarzenia z dziejów partii komunistycznej i rewolucji oraz partyjnych przywódców na czele ze Stalinem.

  Socrealizm (realizm socjalistyczny) – doktryna i kierunek obowiązujący w różnych dziedzinach kultury ZSRR w epoce stalinowskiej. Socrealistyczne dzieła sztuki miały wyróżniać się przesłaniem wypływającym z ideologii komunistycznej oraz formą utworów łatwą do zrozumienia przez zwyczajnych odbiorców.

- Tematy, które należało podejmować w hitlerowskich Niemczech, niewiele się różniły od tych z dzieł radzieckich. Obrazy czy rzeźby przedstawiały najczęściej młodych ludzi służących ojczyźnie przez pracę lub z bronią w ręku. Szczególnie silnie dawał tu o sobie znać typowy dla nazistów kult ciała i tężyzny fizycznej. Częste były też obrazy z dziejów ruchu nazistowskiego oraz przedstawiające jego przywódców.

Pawilon radziecki na wystawie światowej w Paryżu w 1937 r. Na jego szczycie umieszczono, przygotowaną specjalnie na tę okazję, rzeźbę autorstwa Wiery Muchiny *Robotnik i kołchoźnica*. Od 1939 r. praca ta znajduje się w Moskwie.

Elk Eber, *A jednak zwyciężyliście! (Wspomnienie puczu Hitlera w Monachium w 1923 r.)*, ok. 1938 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień najważniejszych pisarzy okresu międzywojennego i scharakteryzuj ich twórczość. Wykorzystaj także wiedzę uzyskaną na lekcjach języka polskiego.
2. Scharakteryzuj wczesny (do 1939 r.) okres rozwoju kina i sztuki filmowej.
3. Przedstaw tendencje i kierunki, jakie dominowały w sztukach plastycznych w okresie międzywojennym i wskaż ich głównych przedstawicieli. Zapoznaj się w internecie z reprodukcjami dzieł najważniejszych artystów tego okresu.
4. Omów charakterystyczne cechy kultury artystycznej okresu międzywojennego. Jakie dostrzegasz jej związki z ówczesną rzeczywistością społeczną i polityczną?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Do **najwybitniejszych pisarzy** dwudziestolecia międzywojennego należeli: **Thomas Mann**, **Virginia Woolf**, **Franz Kafka** (powieść *Proces*), **James Joyce** (*Ulisses*), **Marcel Proust** (*W poszukiwaniu straconego czasu*), **William Faulkner**, **Michaił Bułhakow** (*Mistrz i Małgorzata* – powieść wydana dopiero w latach 60.). s. 118
- Szczególnie wielu wybitnych pisarzy, opisujących **współczesne im zjawiska społeczne**, pojawiło się **w Stanach Zjednoczonych**. Byli to m.in.: **Francis Scott Fitzgerald**, **John Steinbeck** i **John Dos Passos**. s. 119–120
- Tragedia I wojny światowej zainspirowała powstanie nurtu **twórczości antywojennej**. Najbardziej znany jego przykład stanowi *Na Zachodzie bez zmian* **Ericha Marii Remarque'a**. s. 120
- **Film do końca lat 20.** był **niemy**. Jego najwybitniejszymi twórcami byli **David Wark Griffith**, **Friedrich Wilhelm Murnau**, **Siergiej Eisenstein** i **Charles Chaplin**. s. 122–123
- **Na przełomie lat 20. i 30.** rozpoczęła się era **filmu dźwiękowego**. s. 123
- W **muzyce rozrywkowej** szczególnie ważnym zjawiskiem była światowa popularność **stylów tanecznych** i **jazzu**, wywodzących się z USA. s. 124
- Najwybitniejszymi kompozytorami muzyki klasycznej byli: **Igor Strawiński**, **Siergiej Prokofiew**, **Dmitrij Szostakowicz**, **Béla Bartók**, **Maurice Ravel** i **Alban Berg**. s. 125
- W **malarstwie** kontynuowano **awangardowe trendy** sprzed I wojny światowej. **Nowymi kierunkami** były **dadaizm** (powstały w czasie wojny) oraz **surrealizm**. s. 125–128
- W **architekturze** zwracano uwagę przede wszystkim na jej **funkcjonalność**, natomiast strona estetyczna oparta była na **prostocie** i **współgraniu budynków z otoczeniem**. s. 129
- **W państwach totalitarnych** twórczość artystyczną podporządkowano **ideologii i celom propagandowym**. s. 130

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

VI. Świat w okresie międzywojennym

s. 68
- **Niemcy i Rosja Radziecka** (następnie **ZSRR**) **po I wojnie światowej** były **izolowane na arenie międzynarodowej**. Oba państwa **dążyły do podważenia porządku wersalskiego**. Zbliżenie między nimi nastąpiło w wyniku **układu w Rapallo w 1922 r.**

s. 71
- **W 1925 r.** na mocy **traktatu w Locarno Niemcy zagwarantowały nienaruszalność** swoich **granic zachodnich**. Natomiast **odmówiły gwarancji dla granic wschodnich** (m.in. z **Polską**).

s. 72
- **We Włoszech** po wojnie panowała wyjątkowo trudna sytuacja gospodarcza, która przyczyniała się do **radykalizacji nastrojów społecznych**.

s. 72
- **Niezadowolenie z efektów I wojny światowej** oraz **wrogość wobec radykalnej lewicy** były **podłożem rozwoju włoskiego ruchu faszystowskiego**.

s. 72
- **Faszyzm** był **ruchem nacjonalistycznym**, posługującym się ideą **silnego państwa**, a zarazem głosił hasła daleko idących **zmian społecznych**.

s. 73–75
- Na czele faszystów stał **Benito Mussolini**. Po **marszu na Rzym** (październik **1922 r.**) został premierem i **w ciągu paru lat przejął władzę dyktatorską**.

s. 77
- **Bolszewicy** (komuniści) po objęciu władzy zaprowadzili **w Rosji „czerwony terror"**, którego wykonawcą była głównie **Czeka**.

s. 78
- W Rosji Radzieckiej zapanowała **dyktatura kierownictwa partii komunistycznej**.

s. 79
- **Komunizm wojenny** oznaczał **likwidację prywatnego handlu, rekwizycję produktów rolnych** i ich **dystrybucję przez państwo** oraz **upaństwowienie zakładów przemysłowych**.

s. 80
- **W 1922 r.** ogłoszono powstanie **Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich** (**ZSRR**).

s. 80
- **W 1924 r. zmarł Lenin**. W walce o władzę w partii komunistycznej najskuteczniejszy okazał się **Stalin**. Do **1929 r.** osiągnął **pełnię władzy dyktatorskiej**.

s. 81
- **Stalinowski system totalitarny** opierał się na **indoktrynacji społeczeństwa** i mechanizmach **terroru państwowego**.

s. 81
- **Od początku lat 30.** dokonano **centralizacji gospodarki**, podjęto **szybką industrializację** kraju oraz **kolektywizację rolnictwa**.

s. 83
- **W wyniku kolektywizacji** i związanej z nią klęski **głodu zmarło ok. 6 mln osób**.

s. 84
- **Ofiarą** kierowanego przez NKWD **„wielkiego terroru"** – trwającego od połowy lat 30. – padły **miliony mieszkańców ZSRR**, w tym także członkowie **najwyższych władz partyjnych** oraz **dowództwa armii**.

s. 87
- W dwudziestoleciu międzywojennym dokonano ważnych odkryć w dziedzinie **medycy** (**insulina** pomagająca w **leczeniu cukrzycy** oraz pierwszy **antybiotyk – penicylina**).

s. 87
- Zwrot w rozwoju wiedzy o świecie przyniosły **teoria względności Alberta Einsteina**, a także rozwój **mechaniki kwantowej**.

s. 87
- W komunikacji i transporcie ogromnie wzrosło znaczenie **samochodów**. Uruchomiono ponadto **pasażerskie linie lotnicze**.

s. 87
- Duże oddziaływanie na społeczeństwo miały **środki masowego przekazu – radio** i **prasa**, a także **kino**.

s. 89
- Po kilkuletnim okresie koniunktury gospodarczej świat został dotknięty przez **wielki kryzys** zapoczątkowany **załamaniem kursów akcji na giełdzie nowojorskiej** (czarny czwartek, **24 października 1929 r.**).

s. 90–91
- **W trakcie wielkiego kryzysu** wiele **banków** i **przedsiębiorstw produkcyjnych upadło**, inne ograniczały działalność. **Spadały dochody ludności.** Zapanowało ogromne **bezrobocie**.

- W przezwyciężaniu kryzysu pomóc miała **interwencja państw w gospodarkę**. W **USA** była to polityka Nowego Ładu (***New Deal***), polegająca m.in. na **robotach publicznych na masową skalę** oraz na **wsparciu finansowym gospodarstw rolnych**. s. 91–92
- **Wielki kryzys trwał do 1933 r.** Jego następstwem były nie tylko zmiany w polityce gospodarczej rządów, lecz także **radykalizacja nastrojów społecznych**. Ułatwiła ona w wielu krajach zdobycie władzy przez **rządy autorytarne i dyktatorów**. s. 93
- **Na początku lat 20. powstała** Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (**NSDAP**), której przywódcą został wkrótce **Adolf Hitler**. Prezentowana przez nią ideologia – **narodowy socjalizm** (**nazizm**) – była **niemiecką wersją faszyzmu**. s. 96
- NSDAP dążyła do **obalenia postanowień traktatu wersalskiego**. Prezentowała także skrajnie **nacjonalistyczne** i **rasistowskie** poglądy (zwłaszcza **antysemityzm**). Bardzo silnie akcentowała **kult wodza** i **silnego państwa** oraz **pogardę dla rządów parlamentarnych**. s. 96
- **Wielki kryzys gospodarczy** spowodował **dalszy wzrost poparcia dla ugrupowań radykalnych** (nazistów i komunistów). s. 98
- **Hitler w styczniu 1933 r. objął funkcję kanclerza**. Wkrótce rozwiązał wszystkie partie polityczne poza NSDAP. Po śmierci prezydenta Hindenburga osiągnął jako **Führer** pełnię **władzy dyktatorskiej**. s. 99
- **III Rzesza** była **państwem totalitarnym**, rządzonym za pomocą **NSDAP** i **aparatu przemocy** (**SS, Gestapo**). s. 99
- **Prześladowano społeczność żydowską**. Kolejne rozporządzenia (w tym **ustawy norymberskie z 1935 r.**) odbierały Żydom podstawowe prawa obywatelskie. s. 101–102
- Rozwinięto **system kontroli i indoktrynacji społeczeństwa**, którym służyła **propaganda** oraz liczne, całkowicie podporządkowane nazistom **organizacje, do których przynależność była obowiązkowa**. s. 102–103
- **W latach 30. Japonia zajęła** znaczną, najbardziej rozwiniętą gospodarczo **część Chin**. W związku z planami dalszej ekspansji w Azji **rozbudowywała swoje siły zbrojne**. s. 105
- **W 1935 r. Niemcy** wprowadziły **powszechny obowiązek służby wojskowej** i rozpoczęły **zbrojenia**. s. 107
- W latach 1935–1936 **Włochy podbiły Etiopię**. s. 108
- W marcu **1936 r. Niemcy przeprowadziły remilitaryzację Nadrenii**. s. 108
- **W latach 1936–1939** trwała **wojna domowa w Hiszpanii**, która doprowadziła do **władzy dyktatorskiej gen. Francisca Franco**. s. 109
- **Niemcy**, **Włochy** i **Japonia** („**oś Berlin–Rzym–Tokio**"), a następnie także **Węgry** związały się **paktem antykominternowskim**. s. 110
- **W marcu 1938 r.** Hitler dokonał ***Anschlussu*** (przyłączenia) **Austrii do III Rzeszy**. s. 111
- Podczas **konferencji monachijskiej we wrześniu 1938 r.** Wielka Brytania i Francja wyraziły zgodę na **wcielenie do Niemiec pogranicznych terenów Czechosłowacji**. s. 112
- **W marcu 1939 r.** Hitler doprowadził do **likwidacji państwa czechosłowackiego**, którego terytorium zostało **podporządkowane III Rzeszy**. s. 113
- W kwietniu 1939 r. **Włochy zajęły Albanię**. s. 114
- Prowadzona przez państwa zachodnie **polityka ustępstw wobec Hitlera** (*appeasementu*) **zakończyła się porażką**.
- Do **najwybitniejszych pisarzy** okresu międzywojennego należeli: **Thomas Mann**, **Virginia Woolf**, **Franz Kafka** (powieść *Proces*), **James Joyce** (*Ulisses*), **Marcel Proust** (*W poszukiwaniu straconego czasu*), **William Faulkner**, **Michaił Bułhakow** (*Mistrz i Małgorzata*). s. 118

s. 119–120
- W USA wybitnymi prozaikami byli m.in.: **Francis Scott Fitzgerald, John Steinbeck, Ernest Hemingway** i **John Dos Passos**.

s. 122–123
- Najwybitniejszymi reżyserami okresu **kina niemego** byli: **David Wark Griffith, Friedrich Wilhelm Murnau, Siergiej Eisenstein** i **Charles Chaplin**. Lata 30. były już okresem **filmu dźwiękowego**.

s. 124
- W **muzyce rozrywkowej** szczególnie ważne miejsce zajął **jazz**.

s. 125
- Najwybitniejszymi kompozytorami muzyki klasycznej byli: **Igor Strawiński, Siergiej Prokofiew, Dmitrij Szostakowicz, Béla Bartók, Maurice Ravel** i **Alban Berg**.

s. 125–128
- W **malarstwie** kontynuowano **awangardowe trendy** sprzed I wojny światowej. **Nowymi kierunkami** były **dadaizm** oraz **surrealizm**.

s. 130
- **W państwach totalitarnych** twórczość artystyczną podporządkowano **ideologii i celom propagandowym**.

VII. II Rzeczpospolita

- Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej
- Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej
- Społeczeństwo, gospodarka i ustrój odrodzonej Polski
- Funkcjonowanie i załamanie się demokracji parlamentarnej w Polsce
- Polska w okresie rządów autorytarnych Józefa Piłsudskiego
- Ostatnie lata II Rzeczypospolitej
- Kultura i nauka w II RP

1. Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z okolicznościami, w jakich Polska odzyskała niepodległość po okresie zaborów;
- przeczytasz o zwycięskim powstaniu wielkopolskim;
- przeanalizujesz proces formowania się centralnego ośrodka polskiej władzy państwowej.

Narodziny niepodległego państwa polskiego

Klęska wojenna państw centralnych, które w momencie zakończenia I wojny światowej kontrolowały całość ziem zamieszkałych przez Polaków, stała się oczywista już w październiku 1918 r. Wtedy też polskie społeczeństwo mogło przystąpić do przejmowania władzy z rąk zaborców. Inicjatywy polityczne i militarne, jakie Polacy podjęli w trakcie wojny, stanowiły podstawę do rozpoczęcia takich działań.

Rada Regencyjna

Na terenie Królestwa Polskiego oficjalną reprezentację Polaków stanowiła **Rada Regencyjna**, która jednak **nie miała większego poparcia społecznego**. **Zapowiedziała ona 7 października powstanie niepodległego państwa polskiego**, przy czym powołała się na orędzie prezydenta USA Wilsona („14 punktów"). Nie wypowiedziała jednak posłuszeństwa państwom centralnym okupującym ziemie polskie i nadal ściśle z nimi współpracowała. Następnie 12 października ogłosiła przejęcie władzy zwierzchniej nad **Polską Siłą Zbrojną**, podporządkowaną dotąd Niemcom. Kolejnym krokiem Rady Regencyjnej było **powołanie 23 października rządu**, który miał przejąć administrację na terenach okupowanych. Rozpoczęła się też rekrutacja do Wojska Polskiego.

Polska Komisja Likwidacyjna

Także politycy **w Galicji** przygotowywali się do stworzenia ośrodka polskiej władzy. **Pod koniec października w Krakowie** powołali **Polską Komisję Likwidacyjną** (**PKL**) na czele z **Wincentym Witosem**. Ponieważ Austro-Węgry i ich armia się rozpadały, nie istniała siła, która mogłaby przeciwstawić się **przejmowaniu władzy przez Polaków**. Dokonali oni tego w **Galicji Zachodniej** na przełomie października i listopada. PKL podporządkowała się też polska Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego (powstała 19 października).

Natomiast **w Galicji Wschodniej i we Lwowie władza znalazła się w rękach Ukraińców**. Polscy mieszkańcy Lwowa nie pogodzili się z tą sytuacją, co zapoczątkowało polsko-ukraińską walkę zbrojną o te tereny (zobacz rozdz. VII.2.).

Działacze lewicy niepodległościowej nie poparli rządu powołanego przez Radę Regencyjną. Na terenie Królestwa Polskiego utworzyli nowy ośrodek władzy

Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej

Ignacy Daszyński

wsparty przez **Polską Organizację Wojskową**. W opanowanym przez nią **Lublinie** ogłosili **7 listopada** powstanie **Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej** z socjalistą **Ignacym Daszyńskim** na czele. Przedstawicieli prawicy nie zaproszono do udziału w tym gabinecie, a PSL „Piast" odmówił uczestnictwa.

Ignacy Daszyński, fotografia sprzed 1925 r.

Ignacy Daszyński (1866–1936) pozostawał w okresie II Rzeczypospolitej czołowym politykiem socjalistycznym. Był ponadto inicjatorem powstania w 1923 r. Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego. Tę organizację powołali socjaliści, aby prowadzić działalność edukacyjną i wydawniczą skierowaną do robotników oraz wspierać działalność artystyczną w ich środowisku. Daszyński był posłem w latach 1919–1935, wicemarszałkiem (1922–1928), a następnie marszałkiem Sejmu (1928–1930). Poparł przewrót majowy Józefa Piłsudskiego w 1926 r., ale bardzo szybko znalazł się w opozycji do jego autorytarnych rządów. W 1929 r. wsławił się odmową otwarcia posiedzenia Sejmu, gdy Piłsudski przybył na nie w otoczeniu ponad 100 oficerów wojska.

W odróżnieniu od wcześniej tworzących się inicjatyw **rząd lubelski** uważał się za ogólnopolski, a nie lokalny ośrodek władzy. W dniu swojego powstania ogłosił **manifest**, który zapowiadał, że przyszła Polska będzie **republiką o ustroju demokratycznym**. Dokument przewidywał też wiele **reform społecznych** o dość radykalnym charakterze, opartych na **programie lewicy**. Rząd Daszyńskiego nie stał się jednak zaczątkiem władzy centralnej – nie uzyskał uznania innych ośrodków i **przetrwał jedynie kilka dni**.

Źródło historyczne

Fragmenty Manifestu Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej z 7 listopada 1918 r.

Jako tymczasowy rząd ludowy polski postanawiamy i ogłaszamy poniższe prawa, obowiązujące cały Naród Polski od chwili wydania niniejszego dekretu: [...]

4) Sejm Ustawodawczy zwołany będzie przez nas [...] na podstawie powszechnego bez różnicy płci, równego, bezpośredniego, tajnego i proporcjonalnego głosowania. [...] Czynne i bierne prawo wyborcze będzie przysługiwało każdemu obywatelowi i obywatelce, mającym 21 lat skończonych;

5) Z dniem dzisiejszym ogłaszamy w Polsce całkowite polityczne i obywatelskie równouprawnienie wszystkich obywateli bez różnicy pochodzenia, wiary i narodowości, wolność sumienia, druku, słowa, zgromadzeń, pochodów, zrzeszeń, związków zawodowych i strajków; [...]

8) W przemyśle, rzemiosłach i handlu wprowadzamy niniejszym ośmiogodzinny dzień roboczy;

9) Po ukonstytuowaniu się ostatecznym przystąpimy natychmiast do reorganizacji na zasadach szczerze demokratycznych rad gminnych, sejmików powiatowych i samorządów miejskich, jak również do organizowania po miastach i wsiach milicji ludowej, które by zapewniły ludności ład i bezpieczeństwo [...].

Na Sejm Ustawodawczy wniesiemy projekty następujących reform społecznych:
a) przymusowe wywłaszczenie i zniesienie wielkiej i średniej własności ziemskiej i oddanie jej w ręce ludu pracującego pod kontrolą państwową [reforma rolna];
b) upaństwowienie kopalń, salin, przemysłu naftowego, dróg komunikacyjnych, oraz innych działów przemysłu, gdzie się to da od razu uczynić;
c) udział robotników w administracji tych zakładów przemysłowych, które nie zostaną od razu upaństwowione;
d) prawo o ochronie pracy, ubezpieczeniu od bezrobocia, chorób i na starość;
e) konfiskaty kapitałów, powstałych w czasie wojny ze zbrodniczej spekulacji artykułami pierwszej potrzeby i [z] dostaw do wojska;
f) wprowadzenie powszechnego, obowiązkowego i bezpłatnego świeckiego nauczania szkolnego.
[...]
Ludu Polski! Wybiła godzina twego czynu. Weź wielkie dzieło wyzwolenia twej ziemi, przesiąkniętej potem i krwią twych ojców i praojców w swe spracowane, mocne dłonie i przekaż następnym pokoleniom wielką i wolną, zjednoczoną Ojczyznę. Stań, jak jeden mąż, do czynu, nie poskąp wielkiemu dziełu wyzwolenia Polski i pracującego w niej człowieka ani mienia, ani ofiar, ani życia.

Wiek XX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 129–131.

Ćwiczenie

1. Wymień zasady systemu ustrojowego i społecznego, których wprowadzenie ogłaszał rząd lubelski.
2. Przedstaw charakter reform, które rząd zamierzał przedstawić Sejmowi Ustawodawczemu. Dlaczego nie ogłaszał ich natychmiastowego wejścia w życie, lecz pozostawiał ich przyjęcie w gestii parlamentu?

powrót Józefa Piłsudskiego do Warszawy

przejęcie zwierzchnictwa nad Wojskiem Polskim

Decydującą rolę w wydarzeniach, które doprowadziły do powstania niepodległego państwa polskiego, zaczął odgrywać od tej pory **Józef Piłsudski**. Po zwolnieniu przez Niemców z internowania w Magdeburgu **przybył do Warszawy**. W następnym dniu – **11 listopada 1918 r. – Rada Regencyjna przekazała mu dowództwo nad tworzącym się Wojskiem Polskim**. Ten dzień uznano później za datę **odzyskania przez Polskę niepodległości**. W tym samym dniu Niemcy podpisały rozejm kończący I wojnę światową.

Na terenie Królestwa Polskiego trwało **rozbrajanie żołnierzy niemieckich**, którzy tylko sporadycznie stawiali opór. Wobec przegranej Niemiec

Rozbrajanie żołnierzy niemieckich w Warszawie w listopadzie 1918 r.

w wojnie i wystąpień rewolucyjnych, do jakich dochodziło w ich kraju, wielu z nich chciało już tylko wrócić do domów. Natomiast na Ziemiach Zabranych oddziały niemieckie były bardziej zdyscyplinowane i wciąż podtrzymywały tam stan okupacji niemieckiej.

Źródło historyczne

Telegram Józefa Piłsudskiego powiadamiający rządy państw świata o powstaniu państwa polskiego, 16 listopada 1918 r.

Jako Wódz Naczelny Armii Polskiej, pragnę notyfikować rządom i narodom wojującym i neutralnym istnienie Państwa Polskiego Niepodległego, obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski.
Sytuacja polityczna w Polsce i jarzmo okupacji nie pozwoliły dotychczas narodowi polskiemu wypowiedzieć się swobodnie o swym losie. Dzięki zmianom, które nastąpiły wskutek świetnych zwycięstw armii sprzymierzonych – wznowienie niepodległości i suwerenności Polski staje się odtąd faktem dokonanym.
Państwo Polskie powstaje z woli całego narodu i opiera się na podstawach demokratycznych. Rząd Polski zastąpi panowanie przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski – przez ustrój, zbudowany na porządku i sprawiedliwości.
Opierając się na Armii Polskiej pod moją komendą, mam nadzieję, że odtąd żadna armia obca nie wkroczy do Polski, nim nie wyrazimy w tej sprawie formalnej woli naszej. Jestem przekonany, że potężne demokracje Zachodu udzielą swej pomocy i braterskiego poparcia Polskiej Rzeczypospolitej Odrodzonej i Niepodległej.

Wiek XX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 133.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w jaki sposób Józef Piłsudski przedstawiał światowym rządom prawo narodu polskiego do posiadania niepodległego państwa. Na czym się ono opierało według słów Piłsudskiego?

Powstanie wielkopolskie

powstanie wielkopolskie

Polscy działacze polityczni **w zaborze pruskim** domagali się przyłączenia do Polski tych obszarów Niemiec, na których zamieszkiwali Polacy. Ta sprawa miała być przedstawiona do rozpatrzenia na konferencji pokojowej w Paryżu. W parę dni po zawieszeniu broni z 11 listopada 1918 r. kończącym I wojnę światową ujawniła się **Naczelna Rada Ludowa** (**NRL**) działająca dotąd konspiracyjnie. Miała ona stanowić reprezentację Polaków w Niemczech. Jej członkowie byli związani z **endecją** (Narodową Demokracją).

Wbrew intencjom NRL w Wielkopolsce doszło do wybuchu powstania wywołanego spontanicznym wystąpieniem polskiej ludności. **Do Poznania przybył**, udający się do Warszawy, **Ignacy Jan Paderewski** należący do paryskiego **Komitetu Narodowego Polskiego** Romana Dmowskiego (zobacz rozdz. V.4.). Przyjazd tego wybitnego muzyka i działacza narodowego stał się dla Polaków okazją do **demonstracji patriotycznych**. Niemcy starali się im przeciwdziałać: rozpraszali tłumy i zrywali

polskie flagi narodowe wywieszone w mieście. Doszło do starć, które **27 grudnia 1918 r.** – w dzień po przyjeździe Paderewskiego – przerodziły się w **polskie zbrojne powstanie**. W ciągu kilku dni objęło ono **prawie całą Wielkopolskę**. Zaskoczone garnizony wojsk niemieckich nie potrafiły przeciwstawić się polskiemu zrywowi i były stopniowo rozbrajane. NRL ogłosiła przejęcie władzy na wyzwolonym terenie 8 stycznia 1919 r.

Ignacy Jan Paderewski w Poznaniu, 27 grudnia 1918 r.

W połowie stycznia rząd niemiecki skierował przeciwko powstańcom większe siły. Utworzył się front, jednak dalszą ofensywę niemiecką powstrzymano dzięki zabiegom dyplomatycznym. Pod naciskiem Francji państwa ententy zagroziły Niemcom, że dalsze działania zbrojne w Wielkopolsce uznają za zerwanie rozejmu kończącego wojnę. Niemcy nie mogły ryzykować wznowienia wojny z państwami zachodnimi. Dlatego **16 lutego 1919 r.** podpisały układ, na mocy którego **rozejm** rozciągnięto na front w Wielkopolsce. Walki ustały, a **powstanie wielkopolskie zakończyło się sukcesem**. Na definitywne włączenie Wielkopolski w granice państwa polskiego trzeba było jeszcze poczekać, gdyż ostateczną decyzję w tej sprawie miał podjąć kongres paryski.

Afisz wydany z okazji rocznicy powstania wielkopolskiego

Umacnianie się władz państwowych II Rzeczypospolitej

Rada Regencyjna, która nie miała większego poparcia, **14 listopada 1918 r.** rozwiązała się i przekazała **władzę cywilną Piłsudskiemu**. Uznał on, że **rząd lubelski** nie reprezentuje dość szerokiego zakresu polskich sił politycznych, więc przekonał jego członków do **podania się do dymisji**. Premierem **pierwszego rządu centralnego** w Warszawie został **Jędrzej Moraczewski** (członek PPSD i żołnierz Legionów). W kilka dni później **Piłsudski** ogłosił dekret o objęciu przez siebie najwyższej władzy jako **Tymczasowy Naczelnik Państwa**. Miał mu podlegać rząd do czasu, gdy w demokratycznych wyborach zostanie wyłoniony Sejm Ustawodawczy.

Józef Piłsudski Tymczasowym Naczelnikiem Państwa

Rząd Jędrzeja Moraczewskiego

W środku, z szablą, siedzi Tymczasowy Naczelnik Państwa Józef Piłsudski, a po jego lewej stronie – premier Moraczewski.

rząd Jędrzeja Moraczewskiego

Rząd Moraczewskiego opierał się na podobnych siłach politycznych, co rząd lubelski. Podjął też jego koncepcje społeczno-ustrojowe, choć w mniej radykalnej formie. Wprowadził **reformy socjalne**: ośmiogodzinny dzień pracy i ubezpieczenia robotnicze. Dalej idące zmiany (planowano reformę rolną i nacjonalizację niektórych gałęzi przemysłu) odłożył do czasu zebrania się Sejmu. Rząd nie miał jednak akceptacji wszystkich polskich sił politycznych. **Stronnictwa prawicy**, zwłaszcza narodowcy (**endecja**), **odmawiały jego uznania**. W konsekwencji nie mógł przejąć kontroli nad Galicją i Wielkopolską, gdzie te ugrupowania współtworzyły ośrodki lokalnej władzy. **Rząd nie był też uznawany na arenie międzynarodowej**. Państwa zwycięskiej ententy za reprezentację Polaków wciąż uważały Komitet Narodowy Polski.

rząd Ignacego Jana Paderewskiego

Wszystkie te czynniki sprawiały, że konieczny był **kompromis polityczny**. Dlatego też **w połowie stycznia 1919 r.** Piłsudski powołał na stanowisko **premiera Ignacego Jana Paderewskiego**, związanego z endecją. Natomiast **Roman Dmowski** został **szefem polskiej delegacji na paryską konferencję pokojową**. W skład nowego rządu weszli przedstawiciele różnych opcji politycznych: od socjalistów, przez ludowców i narodowców, po konserwatystów. Rząd uzyskał **poparcie wszystkich polskich partii** z wyjątkiem komunistów wywodzących się z internacjonalistycznego nurtu polskiego socjalizmu (SDKPiL i PPS-Lewica). Rząd Paderewskiego **uznały państwa zachodnie**.

wybory do Sejmu Ustawodawczego

Wybory do Sejmu Ustawodawczego przeprowadzono **26 stycznia 1919 r.** Odbyły się one na podstawie demokratycznej **pięcioprzymiotnikowej ordynacji wyborczej**, zgodnie z którą **prawa wyborcze przysługiwały także kobietom**. Głosowanie mogło się wówczas odbyć tylko na terenie Królestwa Polskiego oraz zachodniej Galicji. Z obszaru zaboru pruskiego i Galicji Wschodniej do Sejmu weszli posłowie polscy zasiadający wcześniej w parlamentach niemieckim i austriackim. Najwięcej **mandatów poselskich** (ok. **30%**) **uzyskał prawicowy Związek Ludowo-Narodowy, zdominowany przez endecję**. Dobry wynik uzyskały także **stronnictwa ludowe**, a **stosunkowo słaby – socjalistyczne**. W Sejmie znalazło się wiele partii, a żadna opcja polityczna nie zdobyła wyraźnej większości.

MONITOR POLSKI

DZIAŁ URZĘDOWY

REPUBLIKA POLSKA.

DEKRET

O WYBORACH DO SEJMU USTAWODAWCZEGO.

dnia 28 stycznia 1919 r.

Ordynacja pięcioprzymiotnikowa – system głosowania zakładający wybory: powszechne, tajne, bezpośrednie, równe (każdy obywatel ma jeden głos tej samej wagi) i proporcjonalne (mandaty poselskie są rozdzielane proporcjonalnie w stosunku do liczby głosów uzyskanych przez partie, a nie na zasadzie większościowej).

Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego opublikowany w „Monitorze Polskim. Dzienniku Urzędowym Republiki Polskiej"

Roman Dmowski, zdjęcie z ok. 1919 r.

Dmowski (1864–1939) w okresie II Rzeczypospolitej pozostawał przede wszystkim wielkim autorytetem polskiego ruchu nacjonalistycznego i jego czołowym ideologiem. Bardzo wiele publikował – zarówno rozpraw politycznych, jak i artykułów w prasie. Znacząco wpływał na bieżącą działalność obozu endecji, jednak nie sprawował funkcji przywódczej. Chociaż endecja miała poważny udział w rządach powstających w Polsce do przewrotu majowego w 1926 r., sam Dmowski tylko raz był ministrem i to zaledwie przez kilka tygodni (jesienią 1923 r. objął ministerstwo spraw zagranicznych w rządzie Wincentego Witosa).

Pierwsze posiedzenie Sejmu Ustawodawczego, 10 lutego 1919 r.

Mała Konstytucja

Pierwszy **Sejm** odrodzonej Polski (**II Rzeczypospolitej**) przyjął **20 lutego 1919 r.** tak zwaną **Małą Konstytucję**. Na mocy tej uchwały powierzył dalsze sprawowanie obowiązków Naczelnika Państwa (już nie „tymczasowego") Józefowi Piłsudskiemu. Jednocześnie uznał, że Sejm jest najwyższą władzą ustawodawczą w państwie. Naczelnik Państwa wraz z rządem stanowili władzę wykonawczą i byli odpowiedzialni przed parlamentem.

Wciąż nie zostały określone granice rodzącego się państwa polskiego. Było jasne, że ich kształt (przede wszystkim na wschodzie) zostanie wyznaczony w wyniku działań zbrojnych. Dlatego też konieczna była budowa polskiej armii. **Wojsko Polskie** – początkowo oparte na Polskiej Sile Zbrojnej podlegającej Radzie Regencyjnej – uzupełniano o żołnierzy z dawnych armii zaborczych oraz legionistów, członków POW i nowych ochotników. Na początku 1919 r. liczyło około 110 tysięcy żołnierzy. Ponadto w Wielkopolsce znajdowały się siły polskie liczące 27 tysięcy ludzi. Cały czas trwał pobór do wojska. Natomiast wiosną do kraju przybyła z Francji **Błękitna Armia** generała Józefa Hallera, do której nabór prowadzono cały czas, mimo zakończenia wojny, i która osiągnęła stan 70 tysięcy żołnierzy. **Pod koniec 1919 r.** Wojsko Polskie liczyło **600 tysięcy żołnierzy**. Jego **Wodzem Naczelnym** pozostawał **Józef Piłsudski**, od marca 1920 r. w stopniu **Pierwszego Marszałka Polski**.

Plakat werbunkowy zachęcający do wstępowania do Wojska Polskiego, 1919 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw zdarzenia, które doprowadziły do ukształtowania się centralnego ośrodka polskiej władzy państwowej.
2. Określ, jaki system społeczno-ustrojowy przyjęło państwo polskie w momencie powstania.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały wybory do Sejmu Ustawodawczego i uchwalenie Małej Konstytucji.
4. Zastanów się, dzięki czemu Polska odzyskała niepodległość w 1918 r. Jakie okoliczności to umożliwiły? Kto – twoim zdaniem – najbardziej się do tego przyczynił? Uzasadnij swoją opinię.
5. Omów przyczyny i skutki wybuchu polskiego powstania w Wielkopolsce.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 136
- **W październiku 1918 r.** powstał w Warszawie **rząd utworzony przez Radę Regencyjną. Nie miała** ona jednak **większego poparcia w społeczeństwie polskim.**

s. 136
- Władzę w **zachodniej Galicji** przejęła na przełomie października i listopada **Polska Komisja Likwidacyjna.**

s. 137
- **7 listopada** działacze **lewicy niepodległościowej** utworzyli **w Lublinie Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej** na czele z **Ignacym Daszyńskim.**

s. 138
- **11 listopada 1918 r. Józef Piłsudski,** który dzień wcześniej przybył do Warszawy, przejął z rąk Rady Regencyjnej **zwierzchność nad** formującym się **Wojskiem Polskim.** Tę datę uznano za moment **odzyskania niepodległości przez Polskę.**

s. 139
- **W Wielkopolsce 27 grudnia 1918 r.** wybuchło **powstanie,** w wyniku którego **Polacy opanowali tę prowincję.** W **połowie lutego 1919 r.** Niemcy musieli zawrzeć na tym obszarze **zawieszenie broni.**

s. 140
- **14 listopada** Rada Regencyjna przekazała **Piłsudskiemu władzę cywilną.** Ogłosił się on następnie **Tymczasowym Naczelnikiem Państwa.**

s. 141
- **Pierwszy polski rząd centralny** utworzył **Jędrzej Moraczewski.** Wprowadził on szereg reform społecznych. **Nie miał** jednak **poparcia partii prawicowych** ani **nie był uznawany na arenie międzynarodowej.**

s. 141
- **W połowie stycznia 1919 r.** powstał **rząd Ignacego Jana Paderewskiego** reprezentujący **wszystkie opcje polityczne** (poza komunistami), który został **uznany przez państwa ententy.**

s. 141
- **26 stycznia 1919 r.** odbyły się **w pełni demokratyczne wybory do Sejmu Ustawodawczego.** Żadna opcja polityczna nie zdobyła w nim większości, choć **stosunkowo największy sukces osiągnęła prawica.**

s. 143
- **20 lutego** Sejm uchwalił **Małą Konstytucję.**

2. Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, w jaki sposób ukształtowała się polska granica z Niemcami;
- przeczytasz o walkach na wschodzie, w tym o wojnie polsko-bolszewickiej, oraz zapoznasz się z ostatecznych kształtem wschodniej granicy Polski.

Kształtowanie się granic zachodnich II RP

postanowienia traktatu wersalskiego wobec Polski

Ostateczne decyzje co do **granicy między Polską a Niemcami** miały zapaść na paryskiej konferencji pokojowej. **Traktat wersalski z czerwca 1919 r. przyznał Polsce Wielkopolskę**, wyzwoloną już w wyniku powstania, oraz **Pomorze Gdańskie**, ale **bez** samego **Gdańska**. Miasto zostało wraz z okolicą wyodrębnione jako **Wolne Miasto Gdańsk** pod protektoratem Ligi Narodów. Postanowiono, że o **przynależności Górnego Śląska** oraz **Mazur, Warmii i Powiśla** zadecyduje miejscowa ludność przez udział w **plebiscytach**.

Terytoria przyznane Polsce na mocy traktatu wersalskiego

Ćwiczenie

Wskaż na mapie i nazwij obszary, które włączono do Polski na mocy traktatu wersalskiego, oraz te, na których miały się odbyć plebiscyty.

Generał Józef Haller dokonujący zaślubin Polski z morzem, obraz Wojciecha Kossaka

Wojsko Polskie wkroczyło na teren Pomorza Gdańskiego dopiero w styczniu 1920 r. W Pucku 10 lutego odbyła się symboliczna uroczystość zaślubin z morzem – gen. Haller dokonał tego przez wrzucenie pierścienia do Bałtyku.

Źródło historyczne

Fragmenty przemówienia premiera (i jednocześnie ministra spraw zagranicznych) Ignacego Jana Paderewskiego w Sejmie w sprawie ratyfikacji traktatu wersalskiego, 30 czerwca 1919 r.

Wysoki Sejmie! Niech mi wolno będzie rozpocząć to sprawozdanie od radosnego okrzyku: Ojczyzna nasza wolna nareszcie! Traktat pokojowy podpisany przez Niemców, uznał niepodległość Polski, główne sprzymierzone mocarstwa potwierdziły to uroczyście. [...] Jeżeli plebiscyt na Warmii, w Prusach Książęcych i na Górnym Śląsku na naszą wypadnie korzyść, to odzyskamy znaczny szmat macierzystej ziemi. [...] dziś już śmiało rzecz można, że tam na zachodzie stanęła pokaźna i piękna część państwowego gmachu Polski, stanęła mocno, na prawnych podstawach, uznana przez wszystkie ludy, przez wszystkie największe potęgi. (Brawa. Głos: „A gdzie jest Gdańsk?").

Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 130–131.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie znaczenie przyjęciu traktatu wersalskiego przypisywał Ignacy Jan Paderewski. Czy ten traktat rozwiązywał wszystkie kwestie terytorialne związane z kształtowaniem się granic Polski?

Polacy na Górnym Śląsku byli niezadowoleni z decyzji o przeprowadzeniu plebiscytu, gdyż wcześniejsze deklaracje ententy zapowiadały bezwarunkowe przekazanie go Polsce. Na tym obszarze władze niemieckie stosowały **represje wobec polskich działaczy narodowych**. W konspiracji działała tam wciąż Polska Organizacja Wojskowa. Napięta sytuacja doprowadziła **w sierpniu 1919 r.** do wybuchu **I powstania śląskiego**. Wobec przewagi wojsk niemieckich **zakończyło się ono po tygodniu klęską**.

Na początku 1920 r. sytuacja Polaków jednak się poprawiła. Na Górny Śląsk wkroczyły wojska francuskie i włoskie, a władze niemieckie musiały opuścić teren, na którym miał się odbyć plebiscyt. Rządy objęła **Międzysojusznicza Komisja Rządząca i Plebiscytowa**. Powołano **Polski Komisariat Plebiscytowy**, na czele z **Wojciechem Korfantym**.

Członkowie Polskiego Komisariatu Plebiscytowego na Górnym Śląsku

Wojciech Korfanty (na zdjęciu siedzi trzeci z lewej) na początku XX w., w okresie zaborów, był związany z endecją (zobacz rozdz. IV.5.). W okresie II Rzeczypospolitej stał się jednym z przywódców chrześcijańskiej demokracji.

plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu

Tymczasem **w lipcu 1920 r.** odbył się **plebiscyt na Mazurach, Warmii i Powiślu**. Polskie starania o przekonanie miejscowej ludności do głosowania za przyłączeniem się do Polski okazały się niewystarczające. Duża część mieszkańców tego obszaru była polskojęzyczna. Jednak często nie miała ani polskiej, ani niemieckiej świadomości narodowej, lecz czuła się grupą odrębną (dotyczyło to zwłaszcza Mazurów). Ponadto trwała wówczas wojna polsko-bolszewicka, a wojska rosyjskie zbliżały się do Warszawy. Istnienie państwa polskiego było zagrożone, co wykorzystywała propaganda niemiecka. Głosiła ona, że Polska to „państwo sezonowe", które upadnie pod ciosami bolszewików. W tej sytuacji wiele osób uznawało za rozsądne pozostanie, jak dotąd, w państwie niemieckim. W plebiscycie **za przynależnością do Polski** padło jedynie **kilka procent głosów**, w związku z czym w jej granice **włączono** zaledwie **8 gmin**.

Na Górnym Śląsku latem 1920 r. nasiliły się **akcje bojówek niemieckich**. Ataki na polskich działaczy plebiscytowych wywołały **II powstanie śląskie**, które wybuchło **w sierpniu 1920 r.** Objęło ono duży obszar i trwało tydzień. Osiągnęło swój główny cel – niemiecka policja, wspierająca wcześniej bojówkarzy, została rozwiązana i zastąpiona polsko-niemiecką.

plebiscyt na Górnym Śląsku

Plebiscyt na Górnym Śląsku odbył się **20 marca 1921 r.** Za Niemcami opowiedziało się 60% głosujących, a **za Polską – 40%**. Niemcy zawdzięczali swoje zwycięstwo częściowo udziałowi w głosowaniu osób urodzonych na Śląsku, ale zamieszkujących w innych regionach Niemiec, dokąd przenosiły się w poszukiwaniu pracy. Niemcy zorganizowali przyjazd około 180 tysięcy osób. Polacy ściągnęli jedynie około 10 tysięcy. Gdyby nie udział emigrantów, za przynależnością do Polski opowiedziałoby się 47% głosujących.

III powstanie śląskie

Granica polsko-niemiecka miała zostać wyznaczona według tego, po czyjej stronie opowiedziała się dana gmina. Okazało się to jednak niemożliwe, gdyż część gmin głosujących za Polską była oddzielona tymi, które wybrały przynależność do Niemiec. Kiedy okazało się, że **mocarstwa zachodnie chcą dokonać podziału bardzo niekorzystnego dla Polski**, nocą **z 2 na 3 maja 1921 r.** wybuchło **III powstanie śląskie**. Na jego czele stanął Wojciech Korfanty. Powstańcy odnieśli duże sukcesy, jednak stopniowo Niemcy zaczęli przejmować inicjatywę. **Po dwóch miesiącach walk** Międzysojusznicza Komisja Plebiscytowa wymusiła **rozejm**.

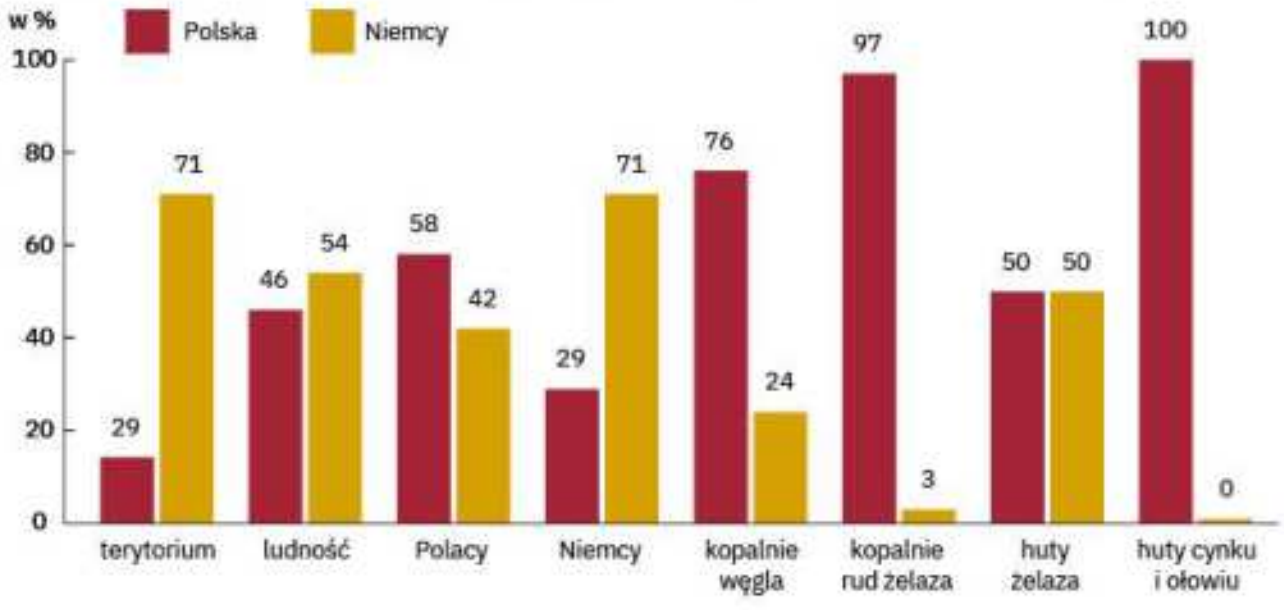

Polski oddział powstańczy w Rybniku w czasie III powstania śląskiego

decyzja Ligi Narodów w sprawie Górnego Śląska

Sprawę Górnego Śląska przekazano **Konferencji Ambasadorów**, która podjęła decyzję o **podziale znacznie korzystniejszym dla Polski** niż wcześniej przewidywany. **Polska uzyskała 29% terytorium plebiscytowego**. Duże znaczenie z punktu widzenia gospodarczego miał fakt, że była to **najlepiej uprzemysłowiona część Górnego Śląska**. Przejęcie przez Polskę przyznanych terenów nastąpiło **w 1922 r. Województwo śląskie** w granicach II Rzeczypospolitej otrzymało **szeroką autonomię** (o czym polski Sejm zadecydował jeszcze przed plebiscytem) i miało własny **Sejm Śląski** z siedzibą w Katowicach.

Konferencja Ambasadorów – rada powołana przez aliantów po I wojnie światowej, obradująca pod przewodnictwem przedstawiciela Francji, skupiająca paryskich ambasadorów głównych mocarstw zwycięskiej koalicji (Wielkiej Brytanii, Włoch i Japonii oraz – jako obserwatora – USA). Jej celem było nadzorowanie realizacji traktatów pokojowych oraz rozstrzyganie kwestii spornych z nimi związanych. W praktyce funkcjonowała w ramach Ligi Narodów.

Podział Górnego Śląska na mocy decyzji Rady Ligi Narodów

Ćwiczenie

Na podstawie wykresu oraz informacji zawartych w podręczniku określ, jakie znaczenie miał sposób podziału Górnego Śląska ostatecznie przeprowadzony przez Ligę Narodów. Jaką rolę gospodarczą mogły odgrywać te ziemie dla obu państw?

Pomnik Powstańców Śląskich w Katowicach

Walka o granice wschodnie

polsko-ukraińskie walki o Lwów

Wschodnie granice państwa polskiego zostały ukształtowane w wyniku wysiłku zbrojnego. Pierwszym etapem tych zmagań była **walka o Lwów**. Na początku listopada 1918 r. **władza w Galicji Wschodniej znajdowała się w rękach Ukraińców**, którzy tworzyli własne struktury państwowe i wojskowe. Sytuacja etniczna na tym terenie była skomplikowana, gdyż **Ukraińcy stanowili tam zdecydowaną większość**, jednak w miastach było ich stosunkowo niewielu. W samym **Lwowie około 50% ludności stanowili Polacy**, 30% – Żydzi, a niespełna 20% – Ukraińcy.

wyparcie wojsk ukraińskich z Galicji Wschodniej

Członkowie zakonspirowanych dotąd polskich formacji niepodległościowych wraz z ludnością cywilną starali się odzyskać kontrolę nad Lwowem. **Od 1 listopada** trwały w nim **walki uliczne**, a wśród walczących sił polskich znaleźli się także harcerze i młodzież szkolna (**„Orlęta Lwowskie"**). O **wyparciu Ukraińców ze Lwowa** jeszcze w listopadzie zadecydowały **regularne oddziały polskie**, które nadciągnęły z Przemyśla. Miasto pozostawało jednak w okrążeniu, a **starcia polsko-ukraińskie na terenie całej Galicji Wschodniej trwały przez następne miesiące**. Do walk doszło także na **Wołyniu**, który przed I wojną światową był częścią zaboru rosyjskiego. Tam Ukraińcy również stanowili większość ludności. Dopiero **ofensywa armii polskiej w czerwcu 1919 r.** doprowadziła do wypchnięcia wojsk ukraińskich **za rzekę Zbrucz**, czyli dawną wschodnią granicę Galicji.

Cmentarz Orląt Lwowskich na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie

Walki o Lwów trwały od 1 do 22 listopada 1918 r. Spośród ok. 400 poległych w nich Polaków, ok. 120 stanowili uczniowie, kilkunastu miało 15 lat lub mniej, a najmłodszy miał 9 lat.

Odznaki polska oraz ukraińska przyznawane przez strony konfliktu uczestnikom walk we Lwowie w 1918 r.

Najgroźniejszym przeciwnikiem na wschodzie okazała się jednak **bolszewicka Rosja**. Po zakończeniu I wojny światowej **Wojsko Polskie** zajmowało stopniowo obszary na wschód od Bugu, opuszczane przez ewakuujące się wojska niemieckie. Te tereny z drugiej strony starała się opanować **Armia Czerwona**.

Po klęsce Niemiec **Rosja Radziecka wypowiedziała traktat brzeski** i zamierzała **odzyskać tereny należące do imperium przed I wojną światową**. Plany bolszewików szły jednak znacznie dalej. Dążyli oni do **rozprzestrzenienia rewolucji na inne kraje**. Marsz ich armii na zachód miał wspierać wystąpienia rewolucyjne w pokonanych państwach centralnych, a być może wywołać je także w Europie Zachodniej.

Polacy postrzegali ziemie na wschód od byłego Królestwa Polskiego: **Kresy**, **Ziemie Zabrane**, jako związane historycznie i kulturowo z Polską. Pamiętali o zasięgu wschodnich granic I Rzeczypospolitej, choć zdawali sobie sprawę, że odbudowa państwa w tym samym kształcie nie jest już możliwa. Wynikało to w dużej mierze z rozwoju świadomości narodowej i ruchów politycznych wśród narodowości zamieszkujących na wschód od centralnych ziem polskich. Wykształciły się wówczas **dwa programy określenia polskich dążeń na wschodzie**.

Józef Piłsudski był zwolennikiem **koncepcji federalistycznej**. Ruchy narodowe na wschód od ziem etnicznie polskich uznał za rozwinięte w takim stopniu, że należy szukać z nimi kompromisu. Piłsudski chciał odbudowy **wielonarodowej Rzeczypospolitej** jako **federacji** obejmującej **Polskę**, **Litwę** i **Białoruś**. Kraje te miały być ściśle powiązane ze sobą pod względem politycznym, militarnym i gospodarczym. Natomiast **niepodległa Ukraina** – obejmująca ziemie na wschód od Zbrucza – byłaby **związana z Rzecząpospolitą sojuszem polityczno-wojskowym**.

Przywódca Narodowej Demokracji **Roman Dmowski** proponował **koncepcję inkorporacyjną**. Uważał, że **państwo polskie powinno mieć charakter narodowy**. Polacy powinni zatem stanowić w nim zdecydowaną większość. Był **przeciwny przesuwaniu granic Polski zbyt daleko na wschód**, gdyż oznaczałoby to duży odsetek mniejszości narodowych w państwie. Chciał **włączenia** tylko tych **terenów, na których przewaga ekonomiczna i kulturalna Polaków** pozwoli podporządkować, a nawet **spolonizować** miejscową **niepolską ludność**. **Przyznawanie jej suwerenności uważał za błąd**. Zwłaszcza niepodległa Ukraina byłaby, według niego, zagrożeniem jako przypuszczalny sojusznik Niemiec. Za lepsze rozwiązanie uważał podział ziem ukraińskich między Polskę a Rosję.

początek wojny polsko-bolszewickiej

Do pierwszych **starć wojsk Polski i bolszewickiej Rosji** doszło **w lutym 1919 r.** na terenie Białorusi. Natomiast **w kwietniu wojska polskie wyparły bolszewików z Wileńszczyzny**. Piłsudski zdecydował latem o wstrzymaniu ofensywy, gdyż nie chciał przyczynić się do zwycięstwa „białych" w wojnie domowej toczącej się w Rosji. Ich wygrana nie dawałaby wielkich nadziei na realizację polskich planów na wschodzie, gdyż „biali", mający poparcie ententy, nie byli skłonni do ustępstw w sprawie granic. Jednak sukcesy w wojnie domowej zaczęła wkrótce odnosić Armia Czerwona i zagrożenie z jej strony narastało.

Przegląd oddziałów Wojska Polskiego po zajęciu Wilna w kwietniu 1919 r.

Przeglądu dokonują Józef Piłsudski oraz m.in. generałowie: Edward Rydz-Śmigły, Stanisław Szeptycki i Kazimierz Sosnkowski.

polsko-ukraińska ofensywa przeciw bolszewikom

W kwietniu 1920 r. Polska zawarła sojusz z rządem ukraińskim Symona Petlury, toczącym walki z bolszewikami. Ukraińcy – w zamian za uznanie przez Polskę niepodległości swojego kraju i pomoc w jej wywalczeniu – rezygnowali z pretensji do Galicji Wschodniej i części Wołynia. Wkrótce ruszyła **wspólna ofensywa przeciwko bolszewikom**, która pozwoliła zająć w ciągu 2 tygodni znaczne obszary Ukrainy. **Kijów zdobyto 7 maja**.

kontrofensywa Armii Czerwonej

Jednak już **na początku czerwca rozpoczęła się kontrofensywa Armii Czerwonej**. Zmusiła ona wojska polskie do opuszczenia Kijowa i odwrotu na południowym odcinku frontu (gdzie nacierała 1 Armia Konna Siemiona Budionnego), a w miesiąc później także na odcinku północnym. Wojska bolszewickie bardzo szybko posuwały się w głąb państwa polskiego. **W sierpniu 1920 r.** znalazły się na **przedpolach Lwowa**, **okrążyły Zamość** i **zbliżały się do Torunia**. Przede wszystkim nacierające na północy **siły generała Michaiła Tuchaczewskiego dotarły pod Warszawę** i przygotowywały się do jej zdobycia. Niedawno odzyskana niepodległość Polski znalazła się w skrajnym niebezpieczeństwie. **Bolszewicy przygotowywali się do ustanowienia w Polsce republiki radzieckiej**. W Białymstoku utworzyli zależny od siebie ośrodek władzy złożony z polskich komunistów – Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski. Na jego czele stanął Julian Marchlewski, a jednym z członków został Feliks Dzierżyński – przywódca bolszewickiej policji politycznej Czeka.

Polski antybolszewicki plakat propagandowy z sierpnia 1920 r.

W tej sytuacji nastąpiła wyjątkowa **konsolidacja społeczeństwa polskiego**. Oprócz żołnierzy z ogłoszonego częściowego poboru armię zasiliło blisko 100 tysięcy ochotników. Wszystkie siły polityczne z wyjątkiem komunistów wsparły niedawno powołany **Rząd Obrony Narodowej**, kierowany przez **Wincentego Witosa**.

Wojska Tuchaczewskiego były wyczerpane długotrwałą ofensywą. Straciły już także przewagę liczebną i miały problemy z zaopatrzeniem. Jednak **13 sierpnia 1920 r.** podjęły próbę zdobycia stolicy Polski, co rozpoczęło **bitwę warszawską trwającą do 25 sierpnia**. Bolszewicy zostali zatrzymani pod Radzyminem (przyczyniło się do tego natarcie polskich oddziałów, do którego doszło **15 sierpnia**), a już w czwartym dniu bitwy inicjatywę przejęło Wojsko Polskie. **Ofensywa polska znad Wieprza** przełamała front, zmusiła Armię Czerwoną do szybkiego odwrotu, a następnie pozwoliła na **zajęcie Brześcia i Białegosto-**

bitwa warszawska

ku. Na froncie południowym **31 sierpnia** rozegrała się **bitwa pod Komarowem** (w okolicach Zamościa), w której starły się oddziały kawalerii obu stron. Przyniosła ona kolejne zwycięstwo Polakom. Wkrótce wojska bolszewickie wyparto z terenu dawnej Galicji. Na froncie północnym **we wrześniu** Wojsko Polskie rozgromiło bolszewików przygotowujących się do nowej ofensywy w **bitwie nad Niemnem**.

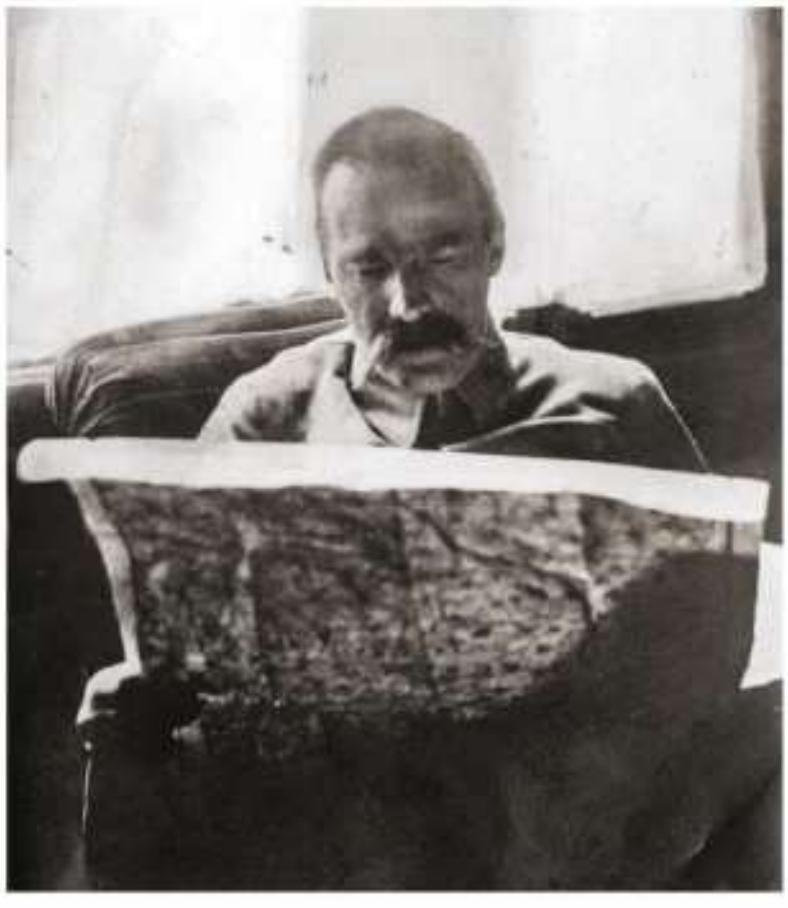
Polska piechota maszerująca na front przed bitwą warszawską

Dzień 15 sierpnia, w Kościele katolickim uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, na pamiątkę zwycięstwa pod Warszawą został ustanowiony w 1923 r. Świętem Żołnierza. Nie było ono obchodzone w okresie PRL, natomiast w 1992 r. przywrócono je jako Święto Wojska Polskiego.

Generał Tadeusz Rozwadowski (1866–1928) – szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, fotografia z 1920 r.

Marszałek Józef Piłsudski – Wódz Naczelny Wojska Polskiego, fotografia wykonana podczas bitwy warszawskiej 1920 r.

W międzywojennej Polsce trwał spór o to, kto był autorem zwycięstwa pod Warszawą. Plany przygotowywał sztab kierowany przez gen. Rozwadowskiego, ale prace nad nimi prowadził też Piłsudski, który sprawował bezpośrednie dowództwo. Doradcą był też francuski generał – Maxime Weygand (czytaj: maksim wegą). Endecja chciała pomniejszyć zasługi Piłsudskiego, więc podkreślała rolę pozostałych oficerów (oprócz wymienionych także gen. Józefa Hallera i gen. Władysława Sikorskiego). Poza tym nazwała zwycięstwo „cudem na Wisłą", aby podkreślić, że Polska zawdzięcza je raczej Opatrzności Bożej niż talentom Piłsudskiego. Z czasem to określenie straciło ironiczny wydźwięk i się upowszechniło.

traktat ryski

W październiku 1920 r. podpisano w Rydze **rozejm** kończący działania zbrojne. Natomiast **18 marca 1921 r.** w tym samym mieście zawarto **pokój** (**traktat ryski**). Na jego mocy **ziemie białorusko-ukraińskie dawnej Rzeczypospolitej podzielono między Polskę a Rosję Radziecką**. Było to **rozwiązanie bliższe koncepcji Dmowskiego**. Nie powstały suwerenne Ukraina i Białoruś. Tym samym **upadła idea federacyjna Piłsudskiego**. W marcu 1923 r. polska granica wschodnia zyskała uznanie międzynarodowe – zatwierdziła ją Konferencja Ambasadorów, także w odniesieniu do Galicji Wschodniej, której przynależność do Polski budziła szczególne kontrowersje. W tej części dawnych Ziem Zabranych, którą w traktacie ryskim przyznano Rosji Radzieckiej, pozostało od 1 do 1,5 miliona Polaków. Po stronie polskiej znalazło się natomiast kilka milionów Ukraińców i Białorusinów.

Walki o granice wschodnie i ostateczny kształt terytorialny II Rzeczypospolitej

Ćwiczenie

1. Na podstawie mapy oraz informacji zawartych w rozdziale omów przebieg zmagań Polaków z Rosją bolszewicką w latach 1919–1920.
2. Porównaj terytorium I i II Rzeczypospolitej.

Konflikty z Litwą i Czechosłowacją

Polska toczyła z Litwą spór o Wilno. W końcowym etapie wojny polsko-bolszewickiej znajdowało się ono w rękach litewskich. Ze względu na opinię państw zachodnich Polska nie mogła przystąpić wprost do wojny o to miasto. **Piłsudski** zdecydował się działać w sposób pośredni. Jednemu z generałów Wojska Polskiego – **Lucjanowi Żeligowskiemu – polecił upozorować bunt. W październiku 1920 r.** Żeligowski na czele dowodzonej przez siebie dywizji udał, że działa samowolnie, i **zajął Wilno wraz z okolicą**. Był to obszar, na którym **przeważała ludność polska** (a przy tym rodzinne strony Piłsudskiego). Ogłoszono powstanie nowego państwa – **Litwy Środkowej**. Jego Sejm zdecydował **w lutym 1922 r.** o **przyłączeniu do Polski**, a mocarstwa zachodnie ostatecznie uznały ten fakt. Litwa nie zaakceptowała utraty Wilna, a stan wojny polsko-litewskiej trwał formalnie aż do 1938 r., choć nie prowadzono żadnych działań zbrojnych.

Przedmiotem konfliktu była też część **granicy południowej**, a więc między Polską a Czechosłowacją. Problem dotyczył obszaru **Śląska Cieszyńskiego**. W listopadzie 1918 r. na szczeblu lokalnym zawarto porozumienie o podziale tego terenu zgodnym z rozmieszczeniem ludności polskiej i czeskiej. Jednak rząd w Pradze nie uznał tych ustaleń. **W styczniu 1919 r. czechosłowackie wojska zajęły większość spornego obszaru**.

Mocarstwa zachodnie zapowiadały początkowo przeprowadzenie plebiscytu na Śląsku Cieszyńskim. Jednak w lipcu 1920 r., w okresie największych postępów wojsk bolszewickich, Polska została nakłoniona do zaakceptowania niekorzystnego dla niej podziału bez odwoływania się do plebiscytu. **Część Śląska Cieszyńskiego** na zachód od rzeki Olzy (tzw. **Zaolzie** ze 140 tys. ludności polskiej) **przyznano Czechosłowacji**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego w 1918 r. tylko część ziem zamieszkałych przez Polaków znalazła się w granicach Polski.
2. Przedstaw postanowienia traktatu wersalskiego dotyczące Polski.
3. Scharakteryzuj proces kształtowania się polskiej granicy z Niemcami. Jaką rolę odegrały decyzje podejmowane na szczeblu międzynarodowym, a jaką – postawa mieszkańców spornych terenów?
4. Przeanalizuj proces kształtowania się polskiej granicy wschodniej. Przedstaw podłoże i przebieg konfliktu z Ukraińcami oraz Rosją Radziecką (wojna polsko-bolszewicka).
5. Porównaj koncepcje wschodnie Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego. W jakiej mierze je zrealizowano?
6. Przygotuj prezentację na temat „Walka o kształt terytorialny państwa polskiego po I wojnie światowej".

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 145
- **Postanowieniem traktatu wersalskiego Polska otrzymała Wielkopolskę** (zajętą już wcześniej przez polskich powstańców) oraz **Pomorze Gdańskie bez Gdańska**, który stał się Wolnym Miastem. Na terenie **Górnego Śląska** oraz **Warmii, Mazur i Powiśla** przewidziano przeprowadzenie **plebiscytów**.

s. 147
- **Plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu** (lipiec 1920 r.) zakończył się **porażką Polski**, do której włączono jedynie kilka pogranicznych gmin.

s. 147–148
- W **plebiscycie na Górnym Śląsku** (marzec 1921 r.) **za Polską** opowiedziało się **40% głosujących**.

s. 148
- **III powstanie śląskie** (maj–lipiec **1921 r.**) doprowadziło do **przedłożenia sprawy Górnego Śląska Radzie Ligi Narodów**, która **przyznała Polsce jego najbardziej uprzemysłowioną część**.

s. 149
- **W listopadzie 1918 r.** trwały **polsko-ukraińskie walki o Lwów** (z udziałem m.in. polskiej młodzieży – „Orląt Lwowskich"). Zakończyły się one polskim zwycięstwem. **W czerwcu 1919 r. wojska ukraińskie wyparto z Galicji Wschodniej.**

s. 151
- **Od początku 1919 r.** trwały **starcia wojsk polskich i Rosji bolszewickiej.**

s. 152
- **W kwietniu 1920 r.**, po zawarciu sojuszu z rządem ukraińskim, Polacy przeprowadzili udaną **ofensywę przeciw bolszewikom** – 7 maja zajęto Kijów.

s. 152
- **Rozpoczęta przez bolszewików w czerwcu 1920 r. kontrofensywa** spowodowała, że ich wojska znalazły się w sierpniu pod Warszawą.

s. 152
- **Bitwa warszawska** (13–25 sierpnia 1920 r.) uratowała niepodległość Polski.

s. 154
- **W marcu 1921 r. Polska i Rosja Radziecka podpisały traktat ryski**, w wyniku którego **ziemie ukraińsko-białoruskie podzielono** między oba państwa.

3. Społeczeństwo, gospodarka i ustrój odrodzonej Polski

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się ze strukturą społeczeństwa II Rzeczypospolitej i jego wielonarodowym oraz wieloreligijnym charakterem;
- przeczytasz o trudnościach gospodarczych okresu po I wojnie światowej;
- dowiesz się, jaki kształt przybrał ustrój polityczny Polski po uchwaleniu konstytucji marcowej 1921 r.

Społeczeństwo II Rzeczypospolitej

Godło państwowe Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1927 (po lewej) i w latach 1927–1945 (po prawej; używał go także rząd polski w Londynie aż do wprowadzenia w 1956 r. nowego wzoru, z zamkniętą koroną zwieńczoną krzyżem)

kształt terytorialny II RP

Wraz z przyłączeniem **wiosną 1922 r.** Wileńszczyzny i części Górnego Śląska do Polski dobiegł ostatecznie końca proces kształtowania się granic II Rzeczypospolitej. Państwo obejmowało **obszar 389 tysięcy km²**. Graniczyło z Niemcami, Czechosłowacją, Rumunią, Rosją Radziecką (ZSRR), Łotwą, Litwą oraz Wolnym Miastem Gdańskiem. Miało **dostęp do morza** na odcinku 70 kilometrów.

ludność Polski

Według spisu powszechnego z **1921 r. ludność Polski** liczyła **ponad 27 milionów osób** (w **1939 r.** – **35 mln**). U początków II RP około 25% obywateli kraju mieszkało w miastach. Do końca okresu międzywojennego ta liczba wzrosła do 30%. **Większość ludności stanowili chłopi**. Spośród nich blisko połowa miała tak małe gospodarstwa, że musiała szukać dodatkowej pracy poza nimi, aby się utrzymać. **Robotnicy** stanowili blisko 30% ludności, a **drobnomieszczaństwo** – ponad 10%. Na **elitę społeczną** składali się: ziemianie, fabrykanci i finansiści oraz ludzie wolnych zawodów – w sumie kilka procent społeczeństwa.

Lekcja w szkole powszechnej im. św. Wojciecha w Krakowie, 1930 r.

Już w lutym 1919 r. wprowadzono obowiązek szkolny dla dzieci od 7. do 14. roku życia. Zapewniono przy tym bezpłatne kształcenie na poziomie szkoły powszechnej (odpowiednik dzisiejszej podstawowej). Wymagało to dużych środków finansowych. Udział wydatków na oświatę w polskim budżecie był przez wiele lat jednym z największych w Europie. Między 1921 a 1939 r. poziom analfabetyzmu udało się zmniejszyć z 33% do 15%.

Wieś Kabaty pod Warszawą, 1925 r.

Toruń, Rynek Nowomiejski, 1925 r., i Warszawa, ulica Marszałkowska, przed 1939 r.

Towarzystwo z wyższych sfer podczas balu mody w Hotelu Europejskim w Warszawie, 1929 r.

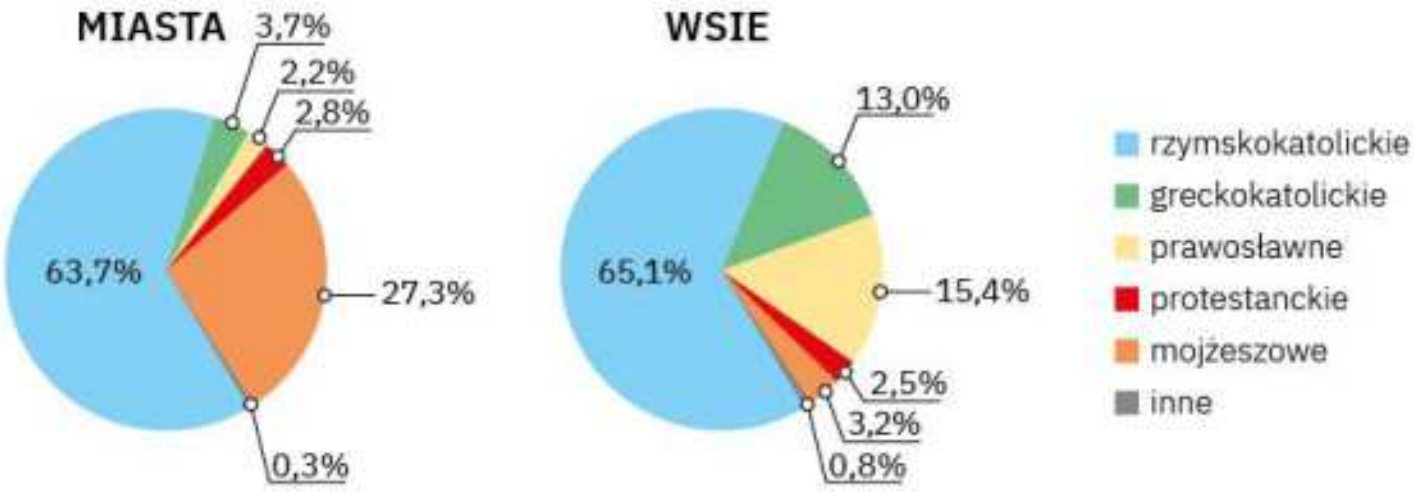
Grupa Ukraińców w strojach regionalnych, 1932 r.

Polacy stanowili około dwie trzecie mieszkańców kraju. Procent mniejszości narodowych był więc wysoki. Na początku lat 20. **Ukraińców** były 4 miliony (ponad 15%), **Żydów** – ponad 2 miliony, **Niemców** i **Białorusinów** – po blisko 1 milionie. Liczba ludności niemieckiej spadała, gdyż poważna jej część decydowała się na wyjazd do Niemiec. **W pełni ukształtowana była świadomość narodowa ludności niemieckiej, a w znacznym stopniu także ukraińskiej.** Natomiast **wśród Białorusinów procesy narodowościowe dopiero się rozpoczynały** (np. w spisie powszechnym z 1931 r. w województwie poleskim ponad 60% mieszkańców podało jako język ojczysty: „tutejszy"). Po okresie zmagań o kształt niepodległej Polski ostatecznie **zakończył się proces powstawania nowoczesnego narodu polskiego**. Świadectwem tego był fakt, że w budowę i obronę kraju zaangażowały się wszystkie warstwy społeczne.

Ukraińcy i Białorusini stanowili głównie **ludność wiejską**. Z kolei **Żydzi** byli w większości **mieszkańcami miast**. W trzech największych miastach Polski – Warszawie, Łodzi i Lwowie – stanowili od 25 do 35% mieszkańców.

Kraj był bardzo zróżnicowany nie tylko pod względem narodowościowym, lecz także **religijnym**. Aż trzy czwarte ludności było katolikami (ok. 65% obrządku **rzymskokatolickiego**, 10,5% obrządku **grekokatolickiego**), 12% – wyznania **prawosławnego**, a 9,5% – **religii mojżeszowej**. Przy tym te proporcje były zupełnie odmienne w miastach niż na wsi.

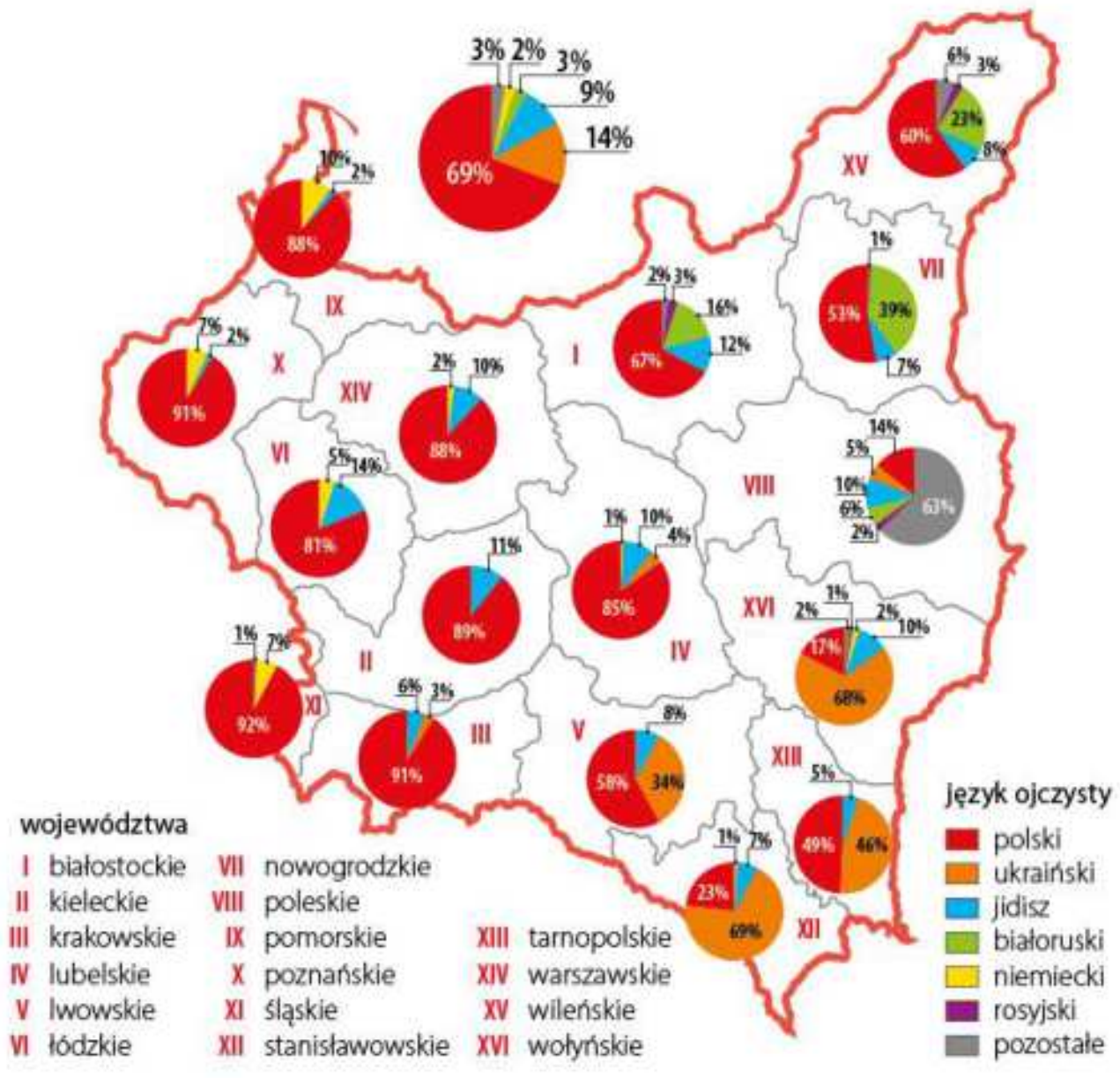
Ukraińcy wyznawali głównie grekokatolicyzm i prawosławie, Żydzi – judaizm, Białorusi – w większości prawosławie, a Niemcy byli głównie protestantami. Wśród Polaków dominował obrządek rzymskokatolicki.

Ludność miast i wsi w Polsce według religii, wyznań i obrządków

Ćwiczenie

Porównaj udział poszczególnych religii, wyznań i obrządków wśród ludności miejskiej i wiejskiej w II RP.

Narodowości Rzeczypospolitej według języka ojczystego podanego w spisie powszechnym z 1931 r.

Ćwiczenie

Na podstawie mapy oraz informacji zawartych w rozdziale omów strukturę narodowościową II Rzeczypospolitej.

Rynek w Klecku w województwie nowogrodzkim, 1932 r.

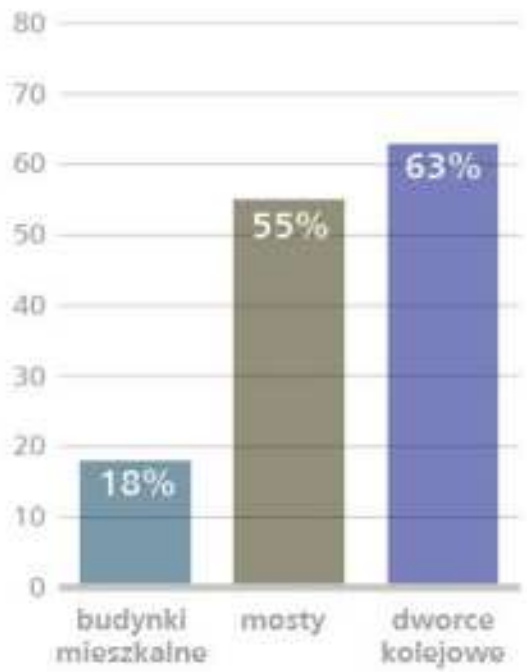
Niewielki, liczący ok. 5000 mieszkańców Kleck leżał w pobliżu granicy z radziecką Białorusią. Aż 75% jego mieszkańców stanowili Żydzi. Społeczność żydowska wyodrębniała się silnie pod względem obyczaju i religii. Natomiast stosunkowo niedawno – pod koniec XIX w. – narodził się wśród niej syjonizm, czyli idea traktowania tożsamości żydowskiej jako narodowej w nowoczesnym znaczeniu (więcej na temat ruchu syjonistycznego w rozdz. III.5.).

Sytuacja gospodarcza po I wojnie światowej

Do najistotniejszych problemów, przed jakim stanęły władze i społeczeństwo polskie po odzyskaniu niepodległości, należały **odbudowa kraju ze zniszczeń** wojennych oraz **zespolenie terytorium** i narodu rozdzielonego przez ponad stulecie między trzy organizmy państwowe. Wymagało to wiele wysiłku, a potrzeby państwa były bardzo duże. Wiele środków z budżetu w pierwszym okresie pochłaniało przede wszystkim wojsko. Znacznych nakładów wymagała także budowa administracji i systemu szkolnictwa.

Działania wojenne lat **1914–1921** toczyły się na niemal całym obszarze, na którym powstało państwo polskie. Przez pierwszy rok trwania I wojny światowej, a następnie w czasie wojny polsko-bolszewickiej **front przesuwał się kilkakrotnie przez ziemie polskie**. Zniszczenia były wynikiem nie tylko samych walk. Na potrzeby machiny wojennej poszczególne **armie konfiskowały** wyposażenie fabryk, surowce, żywność i zwierzęta pociągowe. Gdy się wycofywały, niszczyły czasem to, czego nie były w stanie zagarnąć. Nie chciały, by dostało się to w ręce wroga. Taka sytuacja musiała doprowadzić do **załamania się produkcji** przemysłowej i rolnej. Ludność cywilna była fizycznie osłabiona, a często cierpiała wręcz głód.

zniszczenia wojenne

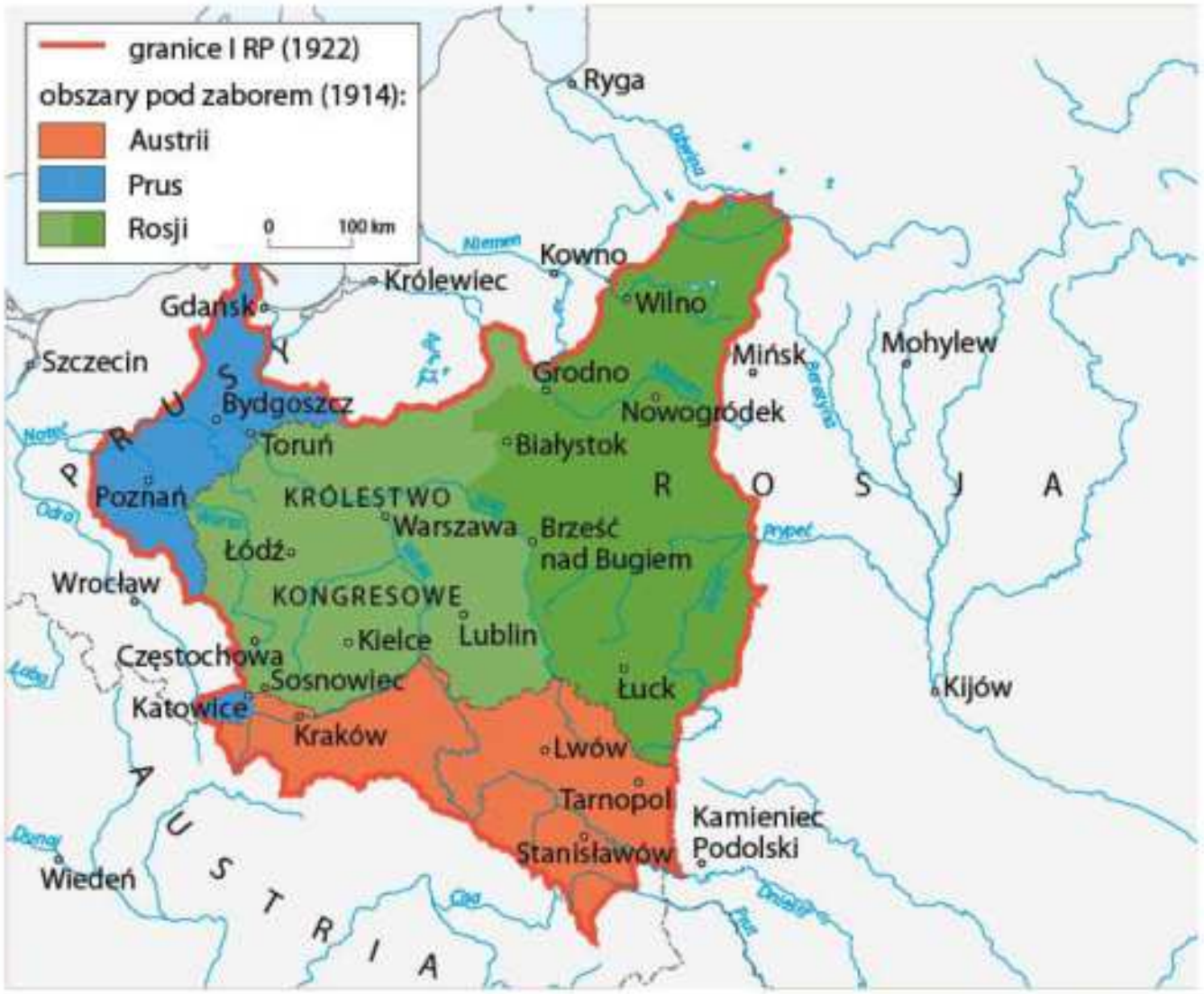
Niektóre straty materialne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej

Trudności gospodarcze u progu istnienia II Rzeczypospolitej wynikały również z tego, że poszczególne części zjednoczonego państwa pozostawały dotąd przez dziesięciolecia **powiązane z gospodarkami krajów zaborczych**. Teraz powiązania te zostały zerwane. Dawne rynki zbytu lub źródła surowców znalazły się za granicą.

trudności gospodarcze

Dotyczyło to zwłaszcza relacji gospodarczych polskiego Śląska i Wielkopolski z Niemcami oraz dawnego Królestwa Polskiego z Rosją. Natomiast wymiana handlowa między zaborami była znikoma przed wojną. Wspólny system gospodarczy musiał się dopiero narodzić.

Obszary II Rzeczypospolitej należące przed I wojną światową do poszczególnych państw zaborczych

Problemy dotyczyły także komunikacji, gdyż większość **linii kolejowych** powstałych przed 1914 r. łączyła poszczególne dzielnice Polski z centrami państw zaborczych, a nie ze sobą (brakowało m.in. bezpośredniego połączenia kolejowego między Warszawą a Poznaniem). Również część **dróg** powstałych w tamtym czasie urywała się, ze względów wojskowych, w pobliżu dawnych granic. W okresie międzywojennym stopniowo uzupełniano sieć kolejową, natomiast w mniejszym stopniu – drogową, co wynikało z wciąż ograniczonej liczby samochodów w posiadaniu mieszkańców Polski.

Niekorzystnie na rozwój gospodarczy wpływał początkowo **brak jednej waluty**. Do 1920 r. w użyciu były – obok marki polskiej wprowadzonej w okresie niemieckiej okupacji w północnej części Królestwa Polskiego – również pieniądze państw zaborczych.

Banknot o nominale 100 marek polskich z 1919 r. z podobizną Tadeusza Kościuszki

Przez całe dwudziestolecie międzywojenne utrzymywał się podział na Polskę „A" i „B", wynikający z różnic w rozwoju poszczególnych regionów w epoce zaborów. Zamożniejsza **Polska „A"** obejmowała **centralną i zachodnią cześć kraju**. Uboższą i mniej rozwiniętą cywilizacyjnie **Polskę „B"** stanowiły **wschodnie obszary Rzeczypospolitej**. Głębokie różnice dotyczyły poziomu rozwoju zarówno przemysłu, jak i rolnictwa, a w konsekwencji – warunków życia ludności.

Jedną z najważniejszych i pilnych potrzeb społecznych i gospodarczych w okresie międzywojennym było przeprowadzenie **reformy rolnej**. Chodziło o zaradzenie sytuacji, w której ogromna część ludności chłopskiej miała gospodarstwa o niedużej powierzchni, niezapewniające utrzymania. Tylko częściowym rozwiązaniem mogło stać się rozdzielenie między chłopów ziemi należącej do państwa, gdyż było jej stosunkowo niewiele. W tej sytuacji konieczny był podział (**parcelacja**) **gruntów**, które musiały zostać przejęte **z rąk wielkich właścicieli ziemskich**. Pierwszą ustawę w tej kwestii przyjęto już w **1920 r.**, jednak postępy parcelacji były znikome. Wynikało to z niechęci ziemian do sprzedaży części swoich majątków państwu oraz sprzeciwu prawicowych stronnictw wobec wprowadzenia przymusowego wykupu ziemi.

Konstytucja marcowa 1921 r.

Dzień przed podpisaniem traktatu ryskiego oraz cztery dni przed plebiscytem na Górnym Śląsku – **17 marca 1921 r.** – **Sejm Ustawodawczy przyjął konstytucję**. Jej kształt wynikał ze ścierania się interesów poszczególnych stronnictw politycznych. Ostatecznie przeważyły koncepcje prawicy i centrum, dominujących w parlamencie. Przyjęto **system parlamentarno-gabinetowy**. Najważniejszą pozycję miał w nim parlament (**przede wszystkim Sejm**, w mniejszym stopniu Senat). **Władzę prezydenta ograniczono**, co było następstwem starań centro-prawicy, która obawiała się, że ten urząd obejmie Józef Piłsudski. Z punktu widzenia ustrojowego Polska stała się **republiką demokratyczną**, w której źródłem władzy byli wszyscy obywatele państwa. Wprowadzono trójpodział władzy na: ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

postanowienia konstytucji marcowej

system parlamentarno-gabinetowy

Władzę ustawodawczą stanowił parlament, to jest **Sejm i Senat, wybierane co 5 lat** przez **wszystkich obywateli bez różnicy płci** (prawa wyborcze przysługiwały w Polsce kobietom już od początku istnienia II RP, także w wyborach do Sejmu Ustawodawczego – zobacz rozdz. VII.1.). Dotyczyło to osób, które ukończyły 21 lat (wybory do Sejmu) lub 30 lat (wybory do Senatu). Aby zostać posłem, trzeba było mieć 25 lat, a senatorem – 40. Głosowanie opierało się na **pięcioprzymiotnikowej ordynacji**. Sejm miał prawo inicjatywy ustawodawczej, czyli zgłaszania projektów ustaw (mógł to także czynić rząd, ale nie prezydent ani Senat). Tylko Sejmowi przysługiwało prawo uchwalania ustaw. Senat mógł następnie zgłosić swój sprzeciw lub wnieść poprawki, jednak Sejm mógł je odrzucić większością 11/20.

władza ustawodawcza

Władza wykonawcza była sprawowana przez prezydenta i rząd. **Prezydenta na 7 lat wybierało Zgromadzenie Narodowe**, czyli głosujący wspólnie członkowie Sejmu i Senatu. Prezydent reprezentował państwo w stosunkach z innymi krajami. Wskazywał premiera, a na jego wniosek mianował ministrów, ale o powołaniu rządu decydowała większość sejmowa. Każdy akt rządowy wymagał podpisu pre-

władza wykonawcza

zydenta, premiera i odpowiedniego ministra. Prezydent był najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych w czasie pokoju, ale podczas wojny miał obowiązek mianować (na wniosek premiera) naczelnego wodza. Za sprawowanie urzędu mógł odpowiadać tylko przed Trybunałem Stanu.

Bieżącymi sprawami państwa kierował rząd przez podległą mu administrację. **Rząd był odpowiedzialny przed Sejmem**, który mógł odwołać pojedynczego ministra lub cały gabinet.

władza sądownicza

Władzę sądowniczą stanowiły niezawisłe sądy – niepodlegające innym organom władzy, a jedynie ustawom.

Konstytucja określała też **obowiązki oraz prawa i swobody obywatelskie**. Do **obowiązków** należały: wierność Rzeczypospolitej i przestrzeganie jej praw, służba wojskowa i ponoszenie świadczeń publicznych (przede wszystkim podatków). Państwo nie uznawało żadnych tytułów i przywilejów stanowych – ustanowiono pełną równość wobec prawa.

Własność uznano za jedną z podstaw porządku prawnego, a jej ograniczenie dopuszczano tylko w stanie wyższej konieczności, na drodze ustawy i za odszkodowaniem. Do **praw obywatelskich** zaliczały się: ochrona życia, wolności i mienia bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy czy religii. Konstytucja wymieniała **wolności**: sumienia, wyrażania przekonań, prasy, zgromadzeń, zrzeszania się oraz prawo do zachowania swojej narodowości i pielęgnowania języka. Przewidywała ochronę pracy, prawo do ubezpieczeń społecznych i obowiązkową naukę w zakresie szkoły powszechnej. Zapewniała pełną wolność wyznania, a przy tym uznawała, że religia rzymskokatolicka zajmuje „naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań".

Źródło historyczne

Fragmenty konstytucji marcowej 1921 r.

Art. 2. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy. [...]
Art. 3. [...] Nie ma ustawy bez zgody Sejmu, wyrażonej w sposób, regulaminowo ustalony. [...]
Art. 43. Prezydent Rzeczypospolitej sprawuje władzę wykonawczą przez odpowiedzialnych przed Sejmem ministrów i podległych im urzędników. [...]
Art. 44. [...] Każdy akt rządowy Prezydenta Rzeczypospolitej wymaga dla swej ważności podpisu Prezesa Rady Ministrów i właściwego ministra, którzy przez podpisanie aktu biorą zań odpowiedzialność. [...]
Art. 56. Rada Ministrów ponosi solidarną odpowiedzialność konstytucyjną i parlamentarną za ogólny kierunek działalności Rządu. [...]
Art. 58 Do odpowiedzialności parlamentarnej pociąga ministrów Sejm zwyczajną większością. Rada Ministrów i każdy z ministrów z osobna ustępują na żądanie Sejmu.

„Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej", 1921, nr 44, poz. 267, s. 634, 641–642, 644.

Ćwiczenia

1. Wyjaśnij, na czym polegał system trójpodziału władzy. W jaki sposób ograniczono władzę prezydenta?

2. W czym przejawiał się demokratyczny charakter ustroju II Rzeczypospolitej, wynikający z konstytucji?

Budynek, w którym obradował Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1928

Gmach ten powstał w połowie XIX w. Wkrótce umieszczono w nim Instytut Aleksandryjsko-Maryjski Wychowania Panien. W 1919 r. został przystosowany do prac Sejmu. Największe z pomieszczeń przekształcono w salę obrad. To tutaj uchwalono konstytucję marcową w 1921 r. oraz odbyły się wybory prezydenckie w 1922 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw zasięg terytorialny II Rzeczypospolitej oraz strukturę jej ludności pod względem społecznym, narodowościowym i religijnym.
2. Przygotuj prezentację na temat „Wielokulturowy charakter społeczeństwa II Rzeczypospolitej".
3. Wyjaśnij, na jakie trudności napotykał rozwój gospodarczy ziem polskich po I wojnie światowej. Jakie znaczenie miały zniszczenia wojenne oraz to, że obszary, które weszły w skład państwa polskiego, należały przez ponad 100 lat do trzech państw zaborczych?
4. Scharakteryzuj ustrój Polski, który ukształtował się na podstawie konstytucji marcowej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 157
- Po ostatecznym ukształtowaniu się wiosną 1922 r. granic **II Rzeczypospolitej** jej **obszar** wyniósł **389 tysięcy km²**.

s. 157
- **Ludność Polski** wynosiła **27 mln w 1921 r.** i **35 mln w 1939 r.** Większość osób mieszkała **na wsiach** i zajmowała się **rolnictwem**.

s. 157
- **Polacy** stanowili **ok. dwie trzecie mieszkańców II Rzeczypospolitej**. Największą mniejszością narodową byli **Ukraińcy** (**4 mln osób**). Bardzo liczni byli ponadto **Żydzi**, **Białorusini** i **Niemcy**.

s. 161
- **Zniszczenia wojenne** okresu I wojny światowej, a następnie wojny polsko-bolszewickiej, spowodowały **bardzo duży spadek produkcji przemysłowej i rolnej** na ziemiach polskich.

s. 161
- **Trudności gospodarcze**, które dały o sobie znać w początkach istnienia II Rzeczypospolitej, wynikały także z „dziedzictwa" zaborów. W skład państwa polskiego weszły **ziemie należące wcześniej do trzech państw zaborczych** i **powiązane z ich systemami gospodarczymi**.

s. 163
- **17 marca 1921 r.** Sejm Ustawodawczy przyjął **Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej** (**konstytucja marcowa**).

s. 163
- Ukształtowany przez konstytucję marcową **ustrój** miał **charakter parlamentarno-gabinetowy**. **Najważniejszą rolę odgrywał Sejm wraz z odpowiedzialnym przed nim rządem**. Natomiast **władza prezydenta była ograniczona**.

s. 163
- **Władzę ustawodawczą** sprawowały w Polsce **Sejm i Senat**, wybierane przez wszystkich dorosłych obywateli na 5 lat według **demokratycznej, pięcioprzymiotnikowej ordynacji**.

s. 163
- **Władzę wykonawczą** sprawował **prezydent wraz z rządem** przez podległą mu administrację. **Prezydenta wybierał** na 7 lat cały parlament (**Zgromadzenie Narodowe**).

s. 164
- **Władza sądownicza** należała do niezawisłych sądów.

4. Funkcjonowanie i załamanie się demokracji parlamentarnej w Polsce

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak funkcjonował ustrój demokracji parlamentarnej w latach 1922–1926;
- zapoznasz się z sytuacją społeczno-ekonomiczną Polski w tym okresie oraz podjętymi reformami gospodarczymi;
- poznasz przyczyny, przebieg i bezpośrednie następstwa przewrotu majowego.

Wybory parlamentarne 1922 r. i wybór prezydenta

Prezydent Gabriel Narutowicz, rysunek wykonany po jego śmierci przez malarza Jana Kantego Gumowskiego

Gabriel Narutowicz (1865–1922) był profesorem politechniki w Zurychu w Szwajcarii, inżynierem hydrotechnikiem, w niepodległej Polsce ministrem robót publicznych, a następnie spraw zagranicznych.

wybory parlamentarne

W listopadzie 1922 r. na podstawie nowej konstytucji przeprowadzono **wybory parlamentarne**. **Najwięcej mandatów** w Sejmie (prawie **37%**) zdobył **prawicowy Chrześcijański Związek Jedności Narodowej** (ChZJN) grupujący polityków endecji, chrześcijańskiej demokracji oraz część konserwatystów. Jeszcze większy sukces odniósł w wyborach do Senatu. Na drugim miejscu w wyborach sejmowych uplasowało się **PSL „Piast"** (prawie **16%** mandatów). Była to partia sytuująca się w centrum sceny politycznej, podejmująca jednak w następnych latach współpracę z prawicą. **Lewica** uzyskała **22%** mandatów (jej główne siły to **PSL „Wyzwolenie"** i **PPS**), natomiast **mniejszości narodowe** – **20%**. Trwał **ostry konflikt polityczny** przede wszystkim między, z jednej strony ChZJN, a z drugiej strony, lewicą i częścią centrum, szukającymi oparcia w Piłsudskim. On sam zdecydował, że – ze względu na niewielkie uprawnienia prezydenta – nie będzie ubiegał się o ten urząd.

wybór prezydenta

Zgromadzenie Narodowe wybrało prezydenta 9 grudnia 1922 r. Największe szanse wydawali się mieć kandydaci prawicy bądź centrum. Jednak w kolejnych turach głosowania socjaliści i mniejszości narodowe, gdy ich kandydat odpadał, przekazywali swoje głosy na Gabriela Narutowicza, zaproponowanego przez lewicowe PSL „Wyzwolenie". W ostatniej turze stanął on przeciwko Maurycemu Zamoyskiemu reprezentującemu prawicę. Decydująca okazała się postawa PSL „Piast", które uznało, że jako partia chłopska nie może głosować na Zamoyskiego – arystokratę i wielkiego właściciela ziemskiego. **Pierwszym prezydentem II Rzeczypospolitej został Gabriel Narutowicz**.

Takie rozstrzygnięcie wywołało gniew i oburzenie **prawicy skupionej wokół endecji**, która zapoczątkowała **kampanię propagandową wymierzoną w Narutowicza**. Argumentowała, że najwyższego stanowiska w państwie nie może sprawować osoba wybrana w dużej mierze głosami mniejszości narodowych. Starała się nie dopuścić do zaprzysiężenia prezydenta. W Warszawie doszło do **zamieszek** i pobicia parlamentarzystów z ugrupowań popierających wybór Narutowicza. Te wystąpienia nie były w stanie przeszkodzić objęciu przez niego urzędu. Jednak **16 grudnia 1922 r.**, podczas otwarcia wystawy sztuki w warszawskiej galerii Zachęta, fanatyczny nacjonalista **zabił prezydenta**.

zabójstwo prezydenta Narutowicza

Śmierć Narutowicza omal nie doprowadziła do militarnego rozstrzygnięcia sporu, który miał dotąd charakter polityczny. Niektórzy zwolennicy Marszałka Piłsudskiego (dawni członkowie POW i Legionów) planowali odwet na przywódcach prawicy oraz przejęcie władzy. Takiej akcji nie poparł jednak sam Piłsudski, a PPS wezwała robotników do zachowania spokoju. Marszałek Sejmu Maciej Rataj (z PSL „Piast"), który zgodnie z konstytucją przejął czasowo obowiązki prezydenta, doprowadził do natychmiastowego utworzenia nowego rządu. Na jego czele stanął Władysław Sikorski, któremu udało się uspokoić sytuację w państwie. **Zgromadzenie Narodowe wybrało nowego prezydenta 20 grudnia**. Został nim **Stanisław Wojciechowski** z PSL „Piast", obrany **głosami tych samych stronnictw, co jego poprzednik**.

Stanisław Wojciechowski

Stanisław Wojciechowski – prezydent Rzeczypospolitej Polskiej od grudnia 1922 do maja 1926 r.

Wojciechowski (1869–1953) był jednym z liderów Polskiej Partii Socjalistycznej w pierwszym okresie jej działalności na przełomie XIX i XX w. Jednak w 1905 r. zrezygnował z działalności w PPS, zaangażował się natomiast w ruch spółdzielczy. W niepodległej Polsce był w latach 1919–1920 ministrem spraw wewnętrznych. W 1921 r. wstąpił do PSL „Piast" i przez tę partię został wysunięty jako kandydat na prezydenta w wyborach z 9 grudnia 1922 r. (odpadł w przedostatniej turze głosowania) i z 20 grudnia, w których zwyciężył.

W maju 1923 r. doszło do zawarcia porozumienia między niedawnymi przeciwnikami: Chrześcijańskim Związkiem Jedności Narodowej (ChZJN), skupiającym ugrupowania prawicy, oraz PSL „Piast". W efekcie powstał **rząd** (przez przeciwników złośliwie nazywany rządem **Chjeno-Piasta**), na którego czele stanął **Wincenty Witos**. W zaistniałej sytuacji **Józef Piłsudski**, ponieważ władzę objęli jego przeciwnicy polityczni, **wycofał się z oficjalnego życia politycznego**.

Problemy gospodarczo-społeczne oraz metody walki z nimi

problemy gospodarcze

Rząd Witosa przetrwał jedynie pół roku, głównie ze względu na **problemy gospodarcze**. Kraj wciąż nie poradził sobie z trudnościami odbudowy po wojnie;

wzrost produkcji był powolny. Dochody budżetu państwa nie pokrywały wydatków. W związku z tym rząd drukował coraz więcej papierowego pieniądza, niemającego pokrycia w towarach na rynku. Efektem była **inflacja**, a następnie – **hiperinflacja**. Pensje robotników, urzędników czy innych pracowników najemnych nie nadążały za wzrostem cen. Rolnicy woleli wstrzymywać się ze sprzedażą swoich produktów, niż wymieniać je na niewiele warte pieniądze. **Spadały obroty w handlu** i **produkcja**, **malały dochody obywateli** i rosło **bezrobocie**. Dochodziło do **strajków i zamieszek**.

hiperinflacja

Karykatura zamieszczona w czasopiśmie satyrycznym „Szczutek" w okresie hiperinflacji

Podpis pod ilustracją brzmi: „Otrzymałem pensję miesięczną i nie wiem co robić! Posiadam pieniędzy zbyt wiele, ażeby samemu udźwignąć i zbyt mało, ażeby zapłacić dorożkarzowi za odwiezienie do domu".

Banknot o nominale 10 milionów marek polskich z 1923 r.

Tempo inflacji było tak wielkie, że pod koniec 1922 r. za jednego dolara płacono 17,8 tys. marek polskich, w połowie 1923 r. – już 197 tys., a z końcem tego roku – 6,4 mln. W ciągu roku nastąpił więc 360-krotny spadek wartości marki polskiej.

Sytuację miał uratować **rząd powołany w grudniu 1923 r.** Jego premier – **Władysław Grabski** – otrzymał od Sejmu specjalne uprawnienia w zakresie **reformy finansów**, mającej **zrównoważyć budżet**. Zwiększono wpływy budżetowe przez podniesienie podatków, którymi obciążono przede wszystkim najzamożniejszą część społeczeństwa. Ustalono mechanizm zapobiegający spadkowi wysokości starych podatków, do czego do tej pory dochodziło z powodu inflacji. Ograniczono wydatki budżetu na administrację i dotowanie kolei. Utworzono **Bank Polski**, który zaczął emitować **nową walutę** – **złoty polski**. Udało się zahamować narastanie inflacji, choć nie opanowano jej w pełni. **Grożące załamanie gospodarki zostało powstrzymane**.

rząd Władysława Grabskiego

reforma finansowa państwa

emisja polskiego złotego

„wojna celna" z Niemcami

Tego, jak duży był potencjał gospodarczy Polski, dowiódł przebieg tak zwanej **„wojny celnej" z Niemcami**. W połowie **1925 r.** rząd niemiecki zadecydował o zaprzestaniu importu węgla, a następnie wielu wyrobów przemysłowych z Polski. Spodziewał się, że w ten sposób doprowadzi do jej załamania gospodarczego. W odpowiedzi Polska podniosła cła na towary importowane z Niemiec.

Wzajemne utrudnianie sobie przepływu towarów było groźniejsze dla Polski, która sprzedawała dotąd do Niemiec bardzo poważną część swojej produkcji. W wyniku „wojny celnej" polski eksport spadł początkowo o 25% (w odniesieniu do węgla aż o ponad 80%). W przypadku Niemiec jedynie kilka procent eksportu szło do Polski, jego ograniczenie miało więc dla nich znikome znaczenie. „Wojna celna" spowodowała **przejściowo bardzo poważne trudności ekonomiczne Polski**, nie doprowadziła jednak do zniszczenia jej gospodarki. Polscy przedsiębiorcy znaleźli dla swoich produktów **nowe rynki zbytu** (w przypadku węgla była to Skandynawia). Pozytywnym następstwem było **uniezależnienie się** w znacznej mierze **polskiej gospodarki od niemieckiej**.

Dokonaniem rządu Władysława Grabskiego było przygotowanie nowej **ustawy o reformie rolnej** uchwalonej ostatecznie przez Sejm **pod koniec 1925 r.** – już po upadku tego gabinetu. Ustalono, że państwo będzie przejmowało od właścicieli ziemskich za pełnym odszkodowaniem nadwyżkę gruntów powyżej 180 hektarów (a w przypadku majątków uprzemysłowionych powyżej 700 ha). Chłopi chcący nabyć ziemię pochodzącą z parcelacji otrzymywali pomoc państwa w uzyskaniu kredytów na korzystnych warunkach.

W latach 1925–1939 parcelacja objęła niecałe 2 miliony hektarów (mniej niż zakładano w ustawie). W jej wyniku powstało ponad 150 tysięcy nowych gospodarstw chłopskich, a ponad 500 tysięcy powiększono. Jednak z powodu wzrostu liczby ludności wiejskiej oraz rodzinnych działów ziemi między spadkobierców, przeprowadzana parcelacja jedynie spowalniała proces rozdrabniania gospodarstw chłopskich. Nie zahamowała go natomiast ani tym bardziej go nie odwróciła. **Problem przeludnienia wsi** mogło rozwiązać jedynie uprzemysłowienie kraju, gdyż nawet całkowita likwidacja wielkiej własności ziemskiej nie zapewniłaby wystarczającej ilości gruntów, aby zniknęły gospodarstwa karłowate i małorolne. Dopiero rozwój przemysłu spowodowałby odpływ większej liczby ludności wiejskiej do pracy w miastach.

Rodzina chłopska z podkrakowskich Bronowic, 1931 r.

Przyczyny kryzysu demokracji parlamentarnej w Polsce i geneza przewrotu majowego

problemy społeczno-gospodarcze

Opisane **problemy społeczno-gospodarcze** wywoływały niezadowolenie w społeczeństwie i podważały zaufanie do rządzących. Mimo reform rządu Grabskiego stabilność finansów państwa nie była dostatecznie ugruntowana. Powracało wiele problemów gospodarczych, jak spadek produkcji i bezrobocie. Znaczna część społeczeństwa zmagała się z biedą lub żyła w skromnych zaledwie warunkach materialnych.

kryzys demokracji parlamentarnej

Także **życie polityczne** w Polsce było niestabilne. Gabinety ministrów często się zmieniały. W ciągu 5 lat od momentu uchwalenia konstytucji Polska miała 10 rządów. Poza gabinetem ministrów Władysława Grabskiego (grudzień 1923 – listopad 1925) żaden z nich nie przetrwał dłużej niż 200 dni. Wynikało to z **zaciekłej walki politycznej**, licznych **sporów dotyczących wizji państwa**, a także z **rozdrobnienia Sejmu**. Działało w nim kilkanaście klubów poselskich (ordynacja wyborcza nawet małym partiom umożliwiła wprowadzenie do parlamentu swoich kandydatów). Posłowie przechodzili z jednego klubu do drugiego. Dochodziło do rozłamów. Podziały wśród polityków były odzwierciedleniem zróżnicowania społeczeństwa polskiego.

Rządzący ponosili także **porażki na arenie międzynarodowej**. Taki charakter miało umacnianie się pozycji sąsiadów Polski: Niemiec i ZSRR, oraz ich współpraca. Szczególny niepokój wzbudzał **traktat w Locarno z 1925 r.**, w którym zabrakło gwarancji Niemiec dla granicy z Polską.

powstanie centroprawicowego rządu Chjeno-Piasta

Tak różnorodne problemy, z jakimi borykała się Polska, były podłożem narastania kryzysu wewnętrznego w państwie. **W maju 1926 r. odtworzyła się centroprawicowa koalicja Chjeno-Piasta**. Wyłoniła ona rząd, którego premierem – podobnie jak 3 lata wcześniej – został **Wincenty Witos**. Choć centroprawica miała większość w parlamencie, poparcie dla niej bardzo zmalało od czasu wyborów, a jej poprzednie rządy większość społeczeństwa wspominała źle. Negatywne nastawienie do rządu Witosa mieli prezydent Wojciechowski (mimo że wywodził się z PSL „Piast") oraz lewica parlamentarna. Rząd został ostro zaatakowany także przez Józefa Piłsudskiego, a w Warszawie doszło do licznych manifestacji poparcia dla niego.

postulat sanacji życia politycznego i społecznego

Piłsudski był bardzo krytycznie nastawiony do sposobu, w jaki funkcjonowała polska demokracja parlamentarna. Od dawna twierdził, że parlament nie potrafi sprawnie działać, a rządy partii politycznych nie służą dobru państwa. Przeciwnikom politycznym zarzucał korupcję. Sam był zwolennikiem silnego państwa i wskazywał na konieczność **sanacji** (czyli uzdrowienia) **życia politycznego i społecznego** w Polsce. Od 1923 r. Piłsudski pozostawał formalnie poza polityką, jednak nieoficjalnie angażował się w wiele sporów. Wciąż miał wielki autorytet i licznych, oddanych sobie **zwolenników w stronnictwach lewicowych** oraz **w wojsku**. Wiele z tych osób współpracowało z nim w okresie walk o niepodległość Polski.

Imieniny Marszałka Piłsudskiego w 1925 r., przed należącym do niego dworkiem w Sulejówku oddają mu hołd oddziały wojskowe

Piłsudski po wycofaniu się w 1923 r. z życia politycznego zamieszkał w Sulejówku pod Warszawą w dworku zbudowanym z funduszy zebranych przez żołnierzy. Poświęcał wiele czasu na zjednywanie sobie zwolenników wśród wojskowych i działaczy politycznych, a jego dworek często był pełen gości.

Przewrót majowy i narodziny nowego systemu rządów

W półrocznym okresie poprzedzającym powstanie rządu Chjeno-Piasta ministrem spraw wojskowych był generał Lucjan Żeligowski (który doprowadził do włączenia Wilna do II Rzeczypospolitej), związany blisko z Piłsudskim. Obsadził on znaczną część stanowisk w armii zwolennikami Marszałka. Na 10 maja – dzień, w którym powstał rząd Witosa – zarządzone były ćwiczenia wojskowe w okolicy Rembertowa. Żeligowski postarał się, aby wzięli w nich udział oficerowie wierni Piłsudskiemu.

przewrót majowy

Przewrót rozpoczął się 12 maja 1926 r. Piłsudski liczył na to, że sama demonstracja zbrojna, wsparta manifestacjami poparcia ze strony mieszkańców Warszawy, skłoni rząd do podania się do dymisji. Jednak prezydent i premier zdecydowali się stawić opór. Nadciągające wojska starły się więc z oddziałami wiernymi legalnym władzom. **Walki na ulicach Warszawy trwały 3 dni**, poległo w nich blisko 400 osób.

Przewrót majowy – żołnierze Piłsudskiego w Alejach Jerozolimskich

Przewrót majowy – wojska wierne rządowi: 7 pułk ułanów w okopach podczas obrony Belwederu oraz 10 pułk piechoty na moście Kierbedzia

Strona rządowa nie miała w stolicy dostatecznych sił, natomiast posiłki nadciągające jej na pomoc były blokowane przez kolejarzy związanych z PPS. Przepuszczali oni tylko oddziały popierające przewrót. Wobec opanowania przez Piłsudskiego najważniejszych punktów w mieście rząd postanowił skapitulować. Do **dymisji** podał się **nie tylko premier Witos, lecz także prezydent Wojciechowski**.

Sejm powołał nowy **rząd** na czele z zaproponowanym przez Piłsudskiego **Kazimierzem Bartlem**. Sam **Piłsudski** objął w nim stanowisko **ministra spraw wojskowych** (urząd ten sprawował przez kolejne 9 lat, aż do swojej śmierci). Zgromadzenie Narodowe przystąpiło do wyboru nowego prezydenta 31 maja. Kandydat obozu narodowego zdobył 40% głosów, a Józef Piłsudski – 60%. Wynik ten oznaczał akceptację i zalegalizowanie przewrotu przez parlament, który obradował pod presją sytuacji wytworzonej przez zamach stanu. Piłsudski uznał, że sprawowanie oficjalnego urzędu będzie go ograniczać w działaniach, dlatego też nie przyjął stanowiska. Wysunął kandydaturę profesora **Ignacego Mościckiego**, który następnego dnia został **wybrany na prezydenta Polski**.

Ignacy Mościcki

Marszałek Józef Piłsudski, prezydent Ignacy Mościcki i premier Kazimierz Bartel w dniu zaprzysiężenia Mościckiego na urząd prezydenta

Ignacy Mościcki (1867–1946) w latach 90. XIX w. związał się z ruchem socjalistycznym – najpierw w Królestwie Polskim, a następnie w środowiskach emigracyjnych w Europie Zachodniej (w 1896 r. był delegatem na kongres II Międzynarodówki). Poznał w tym czasie Piłsudskiego. Jako chemik z wykształcenia pracował wówczas jako badacz oraz wynalazca. Wprowadzał opracowane przez siebie technologie w zakładach chemicznych w Szwajcarii. Po powrocie na ziemie polskie był profesorem Szkoły Politechnicznej we Lwowie w latach 1912–1922. W 1922 r. został dyrektorem Państwowej Fabryki Związków Azotowych w Chorzowie.

nowela sierpniowa

Generalny Inspektor Sił Zbrojnych

Większość stronnictw parlamentarnych zgadzała się, że dla usprawnienia rządów w państwie konieczne jest **wzmocnienie władzy wykonawczej**. Sejm uchwalił w tym celu tak zwaną **nowelę sierpniową**, wprowadzającą **zmiany w konstytucji**. **Zwiększono uprawnienia prezydenta** kosztem parlamentu. Prezydent otrzymał prawo rozwiązywania Sejmu i Senatu na wniosek premiera. Mógł też wydawać **dekrety** (mające taką samą moc jak ustawy) w okresach, gdy Sejm nie obradował. Prezydent Mościcki powołał **Piłsudskiego** na nowo utworzony urząd **Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych**, niepodlegający parlamentowi. W październiku 1926 r. Marszałek objął też urząd premiera, który pełnił do czerwca 1928 r.

Flaga Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj okres rządów parlamentarnych w Polsce przed 1926 r. Jakie były zalety i wady ówczesnego systemu ustrojowego i realiów życia politycznego?
2. Przedstaw trudności ekonomiczne i społeczne, jakie przeżywała Polska w omawianym okresie.
3. Wskaż sukcesy, jakie osiągnięto w kwestiach gospodarczych. Wyjaśnij, na czym polegały i jaki efekt przyniosły reformy Władysława Grabskiego.
4. Wyjaśnij, z jakich powodów i w jakich okolicznościach doszło do przewrotu majowego. Dlaczego zakończył się powodzeniem? Jakie były jego bezpośrednie następstwa?
5. Przeprowadźcie w klasie debatę, której strony wcielą się w przeciwników i obrońców zamachu majowego. Przygotuj argumenty, które mogą być użyte w tej debacie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **9 grudnia 1922 r.** Zgromadzenie Narodowe wybrało na **pierwszego prezydenta** odrodzonej Polski **Gabriela Narutowicza**. Wymierzona w niego **kampania propagandowa prawicy skupionej wokół endecji** doprowadziła w tydzień później **do jego zabójstwa.** s. 167–168
- Jeszcze w grudniu 1922 r. **nowym prezydentem** został **Stanisław Wojciechowski.** s. 168
- Na przełomie 1923 i 1924 r. Polska zmagała się z **hiperinflacją** i licznymi innymi **problemami gospodarczymi**, które były źródłem **niepokojów społecznych.** s. 168–169
- W grudniu **1923 r.** powstał **rząd Władysława Grabskiego**, który miał za zadanie dokonać **reformy finansów państwa**. Wprowadzono **nową walutę – złoty polski.** Grożące załamanie gospodarki zostało powstrzymane. s. 169
- **Rozpoczęta w 1925 r. przez Niemcy „wojna celna"** spowodowała przejściowe problemy polskiej gospodarki. Ostatecznie jednak pozwoliła jej uniezależnić się od gospodarki niemieckiej. s. 170
- **Problemy społeczno-gospodarcze kraju** i **niesprawne** często **funkcjonowanie systemu parlamentarnego** stanowiły podłoże procesów, które umożliwiły przeprowadzenie przez Józefa Piłsudskiego zamachu stanu. s. 171
- **Bezpośrednim powodem wystąpienia zbrojnego Piłsudskiego** i jego zwolenników było **powstanie centroprawicowego rządu Chjeno-Piasta.** s. 171
- Piłsudski głosił **hasło sanacji**, czyli uzdrowienia **życia politycznego i społecznego** w Polsce. s. 171
- **Przewrót rozpoczął się 12 maja 1926 r.** Walki w Warszawie trwały 3 dni. Ostatecznie **prezydent Wojciechowski** i **premier Witos podali się do dymisji**. Na nowego **prezydenta** wybrano **Ignacego Mościckiego.** s. 172–173
- **Nowela sierpniowa** (1926 r.) wprowadzała zmiany w konstytucji **wzmacniające** kosztem parlamentu **władzę wykonawczą** przez nadanie większych uprawnień prezydentowi. s. 174
- **Józef Piłsudski** objął stanowisko **Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych.** s. 174

Politycy pierwszych lat niepodległości

Wincenty Witos

Życia swojego nie spędziłem ani na piecu, ani na wygodach. Nie miałem nadzwyczajnego powodu przywiązania się do wiejskich śmieci, prowadząc przez dziesiątki lat tułaczy, niemal cygański żywot. Rozbratu z rodziną, trwającego nieraz tygodnie i miesiące, nie uważałem za nieszczęście ani za ofiarę. Nie odczuwałem przykrej różnicy pomiędzy wagonem kolejowym a moim mieszkaniem. Nierzadko zmuszała mnie do tego twarda konieczność, ale częściej robiłem to z własnej woli. Wszędzie mi było prawie jednako i wszędzie czułem się dobrze.

Witos był w II Rzeczypospolitej czołowym politykiem ludowym, prezesem PSL „Piast" i przewodniczącym jego klubu sejmowego, który zajmował w parlamencie centrową pozycję, ale współpracował najczęściej z prawicą (endecją). Jednak w wyborach prezydenckich z 9 grudnia 1922 r. poparł w ostatniej turze Gabriela Narutowicza przeciwko kandydatowi prawicy. Trzykrotnie był premierem, po raz pierwszy od lipca 1920 do września 1921 r. Wówczas stał na czele Rządu Obrony Narodowej powołanego w związku z zagrożeniem niepodległości przez ofensywę bolszewicką. Następnie (w 1923 i 1926 r.) był premierem dwóch tzw. rządów Chjeno-Piasta. Ostatni jego rząd został obalony przez przewrót majowy Józefa Piłsudskiego.

Rząd Wincentego Witosa (drugi rząd Chjeno-Piasta)
Powołanie tego rządu 10 maja 1926 r. stało się bezpośrednią przyczyną przewrotu majowego dokonanego przez Józefa Piłsudskiego. Już 14 maja ten gabinet podał się do dymisji.

Wojciech Korfanty

Korfanty należał do poznańskiej Naczelnej Rady Ludowej w czasie powstania wielkopolskiego, a następnie pełnił funkcję Polskiego Komisarza Plebiscytowego na Górnym Śląsku i został przywódcą III powstania śląskiego. W tym okresie zyskał na Śląsku rangę narodowego przywódcy. W kolejnych latach był posłem na Sejm, jednym z przywódców chrześcijańskiej demokracji (w latach 1920–1925 występującej pod nazwą Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy). W 1923 r. należał do liderów koalicji Chjeno-Piasta i znalazł się w rządzie Witosa jako wicepremier i minister bez teki.

Władysław Grabski

Grabski od początku XX w. był związany z endecją i po odzyskaniu przez Polskę niepodległości został posłem na Sejm Ustawodawczy z ramienia Związku Ludowo-Narodowego. Był ministrem skarbu od grudnia 1919 do listopada 1920 r. – w trudnym okresie starań o odbudowę gospodarczą kraju, gdy trwała wojna polsko-bolszewicka. Zarazem przez miesiąc (czerwiec–lipiec 1920 r.) zajmował stanowisko premiera. Był w tym czasie zmuszony na międzynarodowej konferencji w Spa do przyjęcia niekorzystnych dla Polski rozwiązań w sprawie Śląska Cieszyńskiego. Ministrem skarbu został znowu w pierwszej połowie 1923 r. oraz w swoim własnym rządzie, który powstał w grudniu tego samego roku. W tym okresie nie był już związany politycznie z endecją. Jego gabinet ministrów – przedstawiany jako „rząd fachowców" – istniał do listopada 1925 r. i przeprowadził reformę finansów państwa, która powstrzymała hiperinflację. Po ustąpieniu ze stanowiska premiera Grabski zajął się pracą naukową jako profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

Maciej Rataj

Rataj należał początkowo do PSL „Wyzwolenie", a od 1920 r. do PSL „Piast". W Rządzie Obrony Narodowej Witosa w latach 1920–1921 był ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego. W okresie Sejmu Ustawodawczego odegrał czołową rolę w pracach nad przygotowaniem konstytucji marcowej. W latach 1922–1928 był marszałkiem Sejmu, w związku z czym dwukrotnie przyszło mu przejściowo pełnić obowiązki prezydenta Polski – po raz pierwszy w 1922 r. po śmierci Gabriela Narutowicza, a po raz drugi w 1926 r. po ustąpieniu z urzędu prezydenckiego Stanisława Wojciechowskiego.

Konferencja marszałka Sejmu Macieja Rataja z przedstawicielami sejmowych klubów poselskich, 1924 r.

5. Polska w okresie rządów autorytarnych Józefa Piłsudskiego

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, na czym polegał autorytarny system rządów zbudowany przez Józefa Piłsudskiego i obóz sanacji;
- zapoznasz się z sytuacją gospodarczą Polski po 1926 r. oraz ze skutkami wielkiego kryzysu gospodarczego;
- poznasz najważniejsze cechy życia politycznego w okresie rządów Piłsudskiego i przeczytasz o konfliktach wewnętrznych w państwie polskim.

Ugruntowanie się rządów sanacji

sytuacja w kraju po przewrocie majowym

Po przewrocie majowym największą władzę w Polsce miał w praktyce Piłsudski, mimo że nie sprawował najwyższych funkcji państwowych (jedynie dwukrotnie – w sumie przez 2 lata – zajmował stanowisko premiera). Działo się tak, gdyż prezydent i ministrowie uważali się za wykonawców woli i idei politycznych Marszałka. **Parlament przestał odgrywać swoją rolę**. W razie konfliktu Sejmu z rządem prezydent po prostu zamykał sesję sejmową. Zdarzało się, że gdy parlament uchylił jakiś dekret prezydenta, ten wydawał powtórnie podobny, po zamknięciu sesji. Odpowiedzialność rządu przed parlamentem w praktyce przestała istnieć, gdyż ministrowie odwoływani przez Sejm bywali przez prezydenta mianowani ponownie.

rządy sanacji

Piłsudski nie zamierzał opierać swojej władzy na żadnej z istniejących dotąd opcji politycznych. **Budował obóz władzy** z osób, z którymi był związany przez poprzednie lata. Pozyskiwał z różnych ugrupowań jednostki skłonne realizować jego zamierzenia. Sięgał też po osoby, które nie były dotąd aktywne w polityce. Podtrzymywał hasło sanacji życia politycznego. Z czasem **określenie „sanacja"** stało się **nazwą całego obozu rządowego piłsudczyków**.

Józef Piłsudski i jego żona Aleksandra wśród przedstawicieli władz państwowych w trakcie uroczystości związanych z rocznicą wymarszu w sierpniu 1914 r. Pierwszej Kompanii Kadrowej, 1928 r.

walka z opozycją

Poparcie **ugrupowań lewicowych** pomogło Piłsudskiemu w przeprowadzeniu przewrotu majowego, a przede wszystkim ułatwiło mu później umocnienie władzy. Wkrótce jednak te stronnictwa **stały się jego przeciwnikami**. Okazało się, że Piłsudski – mimo swoich socjalistycznych korzeni – nie jest skłonny realizować ich programu reform społecznych. Zaskoczeniem były jego starania o uzyskanie **poparcia konserwatystów**. W ten sposób zamierzał odciągnąć od endecji zamożniejsze warstwy społeczne i osłabić przez to jej pozycję. Narastanie opozycji politycznej wobec Piłsudskiego było spowodowane przede wszystkim **złamaniem przez niego zasad systemu demokratycznego** – stosowaniem **niekonstytucyjnych i pozaprawnych metod działań**.

W 1928 r. odbyły się wybory parlamentarne. W trakcie kampanii wyborczej obóz rządzący posługiwał się w pewnym stopniu naciskami administracyjnymi oraz manipulacjami i fałszerstwami wyborczymi, chociaż nie przybrały one takich rozmiarów, jak w późniejszych wyborach w latach 30. W wyborach bardzo dobry wynik uzyskała lewica, była jednak podzielona między wiele stronnictw. **Obóz sanacji** wystąpił zjednoczony **jako Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem** (**BBWR**) i zdobył w Sejmie prawie 30% mandatów. Klęskę poniosły partie centrum i prawicy.

Lata 1926–1928 były wyjątkowo pomyślne dla polskiej gospodarki. Wzrastała produkcja, zwłaszcza skierowana na eksport. Systematycznie spadało bezrobocie. Poziom życia ludności (szczególnie miejskiej) wyraźnie się poprawiał. Dobre nastroje społeczne, związane z pozytywnymi tendencjami w gospodarce, ułatwiły obozowi Piłsudskiego umocnienie swoich rządów.

Rządzący zachęcali przedsiębiorców do **inwestycji w przemysł**. Ponieważ polski kapitał był wciąż ograniczony, przyciągano **inwestorów zagranicznych** (amerykańskich, francuskich). Rozwinęło się dzięki temu zwłaszcza **górnictwo i hutnictwo** oraz **przemysł samochodowy**. Władze kładły też nacisk na rozwój **przemysłu chemicznego** i **zbrojeniowego** oraz na rozwój **zaplecza komunikacyjnego** gospodarki.

Duże zasługi dla rozwoju gospodarczego miał **Eugeniusz Kwiatkowski**, który w latach 1926–1930 był **ministrem przemysłu i handlu**. Przyśpieszył on między innymi **budowę portu w Gdyni**, rozpoczętą w 1924 r., ale dotąd wolno prowadzoną. Była to niezwykle ważna inwestycja, gdyż na przyznanym Polsce odcinku wybrzeża żaden port nie odpowiadał potrzebom dużego państwa. Kwiatkowski zatroszczył się także o rozwój **polskiej floty handlowej**.

Reklama polskiego samochodu Ralf-Stetysz konstrukcji Stefana Tyszkiewicza, produkowanego w latach 1924–1929

Eugeniusz Kwiatkowski, fotografia sprzed 1931 r.

Kwiatkowski (1888–1974) w czasie I wojny światowej walczył w Legionach i należał do POW. Z wykształcenia był inżynierem chemikiem. Na początku lat 20. objął posadę w fabryce chemicznej w Chorzowie, której dyrektorem był Ignacy Mościcki – przyszły prezydent.

System rządów autorytarnych w Polsce

Piłsudski wprowadzał stopniowo rządy silnej ręki. W kwietniu **1929 r.** powołany został pierwszy **„rząd pułkowników"** – nazwany tak, ponieważ prawie połowę ministrów stanowili wysocy stopniem oficerowie wojska. W gabinecie znalazły się osoby najbardziej oddane Marszałkowi i gotowe do podejmowania zdecydowanych kroków. W Polsce **nie rozwiązano** wprawdzie **partii politycznych**, jak to miało miejsce w państwach totalitarnych, rządzący zupełnie jednak **nie liczyli się z parlamentem** i uniemożliwiali opozycji swobodną działalność. **Stronnictwa opozycyjne** szukały w tej sytuacji sposobu na umocnienie swojej pozycji przez zacieśnienie współpracy. Ugrupowania **centrowe i lewicowe** utworzyły jesienią 1929 r. sojusz nazwany **Centrolewem**. Natomiast endecja zreorganizowała swoje struktury polityczne i od 1928 r. działała jako **Stronnictwo Narodowe**.

Centrolew

Wiec Centrolewu w Krakowie 29 czerwca 1930 r.

Przywódcy Centrolewu szukali poparcia w opinii publicznej. W czerwcu 1930 r. zwołali do Krakowa Kongres Obrony Praw i Wolności Ludu. W jego trakcie przyjęto uchwałę, zgodnie z którą najważniejszym celem politycznym jest w tym momencie odsunięcie sanacji od władzy. Kongres podjął decyzję o przeprowadzeniu w połowie września manifestacji w największych miastach Polski.

Aby sparaliżować działania opozycji, **prezydent Mościcki rozwiązał parlament** i zarządził nowe wybory. **Kilkunastu polityków opozycyjnych** (m.in. Wincenty Witos, Wojciech Korfanty oraz inny wybitny działacz chadecji – Karol Popiel) zostało **aresztowanych** z naruszeniem obowiązującego prawa. Osadzono ich w **więzieniu wojskowym w Brześciu nad Bugiem**. Uwięzieni byli traktowani wyjątkowo brutalnie. Ponadto starano się ich przedstawić opinii publicznej jako awanturników działających na szkodę państwa.

aresztowania przedstawicieli opozycji

Wybory w 1930 r. odbyły się w atmosferze zastraszania i kolejnych aresztowań działaczy politycznych. Administracja państwowa posuwała się też do oszustw wyborczych. Ponadto pod błahymi pretekstami unieważniono znaczną część list kandydatów zgłoszonych przez opozycję. Ponieważ proces wyborczy toczył się w cieniu aresztowań i osadzania opozycjonistów w więzieniu w Brześciu, opozycja ironicznie nazwała przeprowadzone głosowanie **„wyborami brzeskimi"**. Działania władz określiła natomiast **„cudami nad urną"**. Jako że wybory nie miały wolnego charakteru, trudno na podstawie ich **zmanipulowanych wyników** ocenić wielkość rzeczywistego poparcia społecznego dla obozu władzy. Było ono jednak bez wątpienia duże, gdyż idea budowy silnego państwa miała wielu zwolenników. Natomiast głosy przeciwników systemu autorytarnego okazały się nie dość silne. **Obóz Piłsudskiego skupiony wokół BBWR-u uzyskał większość mandatów** zarówno w Sejmie, jak i w Senacie. **Pozwoliło mu to na umocnienie władzy**.

„wybory brzeskie"

Plakaty wyborcze BBWR-u i agitacja na jego rzecz prowadzona w dniu wyborów w Warszawie z ciężarówek

Sanacyjny system rządów umocnił się, a jego autorytarny charakter jeszcze się pogłębił. Stopniowo następowało **ograniczenie** wolności obywatelskich, a zwłaszcza **swobody działalności społecznej i politycznej**. Uchwalone przez

nowy parlament ustawy o zgromadzeniach i o stowarzyszeniach zwiększały kontrolę władzy państwowej nad życiem publicznym. Dawały jej możliwość rozwiązania każdego zebrania czy istniejących organizacji, jeśli stwierdzono, że zagrażają one „spokojowi i bezpieczeństwu publicznemu". Ten zapis można było dowolnie interpretować. Minister sprawiedliwości otrzymał prawo przenoszenia sędziów w stan spoczynku lub do innego sądu, co pozwalało piłsudczykom usuwać z wymiaru sprawiedliwości przeciwników politycznych.

Sanacyjny plakat propagandowy z 1931 r. budujący kult Marszałka Piłsudskiego

Piłsudski, choć swoimi decyzjami przygotował grunt pod dyktaturę, nie miał już dawnej energii w sprawowaniu władzy. W jakimś stopniu wynikało to z pogarszającego się stanu jego zdrowia. Jeszcze przed końcem 1930 r. wyjechał na kilkumiesięczny urlop na portugalską Maderę. Jego autorytet w obozie sanacji był wciąż wielki. Jednak społeczne uznanie dla niego zaczęło słabnąć. Jednocześnie propaganda państwowa kształtowała kult jego osoby.

Przywódcom Centrolewu uwięzionym w Brześciu zarzucono przygotowywanie zamachu stanu. Ich **proces** trwał do początku 1932 r. Dziesięciu czołowych działaczy socjalistycznych i ludowych otrzymało **wyroki** od 1,5 do 3 lat więzienia. Jednak pięciu z nich bez przeszkód udało się na emigrację przed uprawomocnieniem się werdyktu, a pozostałym po niecałym roku zawieszono karę.

Gospodarka polska w okresie wielkiego kryzysu

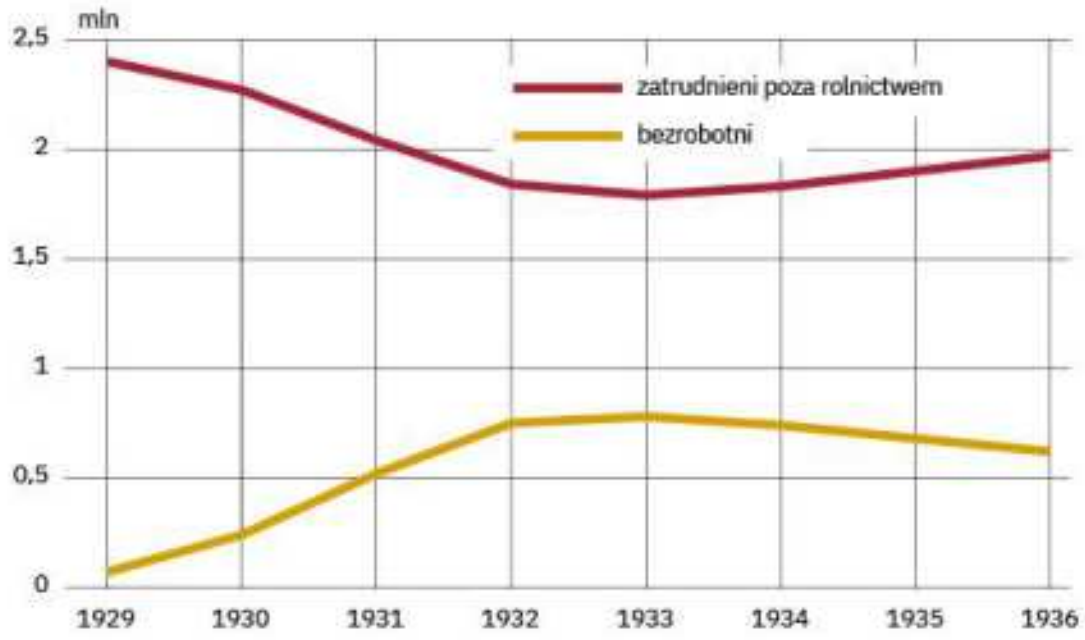
Pierwsze niepokojące zjawiska dały o sobie znać w polskiej gospodarce już jesienią 1928 r. Nastąpił wówczas **spadek cen płodów rolnych**, a przez to dochodowości gospodarstw rolniczych.

Wraz z nastaniem **światowego wielkiego kryzysu gospodarczego w początku lat 30.** zostały podważone podstawy dotychczasowego rozwoju ekonomicznego Polski, przede wszystkim eksport. Wiązało się to z ogólnym **ograniczeniem handlu międzynarodowego** oraz **spadkiem zapotrzebowania na polskie surowce** spowodowanym faktem, że wszędzie na świecie następowało zmniejszenie produkcji. Z Polski **wycofywał się kapitał zagraniczny**, co ograniczało możliwości

załamanie gospodarki polskiej

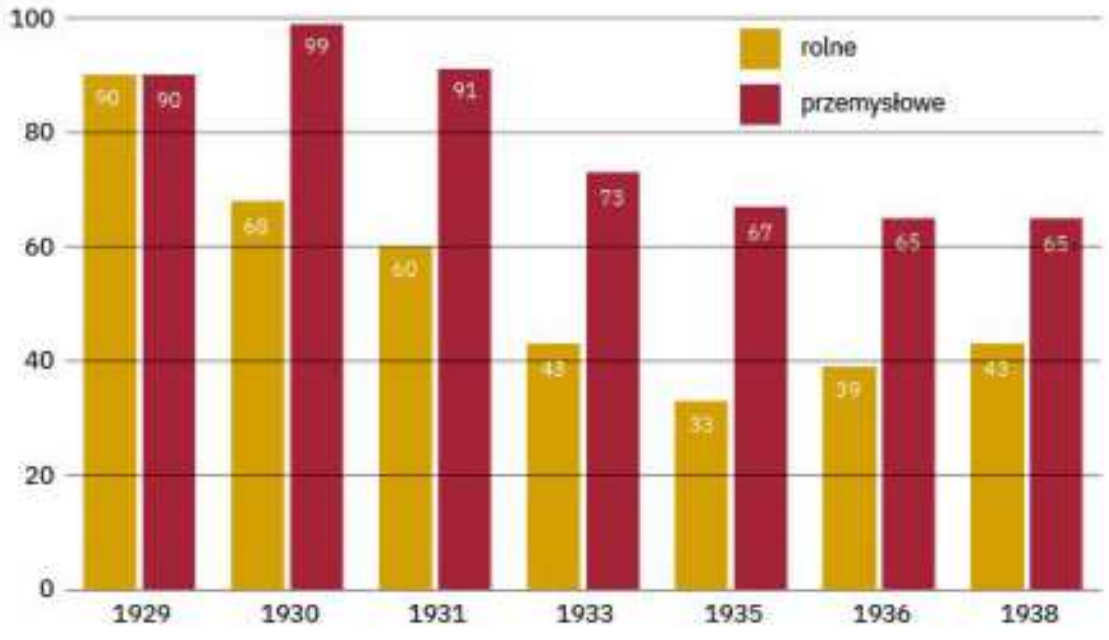
rozwoju przedsiębiorstw. Niektóre fabryki należące do zagranicznych właścicieli zamknięto. W sytuacji, gdy mniej produktów można było sprzedać za granicą i mniej ich nabywali ubożejący chłopi, **produkcja przemysłowa zaczęła spadać** – w ciągu pierwszych 3 lat kryzysu aż o 40%. **Narastało bezrobocie**. Sytuacja ta była równie zła, co w najciężej dotkniętych kryzysem państwach Zachodu – USA i Niemczech, a gorsza niż w pozostałych krajach.

Poziom bezrobocia w Polsce w latach 1929–1936

kryzys gospodarczy

Poziom życia ludności w Polsce poważnie się obniżył. Dochody chłopów i robotników dramatycznie spadły. Przede wszystkim **na wsi** osiągnęły poziom niedający najbiedniejszym pewności przetrwania. W konsekwencji wśród części ludności chłopskiej pojawił się głód. W Polsce bardzo silnie dało o sobie znać zjawisko rozwierania się **„nożyc cenowych"** – produkty rolne taniały znacznie szybciej niż przemysłowe. Chłopi mogli nabyć niewiele produktów przemysłowych, nawet jeśli decydowali się sprzedawać większą część **plonów** niż dotychczas i **obniżyć własne ich spożycie**. W najbiedniejszych regionach jedynymi produktami, które kupowali, były zapałki i sól.

Zmiany cen artykułów rolnych i przemysłowych w Polsce w latach 1929–1938

Źródło historyczne

Fragmenty z pamiętników chłopskich z czasów wielkiego kryzysu

Dziś porzuciło się palenie tytoniu i wszelkie trunki, już się [...] wcale [...] mięsa nawet [...] w te największe święta nie zna, nie ogląda się i na przednówku, bardzo często rodzice i starsze dzieci [...] muszą iść spać bez kolacji.
Za droga jest nafta, więc idzie się spać wraz z kurami, za droga jest szyba w oknie, więc ją się zatyka starym workiem, gdy zostanie zbita [...], a że za drogie są buty i ubrania, więc chłop dziczeje, nie pokazując się nieraz cały rok Panu Bogu w kościele ani ludziom.

Pamiętniki chłopów, oprac. L. Krzywicki, Warszawa 1935, s. 301 i 547.

Relacja chłopa z powiatu rzeszowskiego z czasów wielkiego kryzysu

Średnio zamożny gospodarz chodzi dziś obdarty, w tej samej zawsze dokładnie oblatanej parze butów, w jednej wieczorami pranej koszuli. Z innych dawno zrobiono sukienki dzieciom. [...] Ubranie jest jedno, toteż dzieci najdotkliwiej odczuwają skutki braku odzieży. W lecie jest łatwiej, ale w zimie [...] spotkać można w chałupach dzieci, które zawiązane są na cały dzień po szyję do worków z sieczką, gdyż bez ubrania zamarzyłyby w zimnej nieopalonej izbie.

J. Michałowski, *Wieś nie ma pracy*, Warszawa 1935, s. 49.

Ćwiczenie

Przedstaw sytuację ludności chłopskiej wywołaną kryzysem gospodarczym.

Rządzący z opóźnieniem i w ograniczonym stopniu podjęli kroki mające poprawić sytuację. Skupili się na ratowaniu **budżetu państwa** przez **oszczędności** w wydatkach na szkolnictwo, opiekę społeczną i administrację. Państwo nie miało dużych środków na program wychodzenia z kryzysu, więc **działania, które podejmowano od 1932 r.**, mogły przynieść tylko umiarkowane efekty. Udzielano kredytów przedsiębiorcom i rolnikom oraz organizowano roboty publiczne. Niektóre upadające przedsiębiorstwa przechodziły na własność państwa. Z czasem zaczęto umarzać rolnikom zaległe podatki, a bezrobotnym wypłacać zasiłki (dotąd prawo do nich mieli tylko nieliczni).

W 1933 r. można było dostrzec jedynie nieznaczną poprawę sytuacji. Dopiero **ożywienie gospodarcze w innych krajach**, a zwłaszcza wzrost cen żywności na światowych rynkach, pozwoliły Polsce na **wyjście z kryzysu**. Był on głębszy i trwał **dłużej niż na Zachodzie** – aż **do 1935 r.** Wówczas zaczęło się odrabianie strat. W przemyśle poziom produkcji z 1928 r. udało się przekroczyć dopiero w 1937 r. W rolnictwie nastąpiło to jeszcze rok później, a więc krótko przed wybuchem wojny.

Szyby naftowe w Zagłębiu Borysławsko-Drohobyckim, 1932 r.

Konflikty wewnętrzne w pierwszej połowie lat 30.

Skutkiem wielkiego kryzysu gospodarczego była między innymi radykalizacja społeczeństwa, co przyczyniło się też do stopniowego wzrostu poparcia dla partii opozycyjnych.

Publikacja wydana przez działaczy obozu narodowego, lata 30.

radykalizacja obozu nacjonalistycznego

Duże zmiany zachodziły w **obozie narodowym** (**endecji**). Jego **młodzi działacze**, uznający przywództwo w ruchu Romana Dmowskiego, działali w **Obozie Wielkiej Polski** (**OWP**), który powstał już pod koniec 1926 r. Dążyli do budowy katolickiego państwa narodowego, w którym narodem panującym mieli być w sposób jednoznaczny Polacy. Poza tym znajdowano **inspirację w ruchu faszystowskim**. Na początku lat 30. nastąpiła **radykalizacja metod działania** tego skrzydła polskich nacjonalistów. Zaczęto organizować bojówki występujące przeciwko obozowi sanacji, a także przeciwko Żydom. **Wystąpienia antysemickie** polegały między innymi na pobiciach żydowskich studentów czy też na wybijaniu szyb w sklepach należących do Żydów. W 1933 r. władze **zdelegalizowały OWP**, gdyż uznały go za zagrażający bezpieczeństwu państwa. Podobnie postąpiły z powstałym w jego miejsce **Obozem Narodowo-Radykalnym** (**ONR**). Organizacja ta kontynuowała odtąd swoją działalność nielegalnie.

Obóz Narodowo-Radykalny (ONR)

Na przełomie lat 20. i 30. dużym zagrożeniem dla spokoju wewnętrznego w państwie stały się **akcje dywersyjne i terrorystyczne skrajnego skrzydła nacjonalistów ukraińskich**. Nie uznawali oni przynależności do Polski zachodniej części

ziem zamieszkałych przez Ukraińców (dawnej Galicji Wschodniej oraz Wołynia). Występowali ponadto przeciwko **działaniom władz polskich utrudniających swobodny rozwój narodowości ukraińskiej**. Chodziło między innymi o drastyczne ograniczenie szkolnictwa podstawowego w języku ukraińskim, co nastąpiło zresztą jeszcze przed objęciem rządów przez sanację – w okresie, gdy decydujący głos miały stronnictwa polskiej prawicy.

Napis wydrapany na ścianie szkoły w Ceniowie w województwie tarnopolskim przez członków OUN, 1933 r.

Napis brzmi: „Niech żyje OUN. Precz z lackimi [polskimi] szkołami. Dzieci, nie uczcie się po polsku, tylko po ukraińsku". U góry umieszczono godło Ukrainy. Natomiast na tabliczce z nazwą szkoły zatarto godło Polski. Ceniów był jedną z wsi pacyfikowanych przez policję w 1930 r.

Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)

Najbardziej radykalnie nastawieni ukraińscy działacze nacjonalistyczni utworzyli w 1929 r. **Organizację Ukraińskich Nacjonalistów** (**OUN**). W trakcie „wyborów brzeskich" z 1930 r. jej członkowie dokonali wielu **aktów sabotażu**: uszkadzali linie telegraficzne i kolejowe. Podpalali także zabudowania gospodarcze polskich ziemian. W odpowiedzi na obszarze dawnej Galicji Wschodniej **rząd przeprowadził** tak zwaną **akcję pacyfikacyjną**, czyli serię rewizji połączonych często z niszczeniem mienia zarówno w domach prywatnych, jak i w siedzibach organizacji ukraińskich. Nastąpiły aresztowania osób podejrzanych o zbrojne wystąpienia przeciw państwu polskiemu, czasami dochodziło do ich pobicia. Rozwiązano też wiele ukraińskich stowarzyszeń społecznych i kulturalnych.

Członkowie **OUN** sięgnęli też po metody terroru indywidualnego, a wśród ofiar dokonanych przez nich **zamachów** znaleźli się policjanci oraz osoby wysoko postawione w państwie. Zginęli wiceprezes BBWR Tadeusz Hołówko (1931 r.) i minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki (1934 r.). W odpowiedzi rząd wprowadził sądy doraźne, które orzekały także wyroki śmierci. Po zabójstwie Pierackiego znaczne siły policji, wojska i Korpusu Ochrony Pogranicza przeprowadziły kolejną pacyfikację wiosek ukraińskich podejrzanych o wspieranie OUN.

obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej

Zastosowano nadzwyczajne środki wobec osób prowadzących działalność uznaną przez rząd za szczególnie groźną dla państwa. **W 1934 r.** na mocy dekretu prezydenta utworzono **obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej**. Osadzenie w obozie odbywało się nie na mocy wyroku sądowego, lecz administracyjnych decyzji władz. Ogółem trafiło do niego około 3000 więźniów – głównie **komunistów**, **polskich nacjonalistów z ONR** oraz **nacjonalistów ukraińskich**. W mniejszej liczbie wśród osadzonych znaleźli się niewygodni dla władz przedstawiciele innych formacji politycznych. Później umieszczano też w obozie osoby dopuszczające się przestępstw kryminalnych i gospodarczych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał system rządów autorytarnych w Polsce. Jaka była pozycja Józefa Piłsudskiego w państwie? Pod jakimi względami sposób sprawowania władzy w Polsce w okresie rządów sanacji różnił się od rządów parlamentarnych z wcześniejszego okresu?
2. Omów skutki, jakie wywołał w Polsce światowy kryzys gospodarczy.
3. Scharakteryzuj życie polityczne w okresie rządów Józefa Piłsudskiego. Przedstaw najważniejsze konflikty wewnętrzne, do których wówczas dochodziło. Jakie było ich podłoże?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Po przewrocie majowym władza znalazła się w rękach Józefa Piłsudskiego**, który sprawował ją przez skupiony wokół niego **obóz władzy** (**sanację**). s. 178
- **Ugrupowania lewicowe znalazły się w opozycji do rządów sanacyjnych**, które **nie przestrzegały zasad systemu demokratycznego**. s. 179
- **Stronnictwa opozycyjne** zacieśniały współpracę, czego efektem było m.in. powstanie **Centrolewu**. s. 180
- Po **rozwiązaniu przez prezydenta parlamentu** odbyły się w 1930 r. nowe wybory, poprzedzone **aresztowaniem niektórych przywódców opozycyjnych** i **osadzeniem ich w Brześciu nad Bugiem**. s. 180
- **„Wybory brzeskie"**, których **wyniki** w bardzo poważnej mierze zostały **zmanipulowane przez rządzących**, pozwoliły im na **dokończenie budowy systemu autorytarnego w Polsce**. s. 181–182
- **Światowy wielki kryzys gospodarczy** wywołał także **załamanie gospodarki polskiej** i dramatyczne **obniżenie się poziomu życia warstw najuboższych**, zwłaszcza **chłopów**. Wychodzenie z kryzysu rozpoczęło się dopiero w 1935 r. s. 183
- **W obozie polskich nacjonalistów** w latach 30. wyłoniło się **radykalne skrzydło**, które inspirowało się **ideami faszystowskimi**, a także głosiło **hasła antysemickie**. **OWP**, a następnie **ONR** (Obóz Narodowo-Radykalny) powstały w jego miejsce, **zdelegalizowano**. s. 185
- Źródłem niepokojów wewnętrznych była także **kwestia ukraińska** oraz **akcje dywersyjne i zamachy** dokonywane przez **skrajne skrzydło ukraińskich nacjonalistów** (**OUN**). W odpowiedzi na nie **władze polskie przeprowadzały akcje pacyfikacyjne**. s. 186
- **W 1934 r.** powstał **obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej**, gdzie osadzano **komunistów**, **polskich nacjonalistów z ONR** oraz **nacjonalistów ukraińskich**. s. 186

6. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie zmiany ustrojowe wprowadziła konstytucja kwietniowa z 1935 r.;
- przeczytasz o życiu politycznym w Polsce i rządach sanacyjnych po śmierci Józefa Piłsudskiego;
- zapoznasz się z osiągnięciami gospodarczymi końca lat 30.;
- poznasz działania podejmowane przez Polskę na arenie międzynarodowej oraz wydarzenia, które bezpośrednio doprowadziły do wybuchu II wojny światowej.

Konstytucja kwietniowa

uchwalenie konstytucji kwietniowej

śmierć Józefa Piłsudskiego

Chociaż przewrót, który doprowadził Piłsudskiego do władzy, gruntownie zmienił system polityczny, wciąż obowiązywała w Polsce konstytucja marcowa (ze zmianami wprowadzonymi nowelą sierpniową z 1926 r.). **Sposób sprawowania władzy opierał się** przy tym bardziej **na autorytecie Marszałka** niż na zasadach konstytucyjnych. Zadawano sobie pytanie, jak będą wyglądały rządy sanacji, kiedy Piłsudski umrze. W marcu 1935 r. parlament uchwalił **nową konstytucję**, a **23 kwietnia 1935 r.** – jak się okazało, **niecałe trzy tygodnie przed śmiercią Piłsudskiego** – podpisał ją prezydent Mościcki.

Ceremonia podpisania konstytucji przez prezydenta Ignacego Mościckiego, 23 kwietnia 1935 r.

Konstytucję kwietniową przyjęto z naruszeniem procedur prawnych. Przedstawione przez sanację tezy do konstytucji spotkały się ze sprzeciwem opozycji, która na znak protestu opuściła salę obrad Sejmu. Wówczas wicemarszałek Sejmu Stanisław Car poddał tezy pod głosowanie jako gotowy projekt konstytucji, mimo że od zgłoszenia do głosowania powinno minąć zgodnie z prawem 15 dni. Poprawki do projektu, zalecone przez Piłsudskiego, wprowadził jeszcze Senat. Kiedy Sejm głosował ostatecznie nad wprowadzonymi zmianami i przyjęciem nowej konstytucji, projekt nie uzyskał wymaganej większości 2/3. Marszałek Sejmu ogłosił wówczas, że konstytucja zostaje przyjęta większością 11/20 wymaganą dla zwykłej ustawy.

postanowienia konstytucji kwietniowej

Konstytucja kwietniowa podkreślała **nadrzędny charakter państwa** nad grupami i poszczególnymi członkami społeczeństwa. Porzucała dotychczasowy rozdział władzy między główne organy państwowe. **„Jednolita i niepodzielna władza" skupiała się w osobie prezydenta**. Rząd, władza ustawodawcza (Sejm, Senat), sądy oraz siły zbrojne stawały się organami państwa „pozostającymi pod zwierzchnictwem Prezydenta". **Kosztem parlamentu wzmocniono pozycję rządu**, który nie był przed nim odpowiedzialny. Prezydent mógł mianować premiera i ministrów bez konsultacji z Sejmem i Senatem.

Ponadto **ograniczono uprawnienia ustawodawcze parlamentu**. Prawo inicjatywy ustawodawczej miał przede wszystkim rząd. Natomiast parlamentowi przysługiwała ona tylko w niektórych sprawach – w tych, które nie wiązały się z dodatkowymi wydatkami z budżetu. **Prezydent miał prawo *veta* wobec przyjmowanych przez parlament ustaw**. Ponowne przyjęcie zawetowanej ustawy mogło nastąpić dopiero po roku i to absolutną większością głosów w Sejmie i Senacie. Pozostawiono przy tym parlamentowi prawo uchwalania budżetu oraz niektóre uprawnienia kontrolne, między innymi udział w nadzorze nad zadłużeniem państwa. Zapisano jednak wyraźnie w konstytucji, że „funkcje rządzenia państwem nie należą do Sejmu". Ograniczono powszechność prawa wyborczego – podniesiono granicę wieku uprawniającego do udziału w głosowaniu z 21 do 24 lat, a pozwalającego na bycie wybranym do Sejmu – z 25 do 30 lat.

Rozdziały konstytucji marcowej, zawierające artykuły o powszechnych obowiązkach i prawach obywatelskich, pozostały niezmienione. Nie były jednak częścią konstytucji, lecz załącznikiem do niej.

Źródło historyczne

Fragmenty konstytucji kwietniowej 1935 r.

Art. 2. (1) Na czele Państwa stoi Prezydent Rzeczypospolitej. (2) Na Nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa. [...] (4) W Jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa.
Art. 3. (1) Organami Państwa, pozostającymi pod zwierzchnictwem Prezydenta Rzeczypospolitej, są: Rząd, Sejm, Senat, Siły Zbrojne, Sądy, Kontrola Państwowa.
Art. 5. (2) Państwo zapewnia obywatelom możność rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeszeń.
Art. 7. (1) Wartością wysiłku i zasług obywatela na rzecz dobra powszechnego mierzone będą jego uprawnienia do wpływania na sprawy publiczne. (2) Ani pochodzenie, ani wyznanie, ani płeć, ani narodowość nie mogą być powodem ograniczenia tych uprawnień.
Art. 49. (1) Aktami ustawodawczymi są: a) ustawy, b) dekrety Prezydenta Rzeczypospolitej.

„Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej", 1935, nr 30, poz. 227, s. 497–498, 500, 503.

Ćwiczenie

Porównaj konstytucję kwietniową z konstytucją marcową. Zwróć uwagę na zakres władzy prezydenta oraz prawa i wolności obywatelskie.

Szczegóły przeprowadzania wyborów parlamentarnych określono w przyjętych później **ordynacjach wyborczych**. W głosowaniu do **Sejmu** w każdym okręgu miała obowiązywać tylko **jedna lista kandydatów** wskazanych przez **okręgowe kolegia wyborcze**. Zostały one zdominowane przez obóz rządzący posługujący się organami administracyjnymi państwa. Wprawdzie kolegia składały się z przedstawicieli samorządów i organizacji społecznych, jednak organy samorządowe wyłaniano w wyniku wyborów równie niedemokratycznych, jak te do parlamentu z 1930 r. Również organizacje społeczne nie cieszyły się niezależnością. **Członków Senatu w jednej trzeciej wyznaczał prezydent**, a **pozostałych wyłaniano w wyborach**. Aby zostać członkiem Senatu, trzeba było jednak spełnić jeden z **warunków**: odpowiednie wykształcenie, zawód (nauczyciele, oficerowie wojska), „zasługi" (np. ordery) lub zasiadanie we władzach organizacji społecznych bądź samorządowych. **Wszystkie te zasady trudno było uznać za demokratyczne**.

Rozwój sytuacji wewnętrznej w Polsce po śmierci Piłsudskiego

Uroczystości pogrzebowe Józefa Piłsudskiego – przed katedrą na Wawelu, która stała się miejscem pochówku Marszałka, przemawia prezydent Mościcki (stoi za trumną złożoną na haubicy)

rywalizacja o władzę w obozie sanacji

Po **śmierci Józefa Piłsudskiego** (**12 maja 1935 r.**) obóz rządzący stanął wobec **problemu wyłonienia przywódcy**. Nowy system prawny został wprawdzie ujęty w konstytucji kwietniowej, jednak rządy autorytarne miały to do siebie, że opierały się na posłuchu wobec silnej jednostki, a nie na zapisach prawa. Za następcę Piłsudskiego uważano od dawna **Walerego Sławka**, który cieszył się wielkim zaufaniem Marszałka, był prezesem BBWR oraz trzykrotnie premierem (także w momencie śmierci Piłsudskiego).

Konstytucja dawała wielkie uprawnienia prezydentowi. Sprawujący ten urząd **Ignacy Mościcki** nie był jednak postrzegany jako rzeczywisty przywódca i nie zajmował dotąd niezależnej pozycji. Spodziewano się więc, że poda się wkrótce do dymisji, a jego miejsce zajmie Walery Sławek. Ważną funkcję – **Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych** objął po Piłsudskim **generał Edward Rydz-Śmigły**. Obóz sanacji nie miał już teraz jednego, niepodważalnego lidera.

We wrześniu 1935 r. odbyły się **wybory** do parlamentu, **zbojkotowane przez partie opozycyjne** ze względu na niedemokratyczną ordynację. Oprócz BBWR przystąpiły do nich tylko niektóre, bardziej umiarkowane politycznie partie mniejszości narodowych. W efekcie frekwencja wyborcza okazała się bardzo niska w porównaniu z wcześniejszymi wyborami, co w obozie władzy uznano za poważną porażkę. Nie zmieniało to jednak faktu, że parlamentarzystami zostali prawie wyłącznie zwolennicy sanacji. Poza nimi mandaty uzyskały tylko mniejszości narodowe – w Sejmie przypadło im 25 miejsc, w tym 19 Ukraińcom.

objęcie funkcji Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych przez gen. Edwarda Rydza-Śmigłego

Po wyborach rozpoczął się proces **„dekompozycji obozu sanacyjnego"**, czyli rozłamu w jego szeregach. Wbrew oczekiwaniom Mościcki nie ustąpił ze stanowiska prezydenta. Skupieni wokół niego politycy wraz z grupą związaną z generałem Rydzem-Śmigłym powoli **odsuwali Walerego Sławka** i jego „grupę pułkowników" **od wpływu na decyzje państwowe**. Sławek musiał zrezygnować ze stanowiska premiera, a kierowany przez niego BBWR rozwiązano. Ważną osobą w państwie stał się w tym okresie **minister spraw zagranicznych Józef Beck** (czytaj: bek).

„dekompozycja obozu sanacyjnego"

Walery Sławek, Józef Beck i Edward Rydz-Śmigły podczas usypywania kopca Piłsudskiego w Krakowie, czerwiec 1936 r.

Gospodarka polska bardzo powoli podnosiła się po wielkim kryzysie. Także **bezrobocie** spadało wolno i problemu tego nie udało się rozwiązać do końca istnienia II Rzeczypospolitej. Podobnie nie poradzono sobie też dostatecznie z kwestią chłopskiego **„głodu" ziemi** – wieś wciąż była przeludniona. O trudnościach bytowych świadczy fakt, że wielu mieszkańców Polski podejmowało decyzję o opuszczeniu kraju. Skala **emigracji z powodów ekonomicznych** była tylko nieznacznie mniejsza niż w okresie zaborów.

Wolne tempo poprawy sytuacji gospodarczej i **trudne położenie materialne ludności** wywoływały opór przeciwko rządom sanacji. Przejawem jego narastania był rozwój **ruchu strajkowego** wśród robotników i chłopów oraz zamieszki w miastach. Wystąpienia brutalnie tłumiła policja. Były ofiary śmiertelne. Niepokoje społeczne przybierały również charakter **antyżydowskich wystąpień organizowanych przez zdelegalizowany ONR**. Z kolei **komuniści**, realizujący zalecenia III Międzynarodówki (Kominternu), **zapowiadali walkę z rządem** określanym przez nich jako „faszystowski". Wzywali do współpracy w ramach Frontu Ludowego (zobacz rozdz. VI.5.) inne partie lewicy, które jednak odrzuciły taką możliwość.

Antyżydowska pikieta członków Obozu Narodowo-Radykalnego na bramie głównej Uniwersytetu Warszawskiego w 1936 r.

Na bramie i obok niej umieszczono hasła: „Żądamy ghetta [ławkowego] dla Żydów i obniżki opłat", „[wyraz nieczytelny] aż do zwycięstwa", „Śmierć żydo-komunie", „Blokada Uniwersytetu. Niech żyje Wielka Polska".

Getto ławkowe, którego wprowadzenia domagali się studenci związani z ONR, polegało na wyznaczaniu dla żydowskich studentów wydzielonych miejsc w salach wykładowych. Choć praktyka ta nie została zalegalizowana, niekiedy była wprowadzana przez narodowców siłą. Taka izolacja młodzieży żydowskiej w ramach społeczności akademickiej miała ją zniechęcać do studiowania. ONR-owcy postulowali także wprowadzenie tzw. *numerus clausus* (łac. ograniczona liczba), czyli limitów liczby osób pochodzenia żydowskiego przyjmowanych na studia.

Politycy **centroprawicy**, którzy przebywali **w Szwajcarii**, w dużej części związani z chadecją, utworzyli **w 1936 r.** emigracyjne porozumienie polityczne pod nazwą **Front Morges** (czytaj: morż). Jego inicjatorami byli **Ignacy Jan Paderewski** i generał **Władysław Sikorski**. Należeli do niego także między innymi: generał Józef Haller, Karol Popiel, Wojciech Korfanty i Wincenty Witos. Domagali się przywrócenia demokracji w Polsce. Utworzenie tego porozumienia przyspieszyło **zjednoczenie ugrupowań chadeckich w kraju**, czego efektem było powstanie **Stronnictwa Pracy**.

Prezydent Ignacy Mościcki wręcza Edwardowi Rydzowi-Śmigłemu buławę marszałkowską, 10 listopada 1936 r.

W maju 1936 r. sanacja wyłoniła nowy **rząd na czele z generałem Felicjanem Sławojem Składkowskim**. Ten gabinet przetrwał aż do końca istnienia II RP; sprawował władzę najdłużej spośród wszystkich rządów polskich w dwudziestoleciu międzywojennym. **Ministrem skarbu** był w nim **Eugeniusz Kwiatkowski**. Mimo obowiązywania konstytucji kwietniowej, dającej pełnię władzy prezydentowi, najważniejsze decyzje były podejmowane wspólnie przez: Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (Rydz-Śmigły), prezydenta (Mościcki), ministra spraw zagranicznych (Beck) oraz premiera (Składkowski) i ministra skarbu (Kwiatkowski).

Na czołową pozycję w państwie wysuwał się stopniowo Rydz-Śmigły, awansowany na marszałka i określany nawet w oficjalnych dokumentach jako „pierwsza osoba w państwie po Prezydencie". W 1937 r. powołano z jego inicjatywy nową partię sanacji: **Obóz Zjednoczenia Narodowego** (**OZN** – potocznie nazywany **Ozonem**). Ugrupowanie to podkreślało **rolę armii w państwie**, przejęło też **niektóre elementy ideologii polskiego nacjonalizmu**. Pozwoliło mu to uzyskać poparcie części dotychczasowych przeciwników wywodzących się z endecji. Jednocześnie spowodowało odsunięcie się bardziej lewicowo nastawionej części środowisk sanacyjnych.

W 1938 r. odbyły się **nowe wybory parlamentarne**, które okazały się sukcesem OZN. Mimo bojkotu ze strony partii opozycyjnych, frekwencja była dość wysoka. OZN zdobył ponad 80% mandatów poselskich. Natomiast wybory samorządowe (tych opozycja nie bojkotowała) zakończyły się umiarkowanym zwycięstwem sanacji, a w największych miastach Polski centralnej i zachodniej wygraną ugrupowań opozycyjnych.

Gospodarka w latach 1936–1939

W 1936 r. w Polsce rozpoczął się okres stabilnego, choć powolnego, rozwoju gospodarczego. Rząd polski – podobnie jak rządy innych krajów wychodzących z kryzysu – przyjął wówczas **politykę interwencjonizmu ekonomicznego**. Rozpoczęto realizację **czteroletniego planu inwestycji**, który **opracował Eugeniusz Kwiatkowski**. Podjęte na dużą skalę działania wpłynęły bardzo pozytywnie na polską gospodarkę, choć nie zdążyły jej radykalnie przebudować przed wybuchem wojny.

polityka interwencjonizmu ekonomicznego

Otwarcie Huty w Stalowej Woli w czerwcu 1939 r. (pierwszy idzie prezydent Ignacy Mościcki) oraz powstałe w tej miejscowości osiedle robotniczych bloków mieszkalnych

Najpoważniejszą inicjatywą była budowa **Centralnego Okręgu Przemysłowego** (**COP**). W jego ramach podjęto inwestycje w przemysł transportowy, chemiczny, hutniczy, zbrojeniowy oraz w zaplecze energetyczne (budowa elektrowni). COP miał się stać impulsem dla wzrostu gospodarczego, a otwierane w nim fabryki miały zapewnić pracę w **regionie dotąd mało uprzemysłowionym**, co częściowo osłabiłoby podział kraju na Polskę „A" i „B". Jednym z ważniejszych celów powstania COP-u było ponadto **wzmocnienie potencjału militarnego** Polski. Z tych powodów obiekty wchodzące w skład okręgu umiejscowiono w głębi terytorium Polski (jego część przemysłową w dużej mierze **w widłach Wisły i Sanu**, będących naturalnymi liniami obrony na wypadek wojny).

Centralny Okręg Przemysłowy

Centralny Okręg Przemysłowy **powstawał w latach 1937–1939**. Plany dalszej jego rozbudowy przerwała wojna. Do tego czasu utworzono **ponad 100 zakładów przemysłowych** (kolejnych 300 było w budowie). **Największymi były**: zakłady lotnicze w Mielcu i Rzeszowie, fabryka syntetycznego kauczuku i opon w Dębicy, huta żelaza i stalownia w Stalowej Woli, fabryka samochodów ciężarowych w Lublinie. Rozbudowano też istniejące już wcześniej zakłady azotowe w Mościcach koło Tarnowa oraz fabryki broni w Starachowicach i Radomiu. Oprócz zakładów przemysłowych rozbudowano **zaplecze energetyczne i komunikacyjne**: elektrownie (zwłaszcza w Rożnowie na Dunajcu), linie kolejowe, mosty i sieć dróg.

Powstało **100 tysięcy nowych miejsc pracy**. Wybudowano również liczne osiedla robotnicze oraz zakładano szkoły zawodowe, kształcące przyszłych fachowców dla powstających fabryk.

Gospodarka Polski w latach 1922–1939 i Centralny Okręg Przemysłowy w latach 1937–1939

Ćwiczenie

Wskaż na mapie najważniejsze inwestycje, które powstały w obrębie Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Bardzo duże znaczenie ekonomiczne miała ciągła **rozbudowa portu w Gdyni**. O jego wadze świadczy fakt, że zdecydowana większość polskiego eksportu i importu odbywała się drogą morską. Przyczyniła się do tego także rozbudowa kolejnych odcinków **magistrali węglowej**, czyli linii kolejowej łączącej Śląsk z Gdynią zakończona w 1933 r. W drugiej połowie lat 30. port w Gdyni był największym na Bałtyku pod względem wielkości przeładunków i – jako nowo powstały – najnowocześniejszym.

Okręt MS Piłsudski stojący przy nabrzeżu portu w Gdyni, 2. połowa lat 30.

Tonaż statków wpływających do portu w Gdyni wzrósł z 1 mln t w 1928 r. do 5,6 mln t w 1937 r. Sama Gdynia u początków II Rzeczypospolitej była wsią, liczącą w 1921 r. niespełna 1300 mieszkańców. W 1926 r. uzyskała prawa miejskie. W 1939 r. liczyła już 125 tys. ludności. Gdynia miała zarówno port handlowy, jak i wojskowy. Mieściła się tu także Państwowa Szkoła Morska.

Polska i Europa w przededniu wojny

Bezpieczeństwo Polski zależało od układu sił w Europie. **Położenie między Niemcami a ZSRR** oznaczało nieustanne zagrożenie, zwłaszcza po nawiązaniu przez te państwa współpracy w latach 20. Oba wymienione kraje zajmowały wrogie stanowisko wobec faktu **istnienia II Rzeczypospolitej jako części ładu wersalskiego** i dążyły do jej likwidacji. W okresie rządów Piłsudskiego Polska starała się zagwarantować swoje bezpieczeństwo przez **sojusze** (głównie z **Francją** i **Rumunią**) oraz przez prowadzenie **polityki równowagi w relacjach z Niemcami i ZSRR**. Miała ona polegać na zachowaniu „równych odległości" między Moskwą a Berlinem i niewiązaniu się z którymś z tych dwóch najsilniejszych sąsiadów przeciwko drugiemu.

W 1932 r. Polska zawarła **pakt o nieagresji z ZSRR**. Oba kraje wyrzekały się wojny i uczestniczenia w sojuszach skierowanych przeciwko drugiej stronie. Kolejny cel polskiej polityki zagranicznej, którym była **poprawa stosunków z Niemcami**, zre-

alizowano **w 1934 r.** Podpisano wówczas **polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy** we wzajemnych stosunkach, która miała obowiązywać przez 10 lat. Było to możliwe, ponieważ Hitler tuż po przejęciu władzy pragnął uzyskać okres spokoju na arenie międzynarodowej. Ponadto postrzegał Polskę jako potencjalnego sojusznika w konflikcie z ZSRR. Polskie władze – zgodnie z zasadą równowagi sił – odrzucały jednak niemieckie propozycje nawiązania tego rodzaju jednoznacznie antyradzieckiego sojuszu.

W 2. połowie lat 30. Niemcy i ZSRR szybko rozbudowywały swój potencjał gospodarczy i militarny. Ich **dążenia do zajęcia mocarstwowej pozycji** stanowiły dla Polski bezpośrednie, narastające niebezpieczeństwo. Konsekwencją **polityki ustępstw** (*appeasementu*) **prowadzonej przez kraje Zachodu wobec Hitlera** oraz **wydarzeń,** które rozegrały się **między marcem 1938 a marcem 1939 r.**, było zdecydowane **pogorszenie się położenia międzynarodowego Polski**. W tym czasie doszło do aneksji Austrii przez III Rzeszę, odbyła się konferencja monachijska, a w końcu nastąpiła likwidacja Czechosłowacji. Niemcy stały się pod względem terytorium, ludności oraz potencjału gospodarczego i militarnego najsilniejszym państwem w Europie. Francja, która nie potrafiła się zdobyć na udzielenie pomocy Czechosłowacji, traciła wiarygodność także jako sojusznik Polski.

pogorszenie się położenia międzynarodowego Polski

Hitler oczekiwał, że Polska nawiąże z III Rzeszą sojusz skierowany przeciwko ZSRR (przystąpi do paktu antykominternowskiego) i z czasem znajdzie się na pozycji państwa zależnego politycznie i gospodarczo od Niemiec. **W zamian za zgodę na przyłączenie Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy** oraz **eksterytorialną autostradę i linię kolejową**, biegnące **przez Pomorze Gdańskie** i łączące Prusy Wschodnie z resztą Niemiec, gotów był przedłużyć polsko-niemiecki układ o nieagresji o kolejne 25 lat. Takie propozycje przedstawił w październiku 1938 r. **minister spraw zagranicznych Rzeszy Joachim von Ribbentrop**. Polska je odrzuciła, ale **Hitler** ponowił je w formie **żądań** w marcu 1939 r. po zajęciu Czechosłowacji oraz Kłajpedy.

żądania wysunięte wobec Polski przez Hitlera

> **Eksterytorialność** – wyłączenie na podstawie umów międzynarodowych jakiegoś obszaru spod prawodawstwa państwa, na którego terenie ten obszar się znajduje.

Polska otrzymała wsparcie dyplomatyczne ze strony Wielkiej Brytanii, która stopniowo zaczęła sobie zdawać sprawę z klęski polityki ustępstw i poczuła się zagrożona przez Niemcy w swojej mocarstwowej pozycji. Dlatego 31 marca 1939 r. brytyjski premier Neville Chamberlain poinformował w parlamencie brytyjskim, że: „Rząd [brytyjski] będzie uważał się za zobowiązany do natychmiastowego poparcia Polski wszelkimi środkami [...] w wypadku jakiejkolwiek akcji [...] zagrażającej wyraźnie niepodległości polskiej [...]. Rząd francuski upoważnił mnie do potwierdzenia, że jego postawa w tej sprawie jest taka sama jak nasza".

Rząd polski, który w tej sprawie miał poparcie własnego społeczeństwa oraz brytyjskie gwarancje, **odrzucił niemieckie żądania**. W odpowiedzi **Hitler** rozkazał rozpocząć przygotowania do wojny z Polską, a **w kwietniu 1939 r. wypowiedział polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy**. Zdecydowanemu oporowi Polski wobec niemieckich żądań dał wyraz minister spraw zagranicznych **Józef Beck** podczas **przemówienia w Sejmie 5 maja**.

stanowisko rządu polskiego wobec żądań niemieckich

przemówienie Józefa Becka w Sejmie

Józef Beck wygłaszający w Sejmie przemówienie, w którym odrzuca żądania Hitlera

Minister Beck mówił: „Nie mamy [...] żadnego powodu umniejszać naszej suwerenności na naszym terytorium. [...] Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na pokój zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor".

W tym czasie **Wielka Brytania i Francja toczyły rozmowy ze Związkiem Radzieckim**. Równocześnie **ZSRR prowadził tajne pertraktacje z III Rzeszą**. Stalin zastanawiał się jeszcze nad wyborem strony, z którą sojusz przyniesie mu więcej korzyści. Od państw zachodnich domagał się, jako warunek ewentualnego sojuszu przeciwko Hitlerowi, prawa swobodnego przemarszu Armii Czerwonej przez Polskę i Rumunię. Władze II Rzeczypospolitej zadecydowanie odrzucały taką możliwość, gdyż zdawały sobie sprawę, że groziłoby to utratą przez Polskę suwerenności.

Źródło historyczne

Wypowiedź Stalina z 19 sierpnia 1939 r.

Jeżeli zawrzemy traktat z Anglią i Francją, Niemcy będą zmuszone odstąpić od planów agresji, ustąpić wobec stanowiska Polski. [...] W ten sposób będziemy mogli uniknąć wybuchu wojny, ale dalszy rozwój wydarzeń poszedłby wówczas w niewygodnym dla nas kierunku.
Natomiast jeśli przyjmiemy niemiecką propozycję zawarcia z nimi paktu o nieagresji, umożliwi to Niemcom atak na Polskę i tym samym interwencja Anglii i Francji stanie się faktem dokonanym. Gdy to nastąpi, będziemy mogli z pożytkiem dla nas czekać na odpowiedni moment dołączenia do konfliktu lub osiągnięcia celu w inny sposób. Wybór jest dla nas jasny.

K. Grünberg, J. Serczyk, *Czwarty rozbiór Polski*, Warszawa 1990, s. 212.

Ćwiczenie

Zastanów się, czy rozmowy brytyjsko-francusko-radzieckie miały szansę zakończyć się powodzeniem. Jakie były cele Stalina?

pakt Ribbentrop–Mołotow

Stalin ostatecznie wykorzystał rozmowy z Wielką Brytanią i Francją do uzyskania korzystniejszych warunków w negocjacjach z Hitlerem. W efekcie **23 sierpnia 1939 r. ZSRR i Niemcy zawarły** w Moskwie **układ o nieagresji** – od nazwisk ministrów spraw zagranicznych obu państw nazywany **paktem Ribbentrop–Mołotow**. Wszelkie negocjacje ZSRR z państwami zachodnimi stały się nieaktualne. Istotą radziecko-niemieckiego porozumienia był nie jawny układ, ale **tajny protokół**. Ustalał on **„strefy wpływów"** obydwu państw **w Europie Środkowo-Wschodniej** – odnosił się do Finlandii, krajów bałtyckich i rumuńskiej Besarabii oraz do **Polski**. W odniesieniu do II Rzeczypospolitej rozgraniczenie **terytoriów, które miały zagarnąć Niemcy i ZSRR**, przebiegało wzdłuż rzek Narew, Wisła i San. Oznaczało to w praktyce zamiar likwidacji niepodległości Polski i podziału tego kraju.

Stalin i minister spraw zagranicznych III Rzeszy Joachim von Ribbentrop po podpisaniu paktu z 23 sierpnia 1939 r.

Stalin porozumiał się z III Rzeszą, a nie z państwami zachodnimi. Stało się tak dlatego, gdyż w ten sposób zyskiwał możliwość ekspansji, jakiej nie dawałby mu sojusz z Zachodem. Opinia światowa była zaszokowana układem zawartym między komunistami a nazistami, którzy wydawali się dotąd najbardziej zaciekłymi wrogami.

decyzja o ataku na Polskę

Pakt Ribbentrop–Mołotow miał zagwarantować Hitlerowi, że Niemcy nie będą walczyć na dwa fronty, jak to działo się podczas I wojny światowej. Wódz Rzeszy uzyskał dzięki niemu **swobodę podjęcia ataku na Polskę**. Pierwotnie termin niemieckiej inwazji wyznaczono na 26 sierpnia. Niespodziewane podpisanie dzień wcześniej polsko-brytyjskiego układu o wzajemnej pomocy wojskowej spowodowało, że **Hitler** zawahał się i odwołał atak. Szybko doszedł jednak do wniosku, że Polska nie uzyska skutecznej pomocy od zachodnich sojuszników i **na 1 września 1939 r. wyznaczył nowy termin inwazji**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj system ustrojowy określony przez konstytucję kwietniową wraz z ordynacjami wyborczymi do Sejmu i Senatu.
2. Wyjaśnij, na czym polegało zjawisko określane jako „dekompozycja obozu sanacyjnego" po śmierci Józefa Piłsudskiego. Przedstaw polskie życie polityczne w ostatnich latach istnienia II Rzeczypospolitej.
3. Przeanalizuj i oceń osiągnięcia gospodarcze Polski w końcu lat 30. Wyjaśnij, czym był Centralny Okręg Przemysłowy.
4. Przedstaw założenia polskiej polityki zagranicznej i sytuację międzynarodową Polski w latach 30. Na podstawie informacji zawartych w tym i poprzednich rozdziałach oceń znaczenie II RP dla funkcjonowania ładu wersalskiego.
5. Omów genezę, postanowienia i konsekwencje dla Polski i Europy paktu Ribbentrop–Mołotow.
6. Przygotuj się do dyskusji na temat oceny rządów sanacyjnych. Przeprowadź wraz z koleżankami i kolegami tę dyskusję w klasie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Konstytucja kwietniowa 1935 r.** określała, iż **pełnia władzy w państwie znajduje się w rękach prezydenta**. Wraz z rządem uzyskiwał on szerokie kompetencje **kosztem ograniczenia uprawnień** (w tym **ustawodawczych**) **parlamentu**. s. 188–189
- **Po śmierci Józefa Piłsudskiego** (12 maja 1935 r.) **w obozie sanacji rozpoczął się proces jego „dekompozycji"**, czyli rozłamu i konfliktów w jego szeregach. s. 190
- **Na czołową pozycję w państwie wysuwał się stopniowo** nowy Główny Inspektor Sił Zbrojnych – marszałek **Edward Rydz-Śmigły**. s. 191
- **Minister skarbu Eugeniusz Kwiatkowski** opracował program **inwestycji w gospodarkę**. Jego najważniejszym elementem była **budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego**. Powstawał on w latach **1937–1939** i objął **zakłady produkcyjne** oraz **zaplecze energetyczne i komunikacyjne**. Zapewnił **wiele miejsc pracy**. s. 193
- W końcu 1938 r. – **w związku z ekspansywnymi działaniami III Rzeszy – pogorszyła się zdecydowanie sytuacja międzynarodowa Polski**. s. 196
- **Żądania wysunięte** wobec Polski **przez Hitlera** (**włączenie do Niemiec Wolnego Miasta Gdańska** i **eksterytorialna autostrada i linia kolejowa przez Pomorze Gdańskie**) **wiosną 1939 r.** zostały jednoznacznie **odrzucone przez polskie władze**. s. 196
- **23 sierpnia 1939 r. ZSRR i Niemcy zawarły** między sobą **układ o nieagresji** (**pakt Ribbentrop–Mołotow**). Dołączony do niego **tajny protokół** dzielił między oba państwa **strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej**, w tym **na terytorium Polski**. s. 198
- Porozumienie ze Stalinem **umożliwiło** ostatecznie **Hitlerowi podjęcie zaplanowanej agresji na Polskę**. s. 198

7. Kultura i nauka w II RP

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz dorobek polskiej literatury, muzyki i sztuk plastycznych w okresie międzywojennym;
- przeczytasz o osobach, którym kultura i rozrywka II Rzeczypospolitej zawdzięczały swoją różnorodność;
- zapoznasz się z osiągnięciami nauki polskiej w okresie międzywojennym.

Literatura

grupa poetycka Skamander

Grupą poetycką, która zdobyła największy rozgłos i popularność w początkach istnienia II Rzeczypospolitej, był **Skamander**. Tematyka wierszy tworzonych przez artystów z tej grupy wiązała się ze sprawami życia codziennego, a język utworów czerpał z mowy potocznej. Skamandryci łączyli w swoich wierszach liryzm, ironię i humor. Należeli do nich: **Jarosław Iwaszkiewicz**, **Jan Lechoń**, **Antoni Słonimski**, **Julian Tuwim** i **Kazimierz Wierzyński**. Luźniej związana z tą grupą była **Maria Pawlikowska-Jasnorzewska**.

Najbardziej oryginalną twórczość poetycką – niezwiązaną z bieżącymi modami, a nawiązującą do tradycji młodopolskiej przełomu XIX i XX w. – prezentował **Bolesław Leśmian**. Poetą zaangażowanym po stronie radykalnych idei lewicowych, ale zarazem mistrzem poezji lirycznej, był **Władysław Broniewski**. Poezję **Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego** cechowały liryzm i baśniowa nastrojowość, którą autor łączył z absurdalnym humorem. Twórczość poetycką rozpoczął wówczas także późniejszy (1980 r.) laureat Nagrody Nobla – **Czesław Miłosz**.

Karykatury Kazimierza Wierzyńskiego, Władysława Broniewskiego i Juliana Tuwima w witrynie sklepu należącego do tygodnika społeczno-kulturalnego „Wiadomości Literackie", Warszawa, 1933 r.

twórczość prozatorska

W **twórczości prozatorskiej** – silniej niż w poezji – dostrzec można kontynuację tematyki ważnej w ostatnim okresie zaborów. Pisarze podejmowali problemy polityczne, społeczne i narodowe, które po odzyskaniu niepodległości przybrały inny kształt. Ważnymi powieściami powstałymi w dwudziestoleciu międzywojennym były przede wszystkim: *Generał Barcz* **Juliusza Kadena-Bandrowskiego**, *Przedwiośnie* **Stefana Żeromskiego**, *Noce i dnie* **Marii Dąbrowskiej**, *Granica* **Zofii Nałkowskiej**. Nadal tworzył **Władysław Reymont**, który **w 1924 r.** otrzymał **Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury** za powieść *Chłopi* opublikowaną jeszcze w początkach XX w. (zobacz część I tego podręcznika) Skamandryta **Jarosław Iwaszkiewicz** był także autorem wybitnych opowiadań (m.in. *Panny z Wilka*).

Maria Dąbrowska (1889–1965) w swoim mieszkaniu, 1934 r.

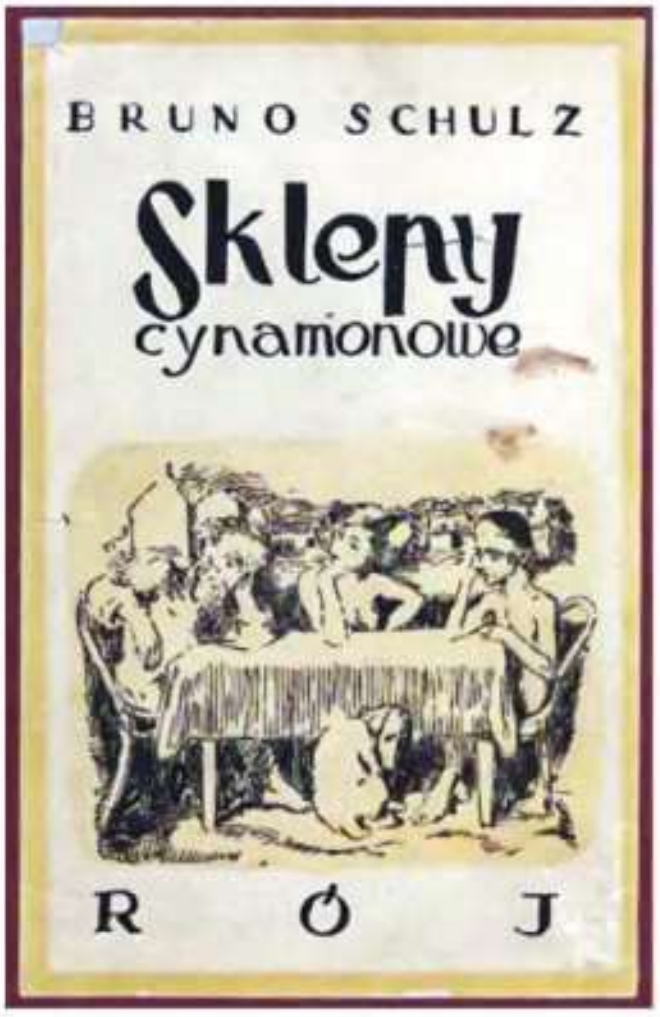
Pomnik-ławeczka Władysława Reymonta (1867–1925) przy ul. Piotrkowskiej w Łodzi

Mniejszym zainteresowaniem niż omówiona twórczość głównego nurtu cieszyły się przed wojną **dzieła awangardowe**. Jednak silniej wpłynęły one na dalszy rozwój literatury polskiej i z czasem zdobyły też większe uznanie za granicą. W pierwszej kolejności dotyczy to pisarstwa **Brunona Schulza**, którego opowiadania (zbiory:

literatura awangardowa

Sklepy cynamonowe, *Sanatorium pod Klepsydrą*) były pisane prozą poetycką, przedstawiającą świat z pogranicza snu i ożywionego mitu. W tym czasie swoją twórczość, krytyczną wobec społecznych konwencji, dopiero rozpoczynał **Witold Gombrowicz** (*Ferdydurke*). Odrębną, katastroficzną wizję świata prezentował Stanisław Ignacy Witkiewicz, czyli **Witkacy** – autor dramatów (m.in. *Szewcy*) oraz powieści (*Pożegnanie jesieni*). Był on twórcą niezwykle wszechstronnym – nie tylko pisarzem, lecz także jednym z najwybitniejszych polskich malarzy okresu międzywojennego, teoretykiem sztuki i filozofem. Wśród bardzo licznych **poetów awangardowych** najtrwalsze miejsce w polskiej literaturze zajął **Julian Przyboś**. W twórczości **dramatopisarskiej** najważniejszymi postaciami, obok wspomnianego wcześniej **Witkacego**, byli: **Jerzy Szaniawski**, **Karol Hubert Rostworowski** i **Stanisława Przybyszewska**. W okresie międzywojennym ukazywały się liczne i różnorodne tytuły **prasy kulturalno-literackiej**, podejmującej zarazem kwestie społeczne. Największą popularność zyskał wydawany od 1924 r. tygodnik **„Wiadomości Literackie"** – pismo o charakterze liberalnym, z którym współpracowali skamandryci.

Okładka pierwszego wydania *Sklepów cynamonowych* Brunona Schulza z 1933 r. z rysunkiem autora

Do **literatury popularnej**, która cieszyła się ogromnym zainteresowaniem czytelników, można zaliczyć powieści **Tadeusza Dołęgi-Mostowicza** (*Kariera Nikodema Dyzmy* oraz *Znachor*) czy też **Marii Rodziewiczówny** (*Lato leśnych ludzi*). **Zofia Kossak-Szczucka** pisała powieści historyczne (najwyżej oceniano *Krzyżowców*), a także autobiograficzną – *Pożogę* – opowiadającą o losach Kresów Wschodnich podczas rewolucji rosyjskiej. Wszechstronną postacią polskiej literatury i publicystyki był **Tadeusz Boy-Żeleński** – pisarz, satyryk, krytyk teatralny, wybitny tłumacz (ponad 100 dzieł klasyki francuskiej). W okresie dwudziestolecia świetnie rozwijała się też **literatura dziecięca i młodzieżowa**. Powstały popularne do dziś wiersze **Juliana Tuwima** i pierwsze utwory **Jana Brzechwy**, a także powieści **Kornela Makuszyńskiego** (*Szatan z siódmej klasy* oraz mające formę komiksu *Przygody Koziołka Matołka*), **Janusza Korczaka** (*Król Maciuś Pierwszy*) i **Marii Kownackiej** (*Plastusiowy pamiętnik*).

Muzyka, film, rozrywka

Karol Szymanowski

Najwybitniejszym polskim **kompozytorem muzyki klasycznej** okresu międzywojennego był **Karol Szymanowski** – autor uznanej opery *Król Roger*. W swojej twórczości wykorzystywał w tym czasie motywy zaczerpnięte z polskiego folkloru, na przykład w *Stabat Mater* czy w *Pieśniach kurpiowskich*. Największy polski kompozytor XIX w. – Fryderyk Chopin – został uczczony organizowanym od 1927 r. **Konkursem Chopinowskim** dla młodych pianistów. Światową popularność uzyskał polski śpiewak (tenor) **Jan Kiepura**.

Karol Szymanowski na portrecie autorstwa Witkacego z 1931 r.

Szymanowski (1882–1937) jest uważany za najwybitniejszego polskiego kompozytora od czasów Chopina. W latach 20. XX w. był już europejską sławą. Wiele motywów swojej twórczości czerpał z folkloru Podhala, Kujaw i Mazowsza.

gwiazdy polskiej rozrywki

Ważną rolę w propagowaniu polskiej kultury, zwłaszcza muzyki, odgrywało **radio**. Pierwsza polska rozgłośnia radiowa zaczęła regularne nadawanie audycji w kwietniu 1926 r. Oprócz utworów klasycznych prezentowano także muzykę popularną. Wiele z powstałych wówczas **piosenek** zachowało popularność do dziś. Śpiewali je **Mieczysław Fogg** (*Ta ostatnia niedziela*), **Hanka Ordonówna** (*Miłość ci wszystko wybaczy*) i **Eugeniusz Bodo** (*Umówiłem się z nią na dziewiątą*). Najwięcej ówczesnych przebojów skomponowali **Henryk Wars** i **Jerzy Petersburski**. Znaczna część z ich piosenek powstała na potrzeby **filmu**. Rozrywkowy charakter polskiej twórczości filmowej nie dawał wiele okazji do wybitnych kreacji aktorskich. Pojawiło się jednak wiele gwiazd, jak: **Pola Negri**, **Jadwiga Smosarska**, **Adolf Dymsza** i wspomniany **Eugeniusz Bodo**. Świetny okres przeżywał natomiast polski **teatr**. Najwybitniejszym reżyserem był w tym czasie **Leon Schiller**. Wielką popularnością cieszyły się satyryczne teatrzyki artystyczno-literackie (**kabarety**), jak Qui Pro Quo (czytaj: kwi po kwo), do którego teksty pisali **Julian Tuwim** oraz **Marian Hemar**.

Odbiornik radiowy wileńskiej firmy Elektrit, w produkcji od 1938 r.

W 1926 r. było w Polsce 48 tys. odbiorników radiowych, a w 1939 r. – już ok. miliona.

Kadr z filmu *Młody las*, w reżyserii Józefa Lejtesa, 1934 r.

Młody las jest uważany za jedno z największych osiągnięć kina polskiego w II Rzeczypospolitej. Opowiada o postawach młodzieży polskiej podczas rewolucji z lat 1905–1907. W roli szkolnego inspektora wystąpił widoczny na zdjęciu Kazimierz Junosza-Stępowski, uznawany za jednego z najwybitniejszych polskich aktorów 1. połowy XX w. Józef Lejtes, reżyser pochodzenia żydowskiego, poza *Młodym Lasem* wyreżyserował również filmy, które osiągnęły jedne z największych sukcesów kasowych w polskim kinie okresu międzywojennego. Były to *Pod Twoją obronę* (melodramat będący zarazem filmem religijnym) oraz *Barbara Radziwiłłówna* (dramat historyczny).

Plakat do filmu *Dybuk*, w reżyserii Michała Waszyńskiego, 1937 r., oraz afisz reklamujący seanse filmu w kinie w Tomaszowie Lubelskim

Szczególnie interesującym zjawiskiem był rozwój kinematografii żydowskiej. Największą sławę, także międzynarodową, zyskał *Dybuk* – film w całości grany w języku jidysz. Jego akcja rozgrywa się w małych miasteczkach na Kresach. Melodramatyczna fabuła pozwalała ukazać przy okazji żydowską obyczajowość i religię.

Sztuki plastyczne

kierunki awangardowe

formizm

W **malarstwie** nastąpił kres sztuki młodopolskiej, wypieranej przez nowe, **awangardowe kierunki**. Już od 1917 r. działała grupa **formistów** – artystów, którzy inspirowane awangardą europejską eksperymenty artystyczne łączyli z polską ludową tradycją artystyczną. Należeli do nich między innymi: **Leon Chwistek**, **Tytus Czyżewski**, **Witkacy** oraz **Andrzej Pronaszko** i **Zbigniew Pronaszko**.

Leon Chwistek, *Defilada*, ok. 1937 r.

Tytus Czyżewski, *Kwiaty i motyle*, 1921 r.

kapizm

W latach 20. dominującym nurtem był **kapizm** (inaczej: koloryzm). Artyści należący do tego kierunku skupiali się na kompozycji barwnej obrazu. Na ich płótnach dużo było światła oraz jasnych, wyrazistych barw. Przedstawiali proste tematy, jak krajobraz i portret. Najbardziej znanymi kapistami byli **Jan Cybis**, **Józef Czapski** oraz **Zygmunt Waliszewski**. Patronował im początkowo **Józef Pankiewicz**.

Zygmunt Waliszewski, *Uczta renesansowa*, 1933 r.

unizm

W latach 30. coraz większe wpływy zyskiwali artyści uprawiający **abstrakcję geometryczną**. Najwybitniejszym z nich był **Władysław Strzemiński**, który stworzył nowy, oryginalny kierunek – **unizm**. Kompozycje unistyczne nie miały konkretnego tematu i były pozbawione elementów kojarzących się z rzeczywistością czy jakimiś przeżyciami. Kształty, kolory miały ze sobą harmonizować i dawać efekt jednorodności obrazu, który był odbierany po prostu jako płaszczyzna. Nie było tu miejsca na dynamikę i kontrasty. W rzeźbie podobne zasady stosowała **Katarzyna Kobro**.

Oryginalnym artystą był **Tadeusz Makowski**. Charakterystyczne są jego obrazy przedstawiające dorosłych i dzieci w formie zgeometryzowanych postaci-kukiełek o pogodnym, często również groteskowym wyglądzie.

Tadeusz Makowski,
***Maskarada*, 1928 r.**

modernizm
i funkcjonalizm

W zakresie **sztuki dekoracyjnej** największe uznanie zdobyła **Zofia Stryjeńska**. W 1925 r. otrzymała Grand Prix na Międzynarodowej Wystawie Przemysłu Artystycznego w Paryżu. Najwybitniejszym polskim **rzeźbiarzem** okresu międzywojnia był **Xawery Dunikowski**. Twórcy polskiej **architektury** tego okresu podjęli modernistyczne tendencje europejskie oparte na ideach prostoty i funkcjonalności budynków.

Polichromia Zofii Stryjeńskiej na kamienicy w Rynku Starego Miasta w Warszawie, 1928 r.

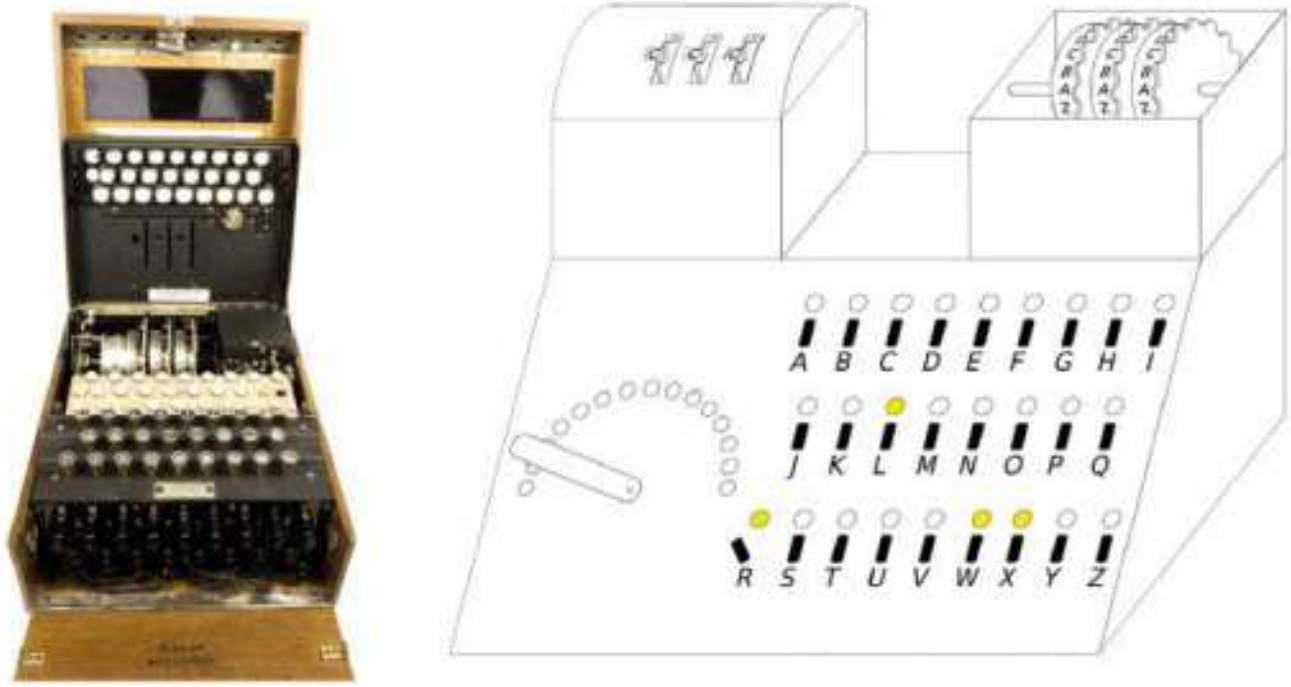
Zamek Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w Wiśle, projekt Adolfa Szyszko-Bohusza, 1929–1930

Adolf Szyszko-Bohusz należał do najważniejszych architektów w okresie międzywojennym. Zaprojektował liczne budynki użyteczności publicznej w Polsce południowej, zwłaszcza w Krakowie. Sięgał zarówno do polskiej tradycji architektonicznej, jak i do ówczesnych, nowatorskich tendencji w architekturze Zachodu (modernizm).

Nauka polska

nauka polska

Polscy uczeni mieli w okresie II Rzeczypospolitej wiele osiągnięć wykraczających poza granice kraju. Dotyczyło to między innymi matematyków. Światową sławę zdobyły **szkoły matematyczne: warszawska** oraz **lwowska**. Przedstawicielem tej drugiej był **Stefan Banach** – jeden z najwybitniejszych matematyków XX w. Nieznanym wówczas społeczeństwu – ze względu na tajemnicę wojskową – dokonaniem polskich matematyków było **złamanie kodów niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma**.

Niemiecka maszyna szyfrująca Enigma oraz rysunek cyklometru – wynalezionego przez Mariana Rejewskiego urządzenia pozwalającego dokonywać obliczeń koniecznych do łamania szyfrów

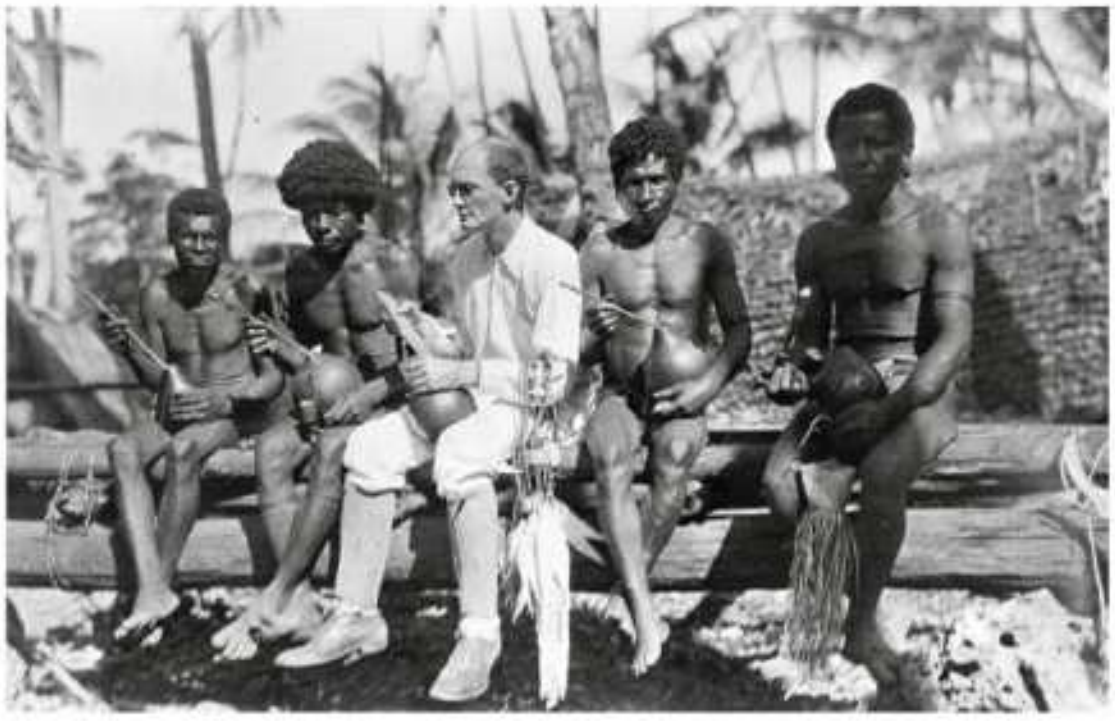
W 1932 r. matematycy Marian Rejewski, Jerzy Różycki i Henryk Zygalski złamali zasady kodowania za pomocą Enigmy i zbudowali jej dokładną kopię. Pozwoliło to później, podczas II wojny światowej, m.in. odczytywać zaszyfrowane niemieckie rozkazy i meldunki.

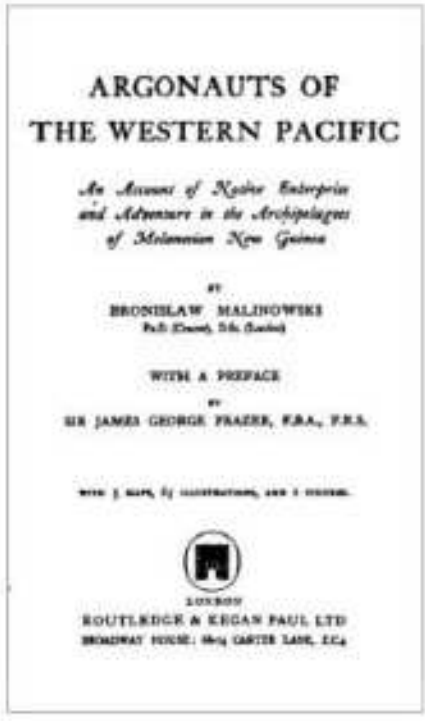

W naukach przyrodniczych największe znaczenie miały odkrycia związane z medycyną. Bakteriolog **Rudolf Weigl** pierwszy na świecie opracował skuteczną szczepionkę przeciwko durowi (**tyfusowi**) plamistemu. Mikrobiolog **Ludwik Hirszfeld** stworzył podstawy wiedzy o **grupach krwi**. W 1932 r. powstał w Warszawie **Instytut Radowy** – ośrodek leczenia nowotworów. Jego projektodawczynią była **Maria Skłodowska-Curie**.

Spośród **humanistów** światową sławę zyskał zwłaszcza jeden z twórców nowoczesnej **antropologii** (nauki o ludzkiej kulturze) – **Bronisław Malinowski**. Sławę przyniosła mu publikacja wyników badań, które prowadził jeszcze w trakcie I wojny światowej wśród ludów Nowej Gwinei. Najwybitniejszym polskim **socjologiem** był **Florian Znaniecki** – współtwórca socjologii humanistycznej, która przeciwstawiła się pozytywistycznym (zapatrzonym w metody przyrodnicze) korzeniom tej nauki. Istotne znaczenie dla rozwoju **logiki** miała istniejąca od początku XX w. **lwowsko-warszawska szkoła filozoficzna** (jej najbardziej znanym przedstawicielem był **Tadeusz Kotarbiński**).

Swoje badania w zakresie językoznawstwa, **historii literatury i kultury polskiej** kontynuował **Aleksander Brückner**. W okresie międzywojennym opublikował między innymi *Słownik etymologiczny języka polskiego* i *Dzieje kultury polskiej*. Historyk **Władysław Konopczyński** zainicjował pod patronatem krakowskiej Polskiej Akademii Umiejętności publikację ***Polskiego Słownika Biograficznego***, którego pierwszy tom ukazał się w 1935 r. (wydawnictwo to jest kontynuowane do dziś). W dziedzinie **archeologii** szczególnie znaczącym wydarzeniem było przypadkowe odkrycie w 1933 r. **osady w Biskupinie** pochodzącej z VII w p.n.e.

ARGONAUTS OF
THE WESTERN PACIFIC

An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea

BRONISLAW MALINOWSKI

WITH A PREFACE

SIR JAMES GEORGE FRAZER, F.B.A., F.R.S.

LONDON
ROUTLEDGE & KEGAN PAUL LTD

Bronisław Malinowski wśród mieszkańców Wysp Trobrianda, 1918 r., i okładka pierwszego wydania *Argonautów zachodniego Pacyfiku*

Malinowski (1884–1942) prowadził badania w Australii i Oceanii w latach 1914–1920 (początkowo towarzyszył mu w podróży Witkacy). W 1922 r. opublikował w języku angielskim w Londynie przełomową pracę *Argonauci zachodniego Pacyfiku*, opisującą kulturę społeczności Wysp Trobrianda położonych na wschód od wyspy Nowej Gwinei.

Bohaterowie zbiorowej wyobraźni

Jadwiga Smosarska

Pocztówka reklamowa filmu *Trędowata* (reż. E. Puchalski, J. Węgrzyn, 1926 r.) – melodramatu według powieści Heleny Mniszkówny
Główną rolę zagrała w nim Jadwiga Smosarska, widoczna z lewej strony kadru.

Smosarska (1898–1971) była aktorką teatralną i filmową. W teatrze zadebiutowała w 1918 r., a w filmie – w 1919 r. Zazwyczaj jest uznawana za największą kobiecą gwiazdę polskiego kina okresu międzywojennego. Już w latach 20. otaczała ją ogromna popularność. W 1925 r. jeden z krytyków pisał: „Smosarska wypowiada naszą polską duszę; w jej spojrzeniu zaklęty jest szept pól rodzinnych, sentyment polskiej uczuciowości, garść wielkich wspomnień, wielkich triumfów i wielkich tragedii". Do najważniejszych jej filmów należały dramaty historyczne: *Na Sybir*, *Księżna Łowicka*, *Barbara Radziwiłłówna*, oraz komedie: *Czy Lucyna to dziewczyna?*, *Dwie Joasie*.

Eugeniusz Bodo

Bodo (1899–1943) to pseudonim sceniczny Bohdana Eugène Junoda. Był on synem Szwajcara i Polki. Urodził się w Genewie, ale już jako małe dziecko znalazł się z rodzicami w Łodzi. Był aktorem filmowym, rewiowym i teatralnym, a także piosenkarzem i tancerzem oraz reżyserem, scenarzystą i producentem filmowym. W pierwszych latach II Rzeczypospolitej występował głównie w kabaretach, m.in. w Qui Pro Quo. Aktorem filmowym został w połowie lat 20. Najsłynniejsze role zagrał w następnej dekadzie – przede wszystkim w komediach: *Jego ekscelencja subiekt*, *Czy Lucyna to dziewczyna?* oraz *Piętro wyżej*. Z tego ostatniego filmu pochodzi sławna scena parodiowania amerykańskiej aktorki Mea West. Bodo występował także w dramatach (m.in. *Strachy*). Komedie, w których grał, były często zarazem filmami muzycznymi, a Bodo zaśpiewał w nich tak wielkie przeboje, jak: *Ach, śpij kochanie*, *Całuję twoją dłoń, madame*, *Sex appeal* czy *Umówiłem się z nią na dziewiątą*. Po wybuchu wojny przeniósł się pod Lwów, na teren okupacji radzieckiej. Zamierzał wyemigrować, do czego chciał wykorzystać fakt, że posiadał oprócz polskiego obywatelstwa także szwajcarskie. Jednak właśnie to zwróciło na niego uwagę NKWD. Bodo został osadzony w łagrze, gdzie zmarł z wycieńczenia w październiku 1943 r.

Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura

Żwirko (1895–1932) w czasie I wojny światowej był oficerem I Korpusu Polskiego w Rosji, a po jego rozbrojeniu przez Niemców wstąpił do jednej z „białych" armii rosyjskich walczących z bolszewikami. W 1921 r. przedostał się do Polski i wstąpił do polskiego lotnictwa. Służbę wojskową łączył ze sportem lotniczym. Zaprzyjaźnił się wówczas ze Stanisławem Wigurą (1903–1932) należącym do zespołu konstruktorów samolotów RWD. W 1929 r. odbyli razem lot dookoła Europy. W dniach 20–28 sierpnia 1932 r. uczestniczyli w zawodach samolotów turystycznych w Berlinie. Ich zwycięstwo było wielką niespodzianką i sukcesem polskiego lotnictwa. Od 1993 r. 28 sierpnia jest obchodzony jako Święto Lotnictwa Polskiego. Dwa tygodnie po zwycięskich zawodach Żwirko i Wigura zginęli w katastrofie samolotowej w pobliżu Cieszyna, w drodze na zlot lotniczy w Pradze.

Pilot Franciszek Żwirko i konstruktor lotniczy Stanisław Wigura po powrocie z wygranych przez nich Międzynarodowych Zawodów Samolotów Turystycznych w 1932 r., za nimi samolot RWD-6, na którym odnieśli swój sukces

Grób Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie

Stanisława Walasiewicz

Walasiewicz (1911–1980) była najbardziej utytułowaną polską sportsmenką okresu międzywojennego. O jej wielkiej popularności wśród kibiców świadczy fakt, że czterokrotnie (1930 i 1932–1934) wygrywała plebiscyt „Przeglądu Sportowego" na najlepszego polskiego sportowca. Poza nią przed II wojną światową nie udało się to nikomu więcej niż dwa razy. Zdobyła dwa medale olimpijskie w biegu na 100 m (złoty w 1932 r. w Amsterdamie i srebrny w 1936 r. w Berlinie). Była też dwukrotną mistrzynią Europy oraz zdobywała wiele innych medali na imprezach rangi mistrzowskiej – głównie w biegach sprinterskich (ustanowiła kilkunastokrotnie rekord świata), ale także w skoku w dal. Startowała również w rzucie dyskiem i oszczepem.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj literaturę polską okresu międzywojennego i wymień jej najważniejszych twórców.
2. Przedstaw dorobek polskiej muzyki i sztuk plastycznych w omawianym okresie.
3. Omów charakter kultury artystycznej i rozrywkowej w okresie II Rzeczypospolitej. Zwróć uwagę na różnorodność tej kultury. Jakie najciekawsze i nowatorskie zjawiska wówczas się pojawiły?
4. Wybierz kilka postaci kultury polskiej okresu międzywojennego, które wydają ci się najbardziej interesujące. Poszukaj dodatkowych informacji na ich temat w internecie. Przedstaw ich życie i twórczość w postaci prezentacji.
5. Opisz osiągnięcia nauki polskiej w okresie międzywojennym.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 200
- W **twórczości poetyckiej** okresu międzywojennego wyróżniali się szczególnie członkowie **grupy Skamander** (m.in. **Julian Tuwim, Jan Lechoń**) oraz **Bolesław Leśmian, Władysław Broniewski** i **Konstanty Ildefons Gałczyński**.

s. 201
- Za najwybitniejsze dokonania w dziedzinie prozy głównego nurtu można uznać w omawianym okresie **powieści: *Przedwiośnie* Stefana Żeromskiego** oraz ***Noce i dnie* Marii Dąbrowskiej**, a także **opowiadania Jarosława Iwaszkiewicza**.

s. 201–202
- Szczególne znaczenie w rozwoju kultury polskiej miała **literatura awangardowa**. Jej najwybitniejszymi twórcami byli prozaicy **Bruno Schulz** (*Sklepy cynamonowe*) i **Witold Gombrowicz** (*Ferdydurke*), dramaturg i powieściopisarz **Witkacy** oraz poeta **Julian Przyboś**.

s. 203
- **Najwybitniejszym polskim kompozytorem muzyki klasycznej** dwudziestolecia międzywojennego był **Karol Szymanowski**.

s. 203
- **Radio** oraz **film** wylansowały wiele **gwiazd polskiej rozrywki**, często łączących karierę aktorską z piosenkarską.

s. 205–207
- W **malarstwie** rozwijały się **kierunki awangardowe** łączące wpływy sztuki europejskiej z rodzimymi tradycjami. Do najważniejszych należały: **formizm** (**Leon Chwistek, Tytus Czyżewski, Witkacy**), **kapizm** (**Zygmunt Waliszewski**) i **unizm** (**Władysław Strzemiński**). Do najwybitniejszych artystów należeli także **Tadeusz Makowski** i **Zofia Stryjeńska**.

s. 207
- W **architekturze** okresu II Rzeczypospolitej dominowały założenia **modernizmu i funkcjonalizmu**.

s. 208–209
- W **nauce polskiej** wyróżniły się szczególnie szkoły matematyczne: warszawska i lwowska (**Stefan Banach**). Szczególne osiągnięcia mieli bakteriolog **Rudolf Weigl**, antropolog **Bronisław Malinowski** i socjolog **Florian Znaniecki**.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

VII. II Rzeczpospolita

- **Pod koniec października 1918 r. Polacy zaczęli przejmować władzę na części ziem polskich.** s. 136
- 7 **listopada** działacze **lewicy niepodległościowej** utworzyli **w Lublinie rząd** na czele z **Ignacym Daszyńskim**. s. 137
- **11 listopada 1918 r. Józef Piłsudski** przejął z rąk Rady Regencyjnej **władzę wojskową**. Ta data jest uznawana za moment **odzyskania niepodległości przez Polskę**. s. 138
- **27 grudnia 1918 r.** wybuchło **powstanie w Wielkopolsce**, w wyniku którego **Polacy opanowali tę prowincję**. s. 139
- **14 listopada** Rada Regencyjna przekazała **Piłsudskiemu władzę cywilną**. Ogłosił się on następnie **Tymczasowym Naczelnikiem Państwa**. s. 140
- **Pierwszy polski rząd centralny** 17 listopada utworzył **Jędrzej Moraczewski**. Ten gabinet ministrów **nie miał** jednak **poparcia partii prawicowych** ani **uznania międzynarodowego**. s. 141
- **W połowie stycznia 1919 r.** powstał **rząd Ignacego Jana Paderewskiego** reprezentujący **wszystkie opcje polityczne** (poza komunistami), który został **uznany przez państwa ententy**. s. 141
- **26 stycznia 1919 r.** odbyły się **wybory do Sejmu Ustawodawczego**. Żadna opcja polityczna nie zdobyła w nim większości, choć **stosunkowo największy sukces osiągnęła prawica**. s. 141
- **20 lutego** Sejm uchwalił **Małą Konstytucję**. s. 143
- **Postanowieniem traktatu wersalskiego Polska otrzymała Wielkopolskę** oraz **Pomorze Gdańskie bez Gdańska**, który stał się Wolnym Miastem. s. 145
- **Plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu** (lipiec 1920 r.) zakończył się **porażką Polski**, do której włączono jedynie kilka pogranicznych gmin. s. 147
- W **plebiscycie na Górnym Śląsku** (marzec 1921 r.) **za Polską** opowiedziało się **40% głosujących**. s. 147–148
- Po **III powstaniu śląskim** (maj–lipiec **1921 r.**) **Polsce przyznano najbardziej uprzemysłowioną część Górnego Śląska**. s. 148
- **W listopadzie 1918 r.** trwały **polsko-ukraińskie walki o Lwów** (z udziałem m.in. polskiej młodzieży – „Orląt Lwowskich"). Zakończyły się one polskim zwycięstwem. **W czerwcu 1919 r. wojska ukraińskie wyparto z Galicji Wschodniej**. s. 149
- **Wojna z Rosją bolszewicką zaczęła się na początku 1919 r.** s. 151
- 7 **maja 1920 r. ofensywa** skierowana **przeciwko bolszewikom** pozwoliła **zająć Kijów**. s. 152
- **Kontrofensywa bolszewików** spowodowała, że **w sierpniu 1920 r.** ich wojska znalazły się **pod Warszawą**. s. 152
- **Bitwa warszawska** (13–25 sierpnia 1920 r.) uratowała niepodległość Polski. s. 152
- **W marcu 1921 r. Polska i Rosja Radziecka podpisały traktat ryski**, w wyniku którego **ziemie ukraińsko-białoruskie zostały podzielone** między oba państwa. s. 154
- **Ludność Polski** wynosiła **27 mln w 1921 r.** i **35 mln w 1939 r.** Większość osób mieszkała **na wsiach** i zajmowała się **rolnictwem**. s. 157
- **Polacy** stanowili **ok. dwie trzecie mieszkańców II Rzeczypospolitej**. Największą mniejszością narodową byli **Ukraińcy** (**4 mln osób**). Bardzo liczni byli ponadto **Żydzi**, **Białorusini** i **Niemcy**. s. 157
- **Gospodarka** polska musiała **pokonać trudności** związane ze **zniszczeniami wojennymi** i **spadkiem produkcji przemysłowej i rolnej**, będącym ich konsekwencją. Problemy wynikały także z przynależności przez ponad 100 lat poszczególnych obszarów **do trzech państw zaborczych**. s. 161
- **17 marca 1921 r.** Sejm Ustawodawczy przyjął **Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej** (**konstytucja marcowa**). Ukształtowany przez nią **ustrój** miał **charakter parlamentarno-gabinetowy**. s. 163

s. 163
- **Sejm i Senat** były wyłaniane w **wyborach powszechnych** według **demokratycznej, pięcioprzymiotnikowej ordynacji**. Natomiast **prezydenta wybierało Zgromadzenie Narodowe**. Jego **władza była ograniczona**.

s. 167–168
- **9 grudnia 1922 r. na prezydenta został wybrany Gabriel Narutowicz**. Wymierzona w niego **kampania propagandowa prawicy skupionej wokół endecji** doprowadziła w tydzień później **do jego zabójstwa**.

s. 168
- **Na nowego prezydenta** wybrano głosami centrum i lewicy **Stanisława Wojciechowskiego**.

s. 169
- W grudniu **1923 r.** powstał **rząd Władysława Grabskiego.** Przeprowadził on **reformę finansów państwa** i **powstrzymał hiperinflację**. Wprowadzono **nową walutę – złoty polski**.

s. 171
- **Problemy społeczno-gospodarcze kraju** i **niesprawne** często **funkcjonowanie systemu parlamentarnego** stanowiły podłoże przewrotu majowego Józefa Piłsudskiego. **Bezpośrednim powodem** przewrotu było **powstanie centroprawicowego rządu Chjeno-Piasta**.

s. 172–173
- **Przewrót wojskowy Piłsudskiego rozpoczął się 12 maja 1926 r.** Po 3 dniach **prezydent Wojciechowski** i **premier Witos podali się do dymisji**. Nowym **prezydentem** został **Ignacy Mościcki**.

s. 174
- **Nowela sierpniowa** (1926 r.) wprowadzała zmiany w konstytucji **wzmacniające władzę wykonawczą**.

s. 174
- **Józef Piłsudski** objął stanowisko **Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych**.

s. 178
- **Piłsudski sprawował faktyczne rządy** przez skupiony wokół niego **obóz władzy** (**sanację**).

s. 179
- **Ugrupowania lewicowe znalazły się w opozycji do rządów sanacyjnych**, które **nie przestrzegały zasad systemu demokratycznego**.

s. 180
- **Stronnictwa opozycyjne** zacieśniały współpracę, czego efektem było m.in. powstanie **Centrolewu**.

s. 181–182
- Przed wyborami parlamentarnymi **w 1930 r.** (**„wybory brzeskie"**) nastąpiły **aresztowania niektórych przywódców opozycji**. Samo głosowanie zostało **zmanipulowane przez rządzących**, co pozwoliło im na **dokończenie budowy systemu autorytarnego w Polsce**.

s. 183
- **Światowy wielki kryzys gospodarczy** wywołał także **załamanie gospodarki polskiej**, które trwało **do 1935 r.**

s. 185
- **W obozie polskich nacjonalistów** w latach 30. nastąpiła **radykalizacja** i częściowe przyjęcie **idei faszystowskich** oraz **haseł antysemickich**.

s. 186
- Źródłem niepokojów wewnętrznych była także **kwestia ukraińska** oraz **akcje dywersyjne i zamachy** dokonywane przez **skrajne skrzydło ukraińskich nacjonalistów** (**OUN**). W odpowiedzi na nie **władze polskie przeprowadzały akcje pacyfikacyjne**.

s. 186
- **W 1934 r.** powstał **obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej**. Osadzano w nim **komunistów** oraz **skrajnych nacjonalistów polskich** i **ukraińskich**.

s. 188–189
- **Konstytucja kwietniowa** określała, że **pełnia władzy znajduje się w rękach prezydenta**. Władza wykonawcza zyskiwała szerokie kompetencje kosztem **ograniczenia uprawnień parlamentu**.

s. 190
- **Po śmierci Józefa Piłsudskiego** (12 maja 1935 r.) nastąpił proces **„dekompozycji" obozu sanacyjnego**, czyli rozłamu w jego szeregach.

s. 191
- **Na czołową pozycję w państwie wysuwał się stopniowo Edward Rydz-Śmigły**.

s. 193
- **W latach 1937–1939** trwała budowa **Centralnego Okręgu Przemysłowego**.

s. 196
- W końcu 1938 r. – **w związku z ekspansywnymi działaniami III Rzeszy – zdecydowanie pogorszyła się sytuacja międzynarodowa Polski**.

- **Żądania wysunięte** wobec Polski **przez Hitlera (włączenie do Niemiec Wolnego Miasta Gdańska** oraz **eksterytorialna autostrada i linia kolejowa przez Pomorze Gdańskie) wiosną 1939 r.** zostały jednoznacznie **odrzucone przez polskie władze**. s. 196
- **23 sierpnia 1939 r. ZSRR i Niemcy zawarły pakt Ribbentrop–Mołotow**. W dołączonym do niego **tajnym protokole** dzieliły między siebie **strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej**, w tym **na terytorium Polski**. s. 198
- Porozumienie ze Stalinem ostatecznie **umożliwiło Hitlerowi podjęcie zaplanowanej agresji na Polskę**. s. 198
- W **twórczości poetyckiej** okresu międzywojennego wyróżniali się szczególnie członkowie **grupy Skamander** (m.in. **Julian Tuwim, Jan Lechoń**) oraz **Bolesław Leśmian** i **Władysław Broniewski**. s. 200
- Wybitnymi dziełami były **powieści: *Przedwiośnie* Stefana Żeromskiego** oraz ***Noce i dnie* Marii Dąbrowskiej**, a także **opowiadania Jarosława Iwaszkiewicza**. s. 201
- Najwybitniejszymi twórcami **literatury awangardowej** byli prozaicy **Bruno Schulz** (*Sklepy cynamonowe*) i **Witold Gombrowicz** (*Ferdydurke*), dramaturg i powieściopisarz **Witkacy** oraz poeta **Julian Przyboś**. s. 201–202
- **Najwybitniejszym polskim kompozytorem muzyki klasycznej** dwudziestolecia międzywojennego był **Karol Szymanowski**. s. 203
- **Radio** oraz **film** wylansowały wiele **gwiazd polskiej rozrywki**. s. 203
- W **malarstwie** rozwijały się **kierunki awangardowe: formizm** (**Leon Chwistek, Tytus Czyżewski, Witkacy**), **kapizm** (**Zygmunt Waliszewski**) i **unizm** (**Władysław Strzemiński**). Do najwybitniejszych artystów należeli także **Tadeusz Makowski** i **Zofia Stryjeńska**. s. 205–207
- W **nauce polskiej** wyróżniły się szkoły matematyczne: warszawska i lwowska (**Stefan Banach**). Szczególne osiągnięcia mieli bakteriolog **Rudolf Weigl**, antropolog **Bronisław Malinowski** i socjolog **Florian Znaniecki**. s. 208–209

Warto przeczytać

Od początku XX w. do 1939 r.

Historia powszechna:

Centek J., *Somma 1916*, Warszawa 2011

Centek J., *Verdun 1916*, Warszawa 2014

Chwalba A., *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014

Flisowski Z., *Bitwa jutlandzka 1916*, Warszawa 1994

Gombrich E.H., *O sztuce*, tłum. M. Dolińska, I. Kossowska, D. Stefańska-Szewczuk, A. Kuczyńska, Poznań 2016

Eksteins M., *Święto wiosny. Wielka Wojna i narodziny nowego wieku*, tłum. K. Rabińska, Poznań 2014

Lewicki Z., *Historia cywilizacji amerykańskiej*, t. III: *Era konsolidacji 1861–1945*, Warszawa 2012

MacMillan M., *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2018

Michałek K., *Amerykańskie stulecie. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1900–2001*, Warszawa 2004

Overy R., *Dyktatorzy. Hitler i Stalin*, tłum. Ł. Witczak, Wrocław 2009

Pipes R., *Krótka historia rewolucji rosyjskiej*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2007

Schramm T., *Historia powszechna. Wiek XX*, Poznań 2008

Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2002

Tyszkiewicz J., Czapiewski E., *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2012, rozdziały: *I wojna światowa i jej konsekwencje* i *Między wojnami*

Historia Polski:

Brzoza Cz., Sowa A.L., *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, cz. 1: Cz. Brzoza, *W niepodległym państwie 1918–1939*

Chrzanowski T., *Sztuka w Polsce. Od I do III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008

Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2012

Chwalba A., *Wielka Wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018

Cisek J., Cisek M., *Do niepodległości*, Warszawa 2008

Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010

Garlicki A., *Drugiej Rzeczypospolitej początki*, Wrocław 2002

Gąsowski T., *Ziemie polskie w latach wielkiej wojny* [w:] *Historie Polski w XIX wieku*, pod red. A. Nowaka, t. 3: *Historie polityczne część 2*, Warszawa 2013

Kawalec K., *Roman Dmowski 1864–1939*, Wrocław 2002

Klimecki M., *Lwów 1918–1919*, Warszawa 2011

Nałęcz D., *Kultura Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991

Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych, pod red. A Chwalby, Warszawa 2008

Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław 2004

Wojna o wolność 1920, t. 1: *Wyprawa kijowska*, t. 2: *Bitwa warszawska*, wybór i opracowanie A. Knyt, Warszawa 2020

Wyszczelski L., *Warszawa 1920*, Warszawa 2005

Zamoyski A., *Polska. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu 966–2008*, tłum. M. Ronikier, Warszawa 2015

Zawada A., *Dwudziestolecie literackie*, Wrocław 1995

Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2007, rozdział: *Ku wojnie powszechnej*

Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004

Indeks osobowy

A

Achmatowa Anna 121
Armstrong Louis 124
Arp Hans (Jean) 128

B

Banach Stefan 208, 212, 215
Barbusse Henri 120
Bartel Kazimierz 173–174
Bartók Béla 125, 131, 134
Basie Count 124
Beck Józef 191, 192, 196–197, 191
Beneš Edvard 112
Berg Alban 125, 131, 134
Bernanos Georges 120
Beseler Hans von 50
Bobrzyński Michał 17
Bodo Eugeniusz 203, 210
Boy-Żeleński Tadeusz 202
Brâncuşi Constantin 128, 129
Brecht Bertold 121
Briand Aristide 72
Broniewski Władysław 200, 212, 215
Brückner Aleksander 209
Brzechwa Jan 202
Budionny Siemion 152, 154
Bułhakow Michaił 118, 119, 131, 133
Bunin Iwan 121

C

Čapek Karel 120
Capra Frank 123
Car Stanisław 188
Carné Marcel 123
Chagall Marc 128
Chamberlain Austen 72
Chamberlain Neville 112, 113
Chaplin Charlie (Charles) 122, 123, 131, 134
Chatajewicz Mendel 83
Chirico Giorgio de 127
Chopin Fryderyk 203
Churchill Winston 113
Chwistek Leon 205, 212, 215
Ciano Galeazzo 112
Clemenceau Georges 57, 58
Cocteau Jean 121
Cybis Jan 206
Czang Kaj-szek 116, 117
Czapski Józef 206
Czyżewski Tytus 205, 209, 212, 215

D

Daladier Édouard 112
Dali Salvador 127
Daszyński Ignacy 137, 144, 213
Dąbrowska Maria 201, 212, 215
Delvert Charles 24
Disney Walt 123
Dmowski Roman 15, 19, 43, 48, 49, 52, 53, 65, 66, 139, 141, 142, 151, 154, 185
Dołęga-Mostowicz Tadeusz 202
Dos Passos John 120, 131, 134
Dreiser Theodore 120
Dreyer Carl Theodor 122
Duchamp Marcel 127
Dunikowski Xawery 207
Dymsza Adolf 203
Dzierżyński Feliks 77, 152

E

Eber Elk 130
Einstein Albert 87, 132
Eisenstein Siergiej 122, 125, 131, 134
Eliot Thomas Stearns 121
Ellington Duke 124
Ernst Max 127

F

Faulkner William 118–120, 131, 133
Fitzgerald Francis Scott 119, 131, 134
Fleming Alexander 87
Foch Ferdinand 41
Fogg Mieczysław 203
Ford John 123
Franciszek Ferdynand Habsburg, arcyksiążę, następca tronów Austrii i Węgier 13, 19, 64
Franciszek Józef I Habsburg, cesarz Austrii i król Węgier 40, 47
Franco Francisco 109, 115

G

Gałczyński Ildefons Konstanty 200, 212
García Lorca Federico 109, 121

George David Lloyd 58
Gershwin George 125
Gide André 121
Goebbels Joseph 97, 98
Gombrowicz Witold 202, 212, 215
Goodman Benny 124
Göring Hermann 101
Gottlieb Leopold 45
Grabski Władysław 169, 170, 171, 175, 177, 214
Grey Edward 14
Griffith David Wark 122, 131, 134
Gumowski Jan Kanty 167

H
Haller Józef 44, 52, 143, 146, 153, 192
Hašek Jaroslav 120
Hemar Marian 203
Hemingway Ernest 120, 134
Himmler Heinrich 100
Hindenburg Paul von 38, 98, 99, 100, 104, 133
Hirszfeld Ludwik 209
Hitler Adolf 87, 93, 96–104, 107, 108, 110–113, 115, 130, 133, 196–199, 214, 215
Hołówko Tadeusz 186
Hopper Edward 128
Huxley Aldous 120

I
Iwaszkiewicz Jarosław 200, 201, 212, 215
Iwicki Józef 38

J
Janáček Leoš 125
Jesienin Siergiej 121
Joyce James 118, 131, 133
Junosza-Stempowski Kazimierz 204

K
Kaden-Bandrowski Juliusz 201
Kafka Franz 118, 131, 133
Kakowski Aleksander, arcybiskup 51
Kandinsky Wassily 125
Karol I Habsburg, cesarz Austrii i król Węgier 40
Keaton Buster 123
Kemal Pasza Mustafa zwany Atatürkiem 60
Kent Arthur Atwater 88
Kiepura Jan 203
Klee Paul 128
Kobro Katarzyna 206
Kołczak Aleksandr 36
Konopczyński Władysław 209
Korczak Janusz 202
Korfanty Wojciech 147, 148, 176, 180, 192
Kossak Wojciech 45, 146
Kossak-Szczucka Zofia 202
Kościuszko Tadeusz 162
Kotarbiński Tadeusz 209
Kownacka Maria 202
Kucharzewski Jan 51, 52
Kustodijew Boris 36
Kwiatkowski Eugeniusz 179, 180, 192, 193, 199

L
Lange Dorothea 92
Lang Fritz 122
Lechoń Jan 200, 212, 215
Le Corbusier Charles 129
Lejtes Józef 204
Lenin (Uljanow) Włodzimierz 34, 35, 68, 77, 78, 80, 84, 85, 132
Leśmian Bolesław 200, 212, 215
Lewis Sinclair 120
Lipiński Wacław 50
Lubomirski Zdzisław 51
Ludendorff Erich 38

M
Magritte René 127
Majakowski Władimir 121
Makowski Tadeusz 206, 207, 212, 215
Makuszyński Kornel 202
Malewicz Kazimierz 125
Malinowski Bronisław 209, 212, 215
Mandelsztam Osip 121
Mann Thomas 118, 131, 133
Mao Zedong 117
Marchlewski Julian 152
Matisse Henri 125
Matteotti Giacomo 74
Mauriac François 120
Mendelsohn Erich 87
Michał Romanow, wielki książę, brat cesarza Rosji Mikołaja II 78
Mikołaj II Romanow, cesarz Rosji 32, 33, 48, 78
Miller Glenn 124
Miłosz Czesław 200
Miró Jean 127
Mitchell Margaret 120
Mołotow Wiaczesław 198, 199, 215
Mondrian Piet 125, 126

Moore Henry 128
Moraczewski Jędrzej 140, 141, 144, 213, 216
Mościcki Ignacy 173, 174, 175, 180, 188, 190, 191, 192, 193, 214
Muchina Wiera 130
Murnau Friedrich Wilhelm 122, 131, 134
Musil Robert 118
Mussolini Benito 72–76, 96, 97, 107, 110, 111, 112, 132

N
Nałkowska Zofia 201
Narutowicz Gabriel 167, 168, 175, 176, 177, 214
Negri Pola 203

O
O'Neill Eugene 121
Orazi Manuel 124
Ordonówna Hanka 203
Orlando Vittorio 58
Ostrowski Józef 51
Owen Wilfred 120

P
Paderewski Ignacy Jan 52, 139, 140, 141, 144, 146, 192, 213
Pankiewicz Józef 206
Pawlikowska-Jasnorzewska Maria 200
Petersburski Jerzy 203
Petlura Symon 152
Piasecki Stanisław 202
Picasso Pablo 125, 126
Pieracki Bronisław 186
Piłsudska Aleksandra ze Szczerbińskich 178
Piłsudski Józef 16, 17, 43–46, 49, 50, 51, 53, 65, 66, 137–141, 143, 144, 151, 153, 154, 155, 163, 167, 168, 171, 172–176, 178–182, 187, 188, 190, 191, 195, 214
Pirandello Luigi 121
Pius XI, papież 75
Popiel Karol 180, 192
Pound Ezra 121
Prokofiew Siergiej 125, 131, 134
Pronaszko Andrzej 205
Pronaszko Zbigniew 205
Proust Marcel 118, 119, 131, 133
Przyboś Julian 202, 212, 215
Przybyszewska Stanisława 202
Puchalski Edward 210
Puyi, cesarz Chin 116

R
Rataj Maciej 168, 177
Ravel Maurice 125, 131, 134
Rejewski Marian 208
Remarque Erich Maria 120, 131
Renoir Jean 123
Reymont Władysław 201
Ribbentrop Joachim von 196, 198, 199, 215
Rodziewiczówna Maria 202
Röhm Ernst 100
Roosevelt Franklin Delano 87, 91, 94
Rostworowski Hubert Karol 202
Rozwadowski Tadeusz 153
Różycki Jerzy 208
Rydz-Śmigły Edward 50, 151, 154, 191, 192, 199, 214

S
Sargent John Singer 24
Schulz Bruno 202, 212, 215
Sikorski Władysław 153, 168, 192
Skłodowska-Curie Maria 209
Sławek Walery 190, 191
Sławoj Składkowski Felicjan 192
Słonimski Antoni 200
Smosarska Jadwiga 203, 210
Sosnkowski Kazimierz 16, 17, 50, 151
Stalin Józef (Dżugaszwili Iosif Wissarionowicz) 80, 81, 84, 85, 108, 130, 132, 197, 198, 199, 215
Steinbeck John 119, 131, 134
Strawiński Igor 125, 131, 134
Stresemann Gustav 72, 95
Stryjeńska Zofia 207, 212, 215
Strzemiński Władysław 206, 212, 215
Sun Jat-sen 116
Szaniawski Jerzy 202
Szeptycki Stanisław 151
Szostakowicz Dmitrij 125, 131, 134
Szyk Artur 52
Szymanowski Karol 125, 203, 212, 215
Szyszko-Bohusz Adolf 208

T
Tiso Jozef 113
Tuchaczewski Michaił 152, 154
Tuwim Julian 200, 202, 203, 212, 215
Tyszkiewicz Stefan 179

V

Vogeler Heinrich 100
Vogel Hugo 38

W

Walasiewicz Stanisława 211
Waliszewski Zygmunt 206, 212, 215
Wars Henryk 203
Waszyński Michał 204
Weigl Rudolf 209, 212, 215
Weil Kurt 121
West Mea 210
Weygand Maxime 153
Węgrzyn Józef 210
Wiene Robert 122
Wierzyński Kazimierz 200
Wigura Stanisław 211
Wiktor Emanuel III, król Włoch 73
Wilhelm II Hohenzollern, cesarz niemiecki 40, 42, 47, 50, 53, 66
Wilson Woodrow 37, 48, 51, 52, 53, 58, 61, 66, 69, 136
Witkacy (Stanisław Ignacy Witkiewicz) 202, 203, 205, 209, 212, 215
Witos Wincenty 136, 142, 152, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 192, 214
Wojciechowski Stanisław 168, 171, 173, 175, 177
Woolf Virginia 118, 131, 133
Wright Frank Lloyd 129

Z

Zamoyski Maurycy 167
Znaniecki Florian 209, 212, 215
Zygalski Henryk 208

Ż

Żeligowski Lucjan 154, 155, 172
Żeromski Stefan 201, 212, 215
Żwirko Franciszek 211

Indeks pojęć

Hasła indeksu nie odsyłają do wszystkich stron, na których użyte jest dane pojęcie, lecz jedynie do tych, na których znajdują się informacje pozwalające uczniowi zrozumieć znaczenie pojęcia.

A

antykominternowski pakt – zob.: pakt antykominternowski
antysemityzm 96–97, 101–102, 185
appeasement 111–114, 196
autorytaryzm 93, 180–182, 188–190

C

centralne państwa 26

D

dadaizm 126–127
demilitaryzacja 59

E

eksterytorialność 196
embargo 107
ententa 11, 26

F

faszyzm 72–73, 96–97, 109
formizm 205

H

hiperinflacja 95–96

I

indoktrynacja 81, 102
interwencjonizm państwowy w gospodarce 93
izolacjonizm 61

K

kapizm (koloryzm) 206
kino gatunków 123
kolektywizacja rolnictwa 82
kołchoz 82
Komintern (III Międzynarodówka) 69
Konferencja Ambasadorów 148
kult jednostki 84

Ł

łagry w ZSRR (GUŁag) 77, 81–82

M

manewrowa wojna – zob.: wojna manewrowa

N

nazizm (hitleryzm) 96–103, 130

O

obozy koncentracyjne w III Rzeszy 100
ordynacja pięcioprzymiotnikowa 142

P

pakt antykominternowski 110
państwa centralne – zob.: centralne państwa
paramilitarna organizacja 16
pozycyjna wojna – zob.: wojna pozycyjna

R

rasizm 96–97, 101
reforma rolna 163, 170

S

socrealizm 130
stalinizm 81–84, 130
surrealizm 127

T

totalitaryzm 81
totalna wojna – zob.: wojna totalna
trójporozumienie 10–11
trójprzymierze 9, 11–13

U

unizm 206

W

wojna manewrowa 25
wojna pozycyjna 22–23
wojna totalna 30
wyścig zbrojeń 8–9

Z

związki kombatantów/weteranów 56, 72, 95